

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
СХІДНОЄВРОПЕЙСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ЛЕСІ УКРАЇНКИ
МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
СХІДНОЄВРОПЕЙСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ЛЕСІ УКРАЇНКИ

Кваліфікаційна наукова
праця на правах рукопису

ТИМОШ ЮЛІЯ ВОЛОДИМИРІВНА

УДК 159.922:17.032]:159.9.07(043.5)

ДИСЕРТАЦІЯ
ПСИХОСЕМАНТИКА МОРАЛЬНОЇ СВІДОМОСТІ ОСОБИСТОСТІ

19.00.01 – загальна психологія, історія психології

053 - психологія

Подається на здобуття наукового ступеня кандидата психологічних наук

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело.

Науковий керівник: Савелюк Наталія Михайлівна,

кандидат психологічних наук, доцент

Луцьк – 2018

АНОТАЦІЯ

Тимош Ю. В. Психосемантика моральної свідомості особистості. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата психологічних наук (доктора філософії) за спеціальністю 19.00.01 – загальна психологія, історія психології (053 – Психологія). – Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки, м. Луцьк, 2018; Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки, м. Луцьк, 2018.

У дисертаційній роботі здійснено узагальнення основних теоретичних концепцій свідомості та її структури у працях вітчизняних і зарубіжних науковців; визначено сутнісні особливості психосемантичного підходу до проблеми дослідження свідомості; окреслено зміст базових теоретичних конструктів моралі й моральності; систематизовано психологічні уявлення щодо моральної свідомості в системі психологічних властивостей особистості та в контексті її онтогенетичного становлення.

Моральна свідомість розглядається, насамперед, як особливий конструкт психіки, що забезпечує розуміння і прийняття моральних законів та організацію особистістю відповідно до них власної поведінки (Р. Павелків), а також як сукупність регуляторів належної поведінки, через які людина проявляє себе як «самосвідоме та вільне створіння» (М. Савчин).

Визначено, що моральна свідомість характеризується специфічними онтогенетичними особливостями й закономірностями розвитку в різні вікові періоди: дошкільному, молодшому шкільному, підлітковому, юнацькому та дорослому. Вона має: 1) основні рівні – емоційно-почуттєвий, пов'язаний з реакціями особистості на стосунки між людьми, та раціонально-теоретичний, який виражається в системі моральних понять і знань про норми, принципи, ідеали, в яких теоретично обґрунтовується моральність та її елементи; форми прояву – внутрішні й зовнішні; 3) власну структуру: когнітивні (моральні

уявлення, моральні поняття, моральні знання), світоглядні (моральні переконання, моральні ціннісні орієнтації, ставлення, інтерес до моральних проблем), емоційні (моральні почуття) та поведінкові (моральний мотив, моральні стосунки) компоненти.

У зв'язку із предметом дослідження, за основу в роботі взята дефініція моральної свідомості як особливої категоріально-сміслової системи у структурі психіки, що забезпечує розуміння особистістю моральних норм і відповідну регуляцію власної поведінки.

Встановлено, що моральна свідомість, відображаючи дійсність, невід'ємною частиною якої є суб'єкт моральної дії, спрямована не тільки на усвідомлення моральних аспектів соціального світу, а й на усвідомлення особистістю самої себе. Відтак, у структурі моральної свідомості виокремлюється моральна самосвідомість, яка є специфічною формою моральної свідомості. Моральні цінності, норми, ідеали, принципи постійно перевіряються і співставляються із власним Я, набувають особистісного сенсу, в результаті чого виникає Я-моральне.

Визначено, що моральна самосвідомість, як і свідомість, має три основні форми прояву: пізнавальну, емоційну та вольову. До пізнавальної форми найчастіше зараховують самопізнання, самоаналіз, уявлення про себе, самооцінку тощо. До емоційної – самопочуття, скромність, гордість, почуття власної гідності, тобто те, що людина переживає як наслідок порівняння себе з оточенням або з тим взірцем, якого вона прагне досягти. Вольова форма самосвідомості – це прояви витривалості, самовладання, самодисципліни, самоконтролю, тобто така психічна активність особистості, в якій виявляється свідоме регулювання власних дій, вчинків, свого ставлення до інших людей та до самого себе.

Проаналізовано провідні теоретичні засади психосемантичного підходу до дослідження моральної свідомості. До них належать: ідеї та положення щодо організації моральної свідомості (головним компонентом є переживання, які обумовлюють значення і смисли у структурі свідомості та

можуть бути операціоналізовані через асоціативні й конотативні значення); функції моральної свідомості (ектопсихічні та ентопсихічні функції, що виражають обумовленість моральної свідомості соціокультурними та внутрішніми, неусвідомленими чинниками, взаємодія яких забезпечує організацію свідомості й описується у психосемантичних категоріях чуттєвої тканини, значення та смислів); властивості моральної свідомості – ідеальність (яка вивчається психосемантичними проєктивними методами), спрямованість (виражається в асоціаціях і конотаціях) та активність (забезпечується принципом опосередкованої діяльності).

На емпірико-діагностичному рівні висвітлено результати емпіричного дослідження моральної свідомості студентів із преконвенційним, конвенційним і постконвенційним рівнями її розвитку. Встановлено, що найбільш сформованим у студентів є конвенційний рівень моральної свідомості, який виражає спрямованість юнаків на відповідність соціальним нормам і правилам. Найбільш збалансованим є постконвенційний рівень розвитку моральної свідомості, який забезпечує оптимальне самовираження особистості відповідно до власних цінностей та уявлень про світ. Найменш вираженим у студентів є преконвенційний рівень розвитку моральної свідомості, що характеризує орієнтацію в поняттях добра і зла, водночас, відповідає більшою мірою власним цінностям, а не прийнятим у суспільстві нормам чи гедоністичним потребам.

Констатовано, що кожен зі студентів має по-різному виражені усі рівні моральної свідомості. Таким чином, незважаючи на те, що найвищими показниками вирізняється конвенційний рівень розвитку моральної свідомості, усі досліджені особи також володіють і преконвенційним, і постконвенційним рівнями її розвитку.

Результати емпіричного дослідження засвідчили, що всі проявлені рівні моральної свідомості: преконвенційний, конвенційний, постконвенційний, назагал мають високу сформованість. Це узгоджується з

думкою Л. Кольберга про те, що особа може досягнути вищої стадії лише за умови, якщо вона пройшла всі попередні рівні.

Визначено факторні структури постконвенційного рівня моральної свідомості з високим, середнім і низьким рівнями сформованості й подано характеристики для кожного з них. Студенти з високою сформованістю постконвенційного рівня свідомості є соціально-зрілими особами. Володіючи морально-етичними якостями, вони реалізують цінності добра, справедливості, любові й чесності, які гармонійно сполучаються з їх особистісними рисами: комунікативністю, дипломатичністю, емоційною стійкістю та експресивністю, а також із милосердям, любов'ю, прагненням новизни, повагою до інших і значущістю спілкування.

Студенти з низькою сформованістю постконвенційного рівня свідомості проявляють амбівалентність у поведінці: одночасні радикалізм і консерватизм, дотримання суспільних норм та експериментування, бажання знайти універсальні істини й турбота за власний добробут, соціальна активність і рефлексія та інтелектуалізація того, що відбувається. Така активність зумовлена пошуком універсальних істин. Водночас, активна поведінка цих осіб може зумовлювати суперечливість поведінкових паттернів, пов'язаних із намаганням встановити правильні й ефективні для себе сенси буття та прагненням гармонійного ставлення до світу. Стимулювальними чинниками розвитку моральної свідомості на низькому рівні сформованості постконвенційного рівня є моральні цінності: світогляд, установки, інтереси й ідеали суб'єкта, основні серед яких – цінності добра, справедливості, любові й чесності.

Студенти із середньою сформованістю постконвенційного рівня моральної свідомості є менш динамічними, порівняно зі студентами з низькою сформованістю моральної свідомості, вони вирізняються більшою постійністю й вираженістю в розвитку моральної свідомості. Важливими для студентів на цьому рівні розвитку моральної свідомості є внутрішня система принципів, зорієнтована на соціальну домовленість, що зумовлена офіційно

прийнятою суспільною мораллю. Така пріоритетність підсилюється й високо розвиненою цінністю: соціальним статусом.

Студенти із середньою сформованістю постконвенційного рівня моральної свідомості максимальною мірою наближаються до осіб із конвенційним рівнем моральної свідомості. Водночас, досягнення постконвенційного рівня зумовлює у цих осіб значно вище розвинені цінності: милосердя, любов, повагу до інших, порівняно з попереднім рівнем.

Визначено, що у студентів із преконвенційним рівнем розвитку моральної свідомості спостерігається великий відсоток концептів руху, виражених дієсловами. Серед цих концептів значна частина належить концептам активності, пов'язаним із пошуком. Беручи до уваги високу сформованість у відповідних осіб цінностей комфорту, приємного проведення часу, обґрунтовуємо, що провідними концептами у цих студентів, які виражають смисли у структурі їх моральної свідомості, є концепти активності. Водночас, ця активність спрямовується не стільки на пошук власних сенсів чи універсальних істин, як на задоволення власних потреб із метою досягнення приємних переживань.

У студентів із конвенційним рівнем розвитку моральної свідомості найбільш вираженими є концепти об'єктів, що свідчить про відносну статичність цих студентів, порівняно зі студентами преконвенційного рівня розвитку. Серед концептів об'єктів зустрічається чимало іменників, які означають інших суб'єктів взаємодії. Концепти руху в цих осіб відображають важливість гармонійної міжособової взаємодії. Тому їх названо *концептами взаєморозуміння*.

Особливістю в розподілі концептів студентів із постконвенційним рівнем розвитку моральної свідомості є відносно рівномірне використання концептів об'єктів та руху, а також частіше використання концептів ознак, часу і простору, порівняно зі студентами із преконвенційним і конвенційним рівнями розвитку. Відтак, студенти з високою сформованістю постконвенційного рівня моральної свідомості рівномірно звертають увагу на

різні фрагменти дійсності в сукупності всіх елементів ситуації. Враховуючи вищі показники цих студентів у прийнятті цінностей любові, здоров'я та альтруїстичних почуттів, а також зміст запропонованих концептів, ці концепти трактуються як екзистенційні.

За результатами теоретико-емпіричного вивчення проблеми запропоновано авторське визначення психосемантичного простору моральної свідомості студентів: як індивідуальної системи значень та ознак, як індивідуального та культурного надбання студентів, структурованого відповідним чином у чуттєвій тканині свідомості у вигляді асоціативних значень моральності й конотативних значень совісті; власне значення моральності як внутрішньої установки індивіда діяти відповідно до своєї совісті та свободи волі, а також особистісного смислу, представленого концептами активності, взаєморозуміння та екзистенційності.

Дисертаційна робота містить перспективи подальшого вивчення проблеми через поглиблення й розширення вибірки: зокрема, в аспекті порівняльного залучення до її складу представників середньої та пізньої дорослості, а також крос-культурного такого розширення; розробки ефективних психодіагностичних і психокорекційних програм.

Ключові слова: мораль, моральність, моральна свідомість, самосвідомість, студент, добро, особистість.

ANNOTATION

Tymosh Y. V. Psychosemantics of Personality's Moral Consciousness. – Qualifying scientific work on the manuscript.

Dissertation paper for obtaining the degree of candidate of psychological sciences (philosophy doctor) in specialty 19.00.01 – general psychology, history of psychology (053 – Psychology). – Lesya Ukrainka Eastern European National University, Lutsk, 2018; Lesya Ukrainka Eastern European National University, Lutsk, 2018.

In the dissertation the generalization of the basic theoretical concepts of consciousness and its structure in works of domestic and foreign scientists is carried out; the essential features of the psychosemantic approach to the problem of consciousness research are determined; the content of the basic theoretical constructs of morality and morality is outlined; psychological representations of moral consciousness in the system of psychological properties of personality and in the context of its ontogenetic formation are systematized.

Moral consciousness is considered, first of all, as a special construct of the psyche that provides understanding and moral laws acceptance and personality organization in accordance with their own behavior (R. Pavelkiv), as well as a set of regulators of proper behavior through which a person manifests itself as "self-conscious and free creature "(M. Savchyn).

It is determined that moral consciousness is characterized by specific ontogenetic peculiarities and regularities of development in different age periods: pre-school, junior school, teenage, youthful and adult. It has: 1) the basic levels - the emotional-sensory, associated with the reactions of the individual to the relationship between people, and the rational-theoretical, which is expressed in the system of moral concepts and knowledge about the norms, principles, ideals in which the theoretical basis of morality and its elements; forms of manifestation - internal and external; 3) their own structure: cognitive (moral representations, moral concepts, moral knowledge), philosophical (moral beliefs, moral values, attitudes, interest in moral problems), emotional (moral feelings) and behavioral (moral motive, moral relations) components.

Because of the subject of the study, the definition of moral consciousness as a special categorical-semantic system in the structure of the psyche, which provides an understanding of the personality of moral norms and the corresponding regulation of his own behavior, is taken as the basis for the work.

It is established that moral consciousness, reflecting the reality, an integral part of which is the subject of moral action, is aimed not only at the awareness of the moral aspects of the social world, but also on the awareness of the personality

of itself. Consequently, in the structure of moral consciousness, moral self-consciousness is singled out, which is a specific form of moral consciousness. Moral values, norms, ideals, principles are constantly checked and coincide with their own Self, acquire a personal meaning, which results in I-moral.

It is determined that moral consciousness, as well as consciousness, has three basic forms of manifestation: cognitive, emotional and volitional. Cognitive forms most often include self-knowledge, self-examination, self-esteem, self-esteem, and so on. Well-being, modesty, pride, self-esteem belong to emotional ones, that is, the person experiences as a consequence of its' comparing with the environment or with the model that it seeks to achieve. Volitional form of self-consciousness is a manifestation of endurance, self-control, self-discipline, self-control, that is, such a psychic activity of the individual, which manages to consciously regulate his own actions, his attitude to other people and to himself.

The main theoretical principles of the psychosemantic approach to the research of moral consciousness are analyzed. These include: ideas and provisions for the organization of moral consciousness (the main component is the experiences that determine the meanings and meanings in the structure of consciousness and can be operationalized through associative and connotative values); functions of moral consciousness (ectopsychic and endopsychic functions, expressing the conditionality of moral consciousness by sociocultural and internal, unconscious factors, whose interaction ensures the organization of consciousness and is described in psychosemantic categories of sensory tissue, meaning and meanings); the properties of moral consciousness - ideal (which is studied by psychosemantic projective methods), orientation (expressed in associations and connotations) and activity (provided by the principle of mediated activity).

At the empirical and diagnostic level, the results of empirical research of students' moral consciousness with preconventional, conventional and postconventional levels of its development are highlighted. It is established that the most commonly formed inside students is the conventional level of moral consciousness, which expresses the orientation of guys to conform to social norms

and rules. The most balanced is the postconventional level of development of moral consciousness, which ensures the optimal self-expression of the individual in accordance with his own values and ideas about the world. The least expressed in side students is the preconcentration level of moral consciousness development, which characterizes the orientation in the concepts of good and evil, at the same time, corresponds to a greater extent to its own values, but not accepted in society norms or hedonistic needs.

It is stated that each student has differently expressed levels of moral consciousness. Thus, despite the fact that the highest rates are the conventional level of moral consciousness development all investigated individuals also possess preconventional and postconventional levels of development.

The results of the empirical research have shown that all the manifestations of moral consciousness levels such as preconventional, conventional, postconventional, in general, have a high prevalence. This is consistent with the opinion of L. Kohlberg that a person can reach a higher stage only if it has passed all previous levels.

The factor structures of the postconventional level of moral consciousness with high, medium and low levels of formation are determined, and characteristics for each of them are given. Students with a high degree of postconventional level of consciousness are socially mature persons. With moral and ethical qualities, they realize the values of goodness, justice, love and honesty, which are harmoniously combined with their personal traits: communicative, diplomatic, emotional stability and expressiveness, as well as with mercy, love, aspiration for novelty, respect for others and the importance of communication.

Students with low-level postconventional level of consciousness display ambivalence in behavior: simultaneous radicalism and conservatism, adherence to social norms and experimentation, the desire to find universal truths and care for their own well-being, social activity and reflection and intellectualization of what is happening. Such activity is due to the search for universal truths. At the same time, the active behavior of these individuals can be contradictory behavioral

patterns associated with the attempt to establish the right and effective for themselves the sense of life and the desire for harmonious attitude to the world. Such moral values as the worldview, the setting, interests and ideals of the subject, the main among them - the values of goodness, justice, love and honesty are moral factors in the development of moral consciousness at the low level of the postconventional level formation.

Students with an average formation of the postconventional level of moral consciousness are less dynamic, compared to students with a low degree of moral consciousness, they are distinguished by greater continuity and weight in the development of moral consciousness. Internal system of principles oriented to social agreement, which is determined by the officially accepted social morality is important for students at this level of development of moral consciousness. Such priority is also being enhanced by the highly developed value: social status.

Students with an average formation of the postconventional level of moral consciousness are as close as possible to those with a conventional level of moral consciousness. At the same time, the achievement of the postconventional level predetermines these people well-developed values: charity, love, respect for others, compared with the previous level.

It is determined that students with a preconventional level of development of moral consciousness have a large percentage of motion concepts expressed by verbs. Among these concepts, much of the concept belongs to the activity associated with the search. Taking into account the high formation of the values of comfort, pleasant pastime by the respective people, we substantiate that the concepts of activity are the leading concepts in these students expressing the meanings in the structure of their moral consciousness. At the same time, this activity is aimed not so much at finding our own senses or universal truths as in satisfying our own needs in order to achieve pleasant experiences.

Students with a conventional level of development of moral consciousness are the most expressed concepts of objects, which testifies to the relative staticity of these students, compared with students preconcentration level of development.

Among the concepts of objects there are many nouns, which mean the other subjects of the interaction. Concepts of movement in these individuals reflect the importance of harmonious interpersonal interaction. Therefore, they are called concepts of mutual understanding. The peculiarity in the distribution of the students' concepts with the postconventional level of development of moral consciousness is the relatively steady use of the concept of objects and movement, as well as the more frequent use of concepts of features, time and space, compared with students with preconventional and conventional levels of development. Therefore, students with a high degree of postconventional level of moral consciousness evenly pay attention to various fragments of reality in the aggregate of all elements of the situation. Taking into account the higher rates of these students in accepting the values of love, health and altruistic feelings, as well as the content of the proposed concepts, these concepts are treated as existential.

According to the results of the theoretical and empirical study of the problem, the author's definition of the psychosemantic space of the students' moral consciousness is proposed: as an individual system of meanings and attributes, as an individual and cultural property of students structured appropriately in the sensory fabric of consciousness in the form of associative values of morality and connotative values of conscience; the true meaning of morality as the internal installation of an individual to act in accordance with his conscience and freedom of will, as well as the personal meaning represented by the concepts of activity, mutual understanding and existential. The thesis contains prospects for further study of the problem through deepening and expanding the sample: in particular, in the aspect of comparative involvement of representatives of middle and late adulthood, as well as cross-cultural expansion; development of effective psychodiagnostic and psycho-correction programs.

Key words: moral, morality, moral consciousness, self-consciousness, student, goodness, personality.

Список публікацій здобувача за темою дисертації:

Праці, в яких опубліковані основні наукові результати дисертації:

1. Тимош Ю. В. Моральна свідомість особистості: психологічні виміри аналізу / Ю. В. Тимош // Проблеми сучасної психології: Зб. наук. праць Кам'янець-Подільського нац. ун-ту імені Івана Огієнка, Інституту психології ім. Г. С. Костюка НАПН України / За ред. С. Д. Максименка, Л. А. Онуфрієвої. Вип. 13. – Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2011. – С. 497 – 506.
2. Тимош Ю. В. Моральність молодшого школяра як системотвірна складова його духовності / Ю. В. Тимош // Проблеми загальної та педагогічної психології. Зб. наук. праць Інституту психології ім. Г. С. Костюка НАПН України / За ред. С. Д. Максименка. Т. XIV, част. 1 –К., 2012. – С. 339 – 346.
3. Тимош Ю. В. Розвиток когнітивної складової моральної свідомості у молодшому шкільному віці / Ю. В. Тимош // Освіта регіону: політологія, психологія, комунікації: український науковий журнал / За ред. В. М. Бебика. – К. : Університет «Україна», №5, 2013. – С.186 – 192.
4. Тимош Ю. В. Психосемантичні особливості моральної свідомості особистості: теоретичні аспекти / Ю. В. Тимош // Проблеми сучасної психології: Зб. наук. праць Кам'янець-Подільського нац. ун-ту імені Івана Огієнка, Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України / за наук. ред. С. Д. Максименка, Л. А. Онуфрієвої. – Вип 33. – Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2016. – С. 532 – 542.
5. Тимош Ю. В. Факторна структура постконвенційної моральної свідомості студентів / Ю. В. Тимош // Психологічні перспективи. – Вип. 29. – Луцьк, 2017. – С. 347 – 359.
6. Тимош Ю. В. Емпіричне дослідження моральної свідомості та морально-етичної відповідальності студентів / Ю. В. Тимош // Психологічні перспективи. – Вип. 30. – Луцьк, 2017. – С. 223 – 233.
7. Тимош Ю. В. Психосемантичний простір преконвенційної, конвенційної й постконвенційної стадій моральної свідомості особистості /

Ю. В. Тимош // Психологічні перспективи. – Вип. 31. – Луцьк, 2018. – С. 265 – 279.

8. Тимош Ю. В. Психологічні особливості розвитку моральної свідомості студентів / Ю. В. Тимош // Science And Education A New Dimension. Pedagogy and Psychology VI (68), Issue 164, 2018. – P 75 – 78.

Праці, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

9. Тимош Ю. В. Чинники формування моральної свідомості у молодшому шкільному віці / Ю. В. Тимош // Актуальні проблеми гуманітарної освіти: зб. наук. праць. Вип. 8 // за заг. ред. Ломаковича А. М. – Кременець: ВЦ КОГПІ ім. Тараса Шевченка, – 2012. – С. 44 – 47.

10. Тимош Ю. В. Психологічні особливості формування моральної свідомості та самосвідомості у молодшому шкільному віці / Ю. В. Тимош // Актуальні проблеми гуманітарної освіти: зб. наук. праць // за заг. ред. Ломаковича А. М., Бенери В. Є. – Кременець : ВЦ КОГПА ім. Тараса Шевченка, 2016. – С. 68 – 72.

11. Тимош Ю. В. Психосемантичні дослідження свідомості особистості / Ю. В. Тимош // Особистість і суспільство: методологія та практика сучасної психології: мат-ли III Міжнар. наук.-практ. інтернет-конф. (12 травня 2016р.) / за заг. ред. Л. В. Засекіної, А. В. Кульчицької. – Луцьк: ПП Іванюк В. П., 2016. – С. 25 – 27.

12. Тимош Ю. В. Психологічні аспекти формування моральної культури педагога / Ю. В. Тимош // Психологічна культура вчителя в контексті викликів сучасності: зб. мат-лів Всеукр. наук.-практ. конф. з міжнар. участю / укл.: В. Є. Кавецький, А. В. Вихрущ, О. Я. Жизномірська, Т. Г. Дідух. – Тернопіль: СМП «Тайп», 2016. – С. 270 – 272.

13. Тимош Ю. В. Психосемантичні аспекти моральної свідомості особистості / Ю. В. Тимош // Особистість і суспільство: методологія та практика сучасної психології: мат-ли III Міжнар. наук.-практ. інтернет-конф. (15 травня 2017 р.) / за заг. ред. Л. В. Засекіної, А. В. Кульчицької. – Луцьк: ПП Іванюк В.П., 2017. – С. 39-42.

ЗМІСТ

ВСТУП.....	17
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ПСИХОСЕМАНТИЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ МОРАЛЬНОЇ СВІДОМОСТІ ОСОБИСТОСТІ	
1.1. Психосемантичний підхід до проблеми дослідження свідомості	
1.1.1. Теорії структури свідомості у зарубіжній та українській психології.....	24
1.1.2. Психосемантика як теорія та метод вивчення свідомості особистості.....	32
1.1.3. Експериментальні психосемантичні концепції.....	39
1.2. Моральна свідомість як предмет теоретичного аналізу	
1.2.1. Феноменологія моралі та моральності людини у контексті філософського і загальнонаукового підходів.....	50
1.2.2. Моральна свідомість у системі психологічних властивостей особистості.....	65
1.2.3. Основні етапи та фактори розвитку моральної свідомості.....	85
Висновки до розділу 1.....	98
РОЗДІЛ 2. ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ МОРАЛЬНОЇ СВІДОМОСТІ СТУДЕНТІВ	
2.1. Організація і процедура емпіричного дослідження моральної свідомості студентів.....	101
2.2. Емпіричне дослідження моральної свідомості та морально-етичної відповідальності студентів.....	123
2.3. Факторна структура різних рівнів постконвенційної свідомості студентів.....	128
Висновки до розділу 2.....	147

РОЗДІЛ 3. ПСИХОСЕМАНТИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ МОРАЛЬНОЇ СВІДОМОСТІ СТУДЕНТІВ

3.1. Філософія і психологія значення як методологічна основа психосемантичного дослідження.....	150
3.2. Психосемантичне дослідження чуттєвої тканини моральної свідомості студентів із преконвенційним, конвенційним і постконвенційним рівнями моральної свідомості.....	159
3.3. Психосемантичне дослідження системно-мовного значення моральності у свідомості студентів.....	167
3.4. Психосемантичне дослідження концептів як референтів особистісного смислу у структурі моральної свідомості студентів.....	171
Висновки до розділу 3.....	182
ВИСНОВКИ	184
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	187
ДОДАТКИ	

ВСТУП

Актуальність теми. Проблема морального становлення особистості привертає увагу науковців різних галузей протягом багатьох століть. Духовність і моральність завжди вважалися найважливішим фундаментом людини як особистості й запорукою гармонійного розвитку усіх потенційних можливостей її індивідуальності. Водночас, останнім часом спостерігається суттєве погіршення моральних взаємин між людьми, недостатність умінь зрозуміти іншого, проявити повагу, толерантність, емпатію, милосердя, справедливість. Негативні, аморальні риси, на жаль, дедалі різкіше проявляються в поведінці не тільки «збагачених» відповідним досвідом дорослих та юнаків, а й підлітків і навіть дітей. Більше того, окреслена проблема загострюється з огляду на засилля взірців агресивної та цинічної поведінки в сучасних ЗМІ та мережі Інтернет.

До проблеми морального виховання, формування моральної свідомості особистості неодноразово зверталися представники таких наук, як філософія, етика, педагогіка і психологія. В працях Б. Братуся, А. Гусейнова, О. Дробницького, О. Курносикової, О. Титаренко висвітлюються питання природи моралі, сутності суспільних вимог, еволюції моральних категорій. У дослідженнях І. Беха, М. Боришевського, І. Булах, П. Гальперіна, М. Гінзбурга, Д. Ельконіна, Д. Леонтьєва, О. Леонтьєва, С. Максименка, Р. Павелківа, С. Рубінштейна, М. Савчина, Д. Фельдштейна, Н. Чепелєвої здійснюється психологічна інтерпретація зазначеної проблеми, простежується логіка переходу зовнішнього морально-етичного припису в категорію особистісної норми.

Завдяки цим та іншим дослідженням вивчено чимало важливих ліній морального розвитку особистості, проте реалії сьогодення змушують шукати нові аспекти у висвітленні питання природи моралі, сутності зовнішніх суспільних вимог та їх гармонійного поєднання із завданнями

індивідуального становлення, самореалізації, самоактуалізації, онтогенетичної еволюції розуміння моральних категорій та понять.

Також, попри наявні ґрунтовні дослідження моральності, у науковій літературі все ще відсутнє комплексне вивчення рівнів морального розвитку сучасної української молоді, котра в умовах кризового реформування різних сфер нашого суспільства часто постає активною рушійною силою різних змін. Зокрема, саме студентські хвилі соціально-політичних протестів запустили свого часу події українського «майдану». Отже, актуальним залишається системне емпіричне дослідження рівнів морального розвитку української молоді в сучасних непростих умовах становлення нашої державності.

Хоча серед одних науковців досі побутує думка про принципову невимірюваність свідомості стандартизованими психологічними методиками, інші вважають можливим конструктивне вирішення цієї проблеми через методичний апарат сучасної психосемантики, яка вивчає генезис, будову і функціонування індивідуальної системи значень. Вона поєднує в собі різні традиції застосування стандартизованих і проєктивних методів.

У сфері психосемантичних досліджень сьогодні існують ґрунтовні експериментальні напрацювання – в зарубіжній психології це, насамперед, праці О. Артем'євої, Дж. Келлі, Ч. Осгуда, В. Петренка, В. Серкіна, Ч. Філлмора, О. Шмельова; в українській – Г. Балла, О. Бондаренка, В. Васютинського, О. Дробот, З. Кіреєвої, О. Лозової та ін. Оскільки основним завданням психосемантики є реконструкція індивідуальної системи значень, крізь призму якої відбувається сприйняття суб'єктом світу, такий підхід розглядається як втілення суб'єктної парадигми у психології.

Відтак, соціальна значущість проблеми й недостатнє вивчення психологічних, а саме – психосемантичних особливостей моральної свідомості з позицій суб'єктного підходу зумовили вибір теми дисертаційного дослідження «Психосемантика моральної свідомості особистості».

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами.

Дисертаційне дослідження виконане відповідно до наукової теми кафедри загальної і соціальної психології та соціології Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки «Методологія і практика дослідження особистості» та є складовою комплексної науково-дослідної теми «Когнітивно-поведінкові і психолінгвістичні стратегії подолання психічної травматизації особистості» (державний реєстраційний номер 0115U002345). Тема дисертаційної роботи затверджена Вченою радою Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки (протокол № 4 від 27.11.2014 р.).

Мета дослідження – теоретично обґрунтувати та емпірично дослідити психосемантичні особливості й особистісні кореляти моральної свідомості на різних стадіях і рівнях її розвитку.

Для досягнення поставленої мети передбачено виконання таких **завдань**:

1. Систематизувати основні філософські, загальнонаукові та психологічні підходи до визначення поняття «моральна свідомість», теоретично розкрити специфіку її аналізу в межах сучасної психосемантики.

2. Емпірично дослідити основні рівні та стадії розвитку моральної свідомості, її зв'язок із морально-етичною відповідальністю та структурою цінностей студентів.

3. Експериментальним шляхом визначити особистісні кореляти й факторну структуру високого, середнього і низького ступенів сформованості постконвенційного рівня моральної свідомості студентів.

4. Здійснити психосемантичне дослідження структури моральної свідомості студентів у сукупності чуттєвої тканини, системно-мовного значення та особистісного смислу.

Об'єкт дослідження – моральна свідомість особистості.

Предмет дослідження – психосемантика моральної свідомості особистості.

Теоретико-методологічну основу дослідження склали системний та міждисциплінарний підходи до дослідження психіки, свідомості, особистості (Л. фон Берталанфі, І. Ващенко, О. Власова, І. Данилюк, Б. Ломов, О. Ткаченко та ін.), суб'єктний (К. Абульханова, Ж. Вірна, О. Осницький, О. Ставицький, В. Татенко та ін.) та психосемантичний (В. Петренко, В. Серкін, О. Бондаренко, З. Кіреєва, О. Лозова та ін.) підходи до дослідження цілісної особистості: гуманістична (Г. Балл, Я. Гошовський, А. Маслоу, Д. Леонт'єв, Р. Трач та ін.), духовна (Б. Братусь, І. Бех, М. Боришевський, Т. Кириленко, М. Савчин та ін.), когнітивна (Дж. Брунер, Дж. Келлі, В. Дружинін, І. Пасічник, М. Орап, М. Смульсон, Л. Засекіна та ін.) парадигми; психологічні теорії структури та стадій розвитку моральної свідомості (Л. Кольберг, М. Савчин, Р. Павелків та ін.).

Для реалізації завдань та досягнення поставленої мети було використано такі **методи** дослідження: *теоретичні*: аналіз, синтез, порівняння, узагальнення, систематизація наукових джерел із проблем моральної свідомості й морального розвитку особистості; *емпіричні*: діагностичні методики: «Моральні дилеми» Л. Кольберга (для експлікації та порівняння рівнів і стадій розвитку моральної свідомості особистості), «Діагностика морально-етичної відповідальності особистості» І. Тимощука (для визначення особливостей рефлексії на морально-етичні ситуації, інтуїції в морально-етичній сфері, екзистенціального аспекту відповідальності, альтруїстичних емоцій та морально-етичних цінностей), «Діагностика реальної структури ціннісних орієнтацій особистості» С. Бубнової (з метою вивчення міри прояву основних груп ціннісних орієнтацій), вільний асоціативний експеримент та методика «Завершення речення» (з метою експлікації асоціативних структур моральної свідомості), методика багатофакторного дослідження особистості (16-PF) Р. Кеттела (для визначення міри проявів основних особистісних рис на різних рівнях моральної свідомості); контент-аналіз (для обробки результатів за методиками асоціативного експерименту та «Завершення речення»);

математико-статистичної обробки даних: методи кількісного опису, методи статистичного виводу (критерій нормальності Колмогорова-Смирнова для визначення міри відповідності отриманого емпіричного розподілу даних нормальному розподілу з метою адекватного вибору подальших методів обробки результатів; кореляційний аналіз, дисперсійний аналіз Крускала-Уолеса), процедури багатомірного шкалювання та моделювання даних (факторний аналіз).

Наукова новизна одержаних результатів полягає в тому, що:

вперше: цілісно теоретично та емпірично обґрунтовано психосемантичну структуру моральної свідомості на основних рівнях її розвитку – преконвенційному, конвенційному та постконвенційному; детально розкрито факторну структуру постконвенційного рівня моральної свідомості високої, середньої і низької сформованості й визначено особистісні кореляти постконвенційного рівня моральної свідомості; емпірично виокремлено, проаналізовано та проінтерпретовано зв'язки факторних структур моральної свідомості з базовими особистісними рисами й морально-етичними настановленнями; сконструйовано психосемантичну модель моральної свідомості студентів у сукупності чуттєвої тканини, значення та особистісного смислу; запропоновано авторське визначення психосемантичного простору моральної свідомості особистості як індивідуальної системи значень та ознак індивідуального і культурного надбання, що відповідним чином структуровані в чуттєвій тканині у вигляді асоціативних значень моральності та конотативних значень совісті, а на рівні смислу представлені концептами активності, взаєморозуміння та екзистенційності;

поглиблено та уточнено ідеї щодо чуттєвої тканини як сукупності конотативних та асоціативних значень, а також структури концептів, представлених лінгвальним і позалінгвальним компонентами; положення про психологічні засади розвитку та функціонування моральної свідомості

особистості; теорії взаємозв'язку моральної поведінки особистості з її базовими рисами та настановленнями;

отримали подальший розвиток положення та ідеї сучасної когнітивної психології щодо категорії значення; психологічні уявлення про особистість та її моральну свідомість; теорії особистісних корелятив моральної поведінки особистості.

Практичне значення дисертаційного дослідження полягає в тому, що отримані результати можуть використовуватися в освітньо-виховній роботі з молоддю з метою втілення базових засад особистісно-орієнтованого підходу до навчання й виховання особистості; в межах завдань складання програм моніторингу рівня розвитку моральної свідомості населення; при прогнозуванні й моделюванні моральної поведінки сучасної української молоді. Основні положення та висновки роботи доцільно використовувати при удосконаленні змісту навчальних програм, підручників, посібників і викладанні дисциплін «Психологія особистості», «Прикладна психолінгвістика», «Наративна психологія», «Соціальна психологія» та ін.

Результати дослідження впроваджено в навчальний процес Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки (довідка № 03-28/02/1490 від 21.05.2018 р.), Національного університету «Острозька академія» (довідка № 153 від 17.05.2018 р.), Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка (довідка № 679-33/03 від 23.05.2018 р.), Центральноукраїнського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка (довідка № 224-н від 18.05.2018 р.), Кременецької обласної гуманітарно-педагогічної академії ім. Тараса Шевченка (довідка № 01-09/5-143 від 24.04.2018 р.).

Апробація результатів дисертації. Основні положення дисертації відображено в публікаціях автора, обговорено на засіданнях кафедри загальної та соціальної психології Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки, кафедри педагогіки і психології й кафедри теорії і методики дошкільної та початкової освіти Кременецької обласної

гуманітарно-педагогічної академії ім. Тараса Шевченка (2015, 2016, 2017, 2018). Результати проведеного дослідження доповідалися автором на міжнародних науково-практичних конференціях: «Духовність у становленні та розвитку особистості» (Івано-Франківськ, 2010); «Психология и педагогика: методика и проблемы практического применения» (Новосибирск, 2010); «Актуальні проблеми психології особистості та міжособистісних взаємин» (Кам'янець-Подільський, 2011, 2016); «Здоров'я, освіта, наука та самореалізація молоді» (Луцьк, 2013); «Психологічні основи здоров'я, освіти, науки та самореалізації особистості» (Рівне, 2016); «Особистість і суспільство: методологія і практика сучасної психології» (Луцьк, 2016, 2017, 2018); «Pedagogy and Psychology In an Era of Increasing Flow of Information – 2018» (Будапешт, 2018); звітних науково-практичних конференціях професорсько-викладацького складу Кременецької обласної гуманітарно-педагогічної академії ім. Тараса Шевченка (Кременець, 2015, 2016, 2017, 2018).

Публікації. Основні результати дисертаційного дослідження висвітлено у 13 одноосібних наукових працях, з яких 7 статтей опубліковано у виданнях, що включені до переліку фахових у галузі психології (три з яких входять до міжнародних наукометричних баз), 1 стаття у періодичному міжнародному виданні, 5 – у збірниках наукових праць та матеріалів конференцій.

Структура та обсяг дисертації. Робота складається зі вступу, трьох розділів, висновків, списку використаних джерел (224 найменування, з них 10 іноземними мовами), 5 додатків на 52 стор. Зміст дисертації викладений на 209 сторінках (з них 186 сторінок основного тексту). Робота містить 17 таблиць, 15 рисунків.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ПСИХОСЕМАНТИЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ МОРАЛЬНОЇ СВІДОМОСТІ ОСОБИСТОСТІ

У розділі здійснено узагальнення основних теоретичних концепцій свідомості та її структури у працях вітчизняних і зарубіжних науковців; визначено особливості психосемантичного підходу до проблеми дослідження свідомості; окреслено феноменологію моралі та моральності; систематизовано психологічні уявлення щодо моральної свідомості в системі психологічних властивостей особистості та в контексті її онтогенетичного становлення.

1.1. Психосемантичний підхід до проблеми дослідження свідомості

1.1.1. Теорії структури свідомості у зарубіжній та українській психології.

Фундаментальною характеристикою людського буття є його усвідомленість. Свідомість становить невід'ємний атрибут людського існування. Проблема змісту, механізмів і структури свідомості особистості до сьогодення залишається однією із принципово важливих і найбільш складних. Це пов'язано ще і з тим, що свідомість виступає об'єктом дослідження багатьох наук, коло яких дедалі більше розширюється. Дослідження свідомості здійснюють філософи, антропологи, соціологи, психологи, педагоги, фізіологи та інші представники гуманітарних і природничих наук. Кожна з них вивчає своє коло виокремлених нею явищ свідомості [168].

Однак щодо більш точної інтерпретації цього поняття виникає величезна кількість невирішених питань, тому вивчення та трактування

поняття свідомості і по сьогодні залишається відкритою науковою проблемою [188].

У психології свідомість розглядається як найвища форма відображення реальної дійсності, яка цілеспрямовано регулює діяльність людини. Розвинена свідомість індивіда характеризується складною багатовимірною психологічною структурою. Походженням і функціями свідомості пояснюється те, що вона за своєю природою має діяльнісний і суспільний характер; до «компетенції» свідомості відноситься осмислене відображення дійсності, розуміння її, певне ставлення як до предметної дійсності, так і до інших людей (суспільства), оцінка речей, явищ, подій, людських вчинків – відповідно до певних понять і критеріїв. Свідомість існує, насамперед, як властивість окремої людини, як внутрішній світ її «Я». В кожен момент життя вона є діалектичною єдністю, переплетенням, взаємодією індивідуально-особистісного та суспільного [212].

Необхідною складовою свідомості є знання. Адже, усвідомити який-небудь об'єкт – значить включити його в систему своїх знань і зарахувати до певного класу предметів, явищ. Іншою, необхідною складовою свідомості є переживання людиною того, що для неї в навколишній дійсності є значущим.

Характерними структурними компонентами свідомості виступають:

- Знання про навколишній світ, природу, суспільство.
- Виокремлення людиною себе у предметному світі як суб'єкта пізнання; розрізнення суб'єкта – «Я» та об'єкта – «не Я»; протиставлення себе як особистості об'єктивному світові.
- Цілеспрямованість, планування власної діяльності та поведінки, передбачення її результатів. Цей бік свідомості виявляється в самоконтролі й коригуванні власних дій, перебудові змісту їх стратегії та тактики, якщо цього вимагають обставини.
- Ставлення до об'єктивної дійсності, до інших людей, до самої себе.

- Ставлення особистості до свого оточення виявляється в оцінці предметів та явищ і здатності до критики своїх дій, в яких важливу роль відіграє емоційно-вольова сфера [35].

Основними функціями свідомості є: *відображувальна* – свідомість організовує пізнавальні процеси (сприйняття, мислення), а також організовує пам'ять; *оцінна* – вона бере участь у формуванні частини емоцій та більшості почуттів; людина на рівні свідомості оцінює більшість подій та саму себе; *креативна* – творчість неможлива без свідомості; багато довільних видів уяви організовуються на свідомому рівні (винахідництво, художня творчість тощо); *рефлексія* – різновидом свідомості є самосвідомість – процес, за допомогою якого людина аналізує свої думки і вчинки, спостерігає за собою, оцінює себе. Одне із значень слова «рефлексія» – це здатність свідомості людини зосередитися на самій собі; крім того, цим терміном позначається механізм взаєморозуміння, тобто осмислення людиною того, як мислять і почувають інші люди, з якими вона взаємодіє; *перетворювальна* – людина свідомо визначає більшість своїх цілей та намічає шлях до їх досягнення; *часоутворювальна* – свідомість відповідає за формування цілісної часової картини світу, в якій є пам'ять про минуле, усвідомлення сьогодення і уявлення про майбутнє [168].

Цілком очевидно, що структура свідомості взаємопов'язана з її функціями; майже кожний компонент відповідає за певну функцію, наприклад, знання – за пізнавальну і прогностичну, рефлексивна функція забезпечується роботою самосвідомості тощо.

Одне з перших психологічних уявлень про структуру свідомості належить З. Фройдю, згідно з котрим свідомість має ієрархічну структуру і включає підсвідомість, свідомість, надсвідомість. Підсвідомість і надсвідомість утворюють склад несвідомого [201].

Сигнали, що потрапили в зону ясної свідомості, людина використовує для усвідомленого управління своєю поведінкою. Інші сигнали психіка також

використовує для регулювання деяких процесів, але вже на підсвідомому рівні.

Підсвідомість – це уявлення, бажання, почуття, стани, психічні явища та акти, які колись упродовж життя «вийшли» зі свідомості; вони виявляються у відповідних ситуаціях ніби автоматично, без чіткого і зрозумілого усвідомлення, але за певних умов їх можна повернути назад й усвідомити.

Психічна діяльність може виходити й за межі підсвідомого, переміщуючись також на несвідомий рівень. Несвідомість – це сукупність психічних явищ, актів і станів, які виявляються на глибокому рівні функціонування психіки й цілковито позбавляють індивіда можливості впливу, оцінки, контролю і звіту в їхньому впливові на поведінку, вчинки, діяльність. Несвідоме виявляється й у так званих імпульсивних діях, коли людина не усвідомлює наслідків своїх вчинків. Виявляється несвідоме і в наших психічних процесах. Навіть мислення людини може відбуватися на несвідомому рівні. На загал можна стверджувати, що уява, інтуїція, творчість неможливі без несвідомих компонентів.

Надсвідомість утримує психічні явища, акти та стани, які виникли внаслідок взаємодії людини зі Всесвітом, а також психічні механізми такої взаємодії. До надсвідомих явищ відносять творче натхнення, що супроводжується раптовим «осяянням» новою ідеєю, а також випадки миттєвого розв'язання завдань, які тривалий час не піддавалися свідомим зусиллям, і ті явища, які називають парапсихічними тощо.

Свідомість у різних психологічних школах трактувалася по-різному. Так, на думку американського філософа та психолога У. Джеймса, свідомість – це життєво важлива функція людини, що живе у складному середовищі. Учений ввів «особистісний» вимір свідомості, вважаючи, що свідомий досвід завжди переживається як «мій», як той, що «належить мені». У. Джеймсу свідомість уявлялася пристосувальним актом, створеним природою для виживання в мінливих умовах. Свідомість, на його думку, не

площинна картинка, а деякий мінливий, безперервний потік функціональних актів, зупинити який можна, тільки виходячи із законів короткочасної пам'яті [56].

В. Вундт і структуралісти шукали природу свідомості в самій свідомості: вони намагалися розкласти її на елементи й побудувати «хімію душі» – щось на зразок періодичної системи елементів для свідомості. Так, елементами свідомості є відчуття, уявлення та почуття. Неподільним елементом свідомості є відчуття. Наприклад, відчуття – це просте враження, яке виникає, коли ми чуємо окремих удар метронома. А якщо вже два його удари або більше, то це вже уявлення. Відчуття та уявлення є об'єктивними елементами свідомості. Суб'єктивні елементи свідомості – це елементи, пов'язані із самим суб'єктом. Суб'єктивні – значить внутрішні, що йдуть від мене самого. Суб'єктивними елементами свідомості є, насамперед, почуття (емоції) [35].

Проте, як вважає В. Зінченко, подібна структуризація свідомості вичерпала свій пояснювальний потенціал. Учений пише, що «не дивлячись на те, що в цій структурі саме на підсвідомість лягає основна функція в поясненні цілісної свідомості, багатьом поколінням психоаналітиків не вдалося віднайти задовільних шляхів проникнення в підсвідомість», і сьогодні йде мова про те, щоб знайти нові шляхи до аналізу свідомості, коли підсвідомість і несвідоме взагалі не обов'язкові як засіб у вивченні свідомості [73].

О. Леонтьєв виокремлює у структурі людської свідомості три основні складові: чуттєва тканина образу, значення та особистісний сенс. Чуттєва тканина образу дозволяє людині розділяти внутрішній і зовнішній світи. Особлива функція чуттєвих образів полягає в тому, що вони надають реальність свідомій картині світу, що відкривається суб'єктові. Особливість чуттєвої тканини як складової свідомості полягає в можливості для людини диференціювати сприйняття реального світу і своє внутрішнє феноменальне поле. Наступною складовою структури свідомості, за О. Леонтьєвим, є

значення. У значеннях, на думку науковця, представлена перетворена і згорнута в матерії мови ідеальна форма існування предметного світу, його властивостей, зв'язків і стосунків, розкритих сукупною суспільною практикою. Значення існують передусім у мові, яка є їх носієм, але не творцем [114].

Визначаючи значення, як одну із твірних свідомості, О. Леонтьєв розвиває і доповнює думку Л. Виготського про значення слова, що належить одночасно до двох різних сфер – мовних та інтелектуальних феноменів. Значення виступають перед людиною в подвійній функції – як об'єкти її свідомості й, водночас, як способи та «механізм» усвідомлення об'єктивної дійсності. Інакше кажучи, щось може стати фактом усвідомлення тільки при існуванні зв'язку зі значенням, у процесі свого означення [115].

Особистісний сенс, як складова свідомості, найбільшою мірою пов'язаний з упередженістю свідомості, її суб'єктивним характером. На відміну від значення, особистісний сенс, як і чуттєва тканина свідомості, не має свого «надіндивідуального», позасуб'єктного існування і власного засобу вираження. Усвідомлення індивідом явищ дійсності може відбуватися тільки за допомогою засвоєваних ним ззовні «готових» значень – знань, понять, поглядів, які він отримує у спілкуванні, у тих або інших формах індивідуальної або масової комунікації. Набувши значень готовими, суб'єкт їх пристосовує до себе, обживає, що неминуче вимагає поправок, додавань, уточнень [67].

Запропонована О. Леонтьєвим структура свідомості отримала подальший розвиток у працях інших психологів. Так, В. Зінченко запропонував додати як четверту складову свідомості біодинамічну тканину руху. Біодинамічна тканина – це спостережувана і реєстрована зовнішня форма живого руху, що розглядався М. Бернштейном як функціональний орган індивіда. Образ світу і сенс не можуть у принципі існувати поза біодинамічною тканиною рухів і дій, у тому числі перцептивних і розумових, поза значеннями й матерією мови. При цьому в структурі свідомості

виділяються два шари, два рівні. Буттєвий шар утворюють біодинамічна тканина живого руху і чуттєва тканина образу. Шар рефлексії утворюють значення і сенс. Біодинамічна тканина і значення доступні як сторонньому спостерігачеві, так і самоспостереженню, різним формам реєстрації та аналізу. Чуттєва тканина і сенс лише частково доступні самоспостереженню і не доступні зовнішньому спостерігачеві. Проте такий розподіл відносний. Шар рефлексії свідомості одночасно і подієвий, і буттєвий. У свою чергу, буттєвий шар не лише випробовує на собі вплив рефлексії, але й сам має початкові форми рефлексії, тому його можна назвати співрефлексивним [74; 115].

Ф. Василюк пропонує як модель образу свідомості – трикутник, вершини якого утворені предметним змістом образу, особистісним сенсом, значенням і словом. Образ свідомості в розумінні автора має не три складових, а п'ять вимірів. Чотири з них – значення, предмет, особистісний сенс, знак (слово) – можна об'єднати терміном «спрямовуючі», маючи на увазі те, що вони, будучи представниками світу культури, зовнішнього світу, внутрішнього світу і світу мови, у психічному образі стають свого роду полюсами магніту. Остання, п'ята складова – чуттєва тканина – розглядається не як рядоположна, а як властива всім попереднім чотирьом твірним особлива внутрішня «складова» образу, його жива плазма. А тому така модель свідомості має форму тривимірної фігури – октаедра, чотирма вершинами якого виступають значення, предмет, особистісний сенс і знак, а чуттєва тканина складає сторони даної фігури. Таким чином, за Ф. Василюком, структура індивідуальної свідомості – це вузловий елемент, що сполучає різні світи: значення є одиницею світу культури, слово – світу мови, сенс – внутрішнього світу особи, а чуттєва тканина виступає як одиниця тіла, представник світу людського тіла в образі свідомості [36].

На думку академіка А. Петровського, свідомість містить у собі сукупність знань про світ; відмінність суб'єкта й об'єкта; ставлення

особистості до об'єктивної дійсності, до інших людей, до себе; можливість цілеспрямованої діяльності [152].

В. Алахвердов, визначаючи відмінність між знаком та значенням, вказував, що свідомість прагне надавати знаку того значення, яке одного разу йому вже було приписано, до тих пір, поки це не увійде в протиріччя з іншим змістом свідомості. Якби не було тенденції до стійкості зв'язку знак-значення, будь-який знак так би і продовжував позначати б все що завгодно, а значить, не позначав би нічого. Знаком, зрозуміло, може стати і саме значення (оскільки знаком може бути все що завгодно), проте в цьому випадку значення втрачає статус значення, перестає усвідомлюватися, адже воно стає знаком. І тому немає нічого дивного в тому, що будь-яка спроба «зрозуміти» значення, трансформує це значення в якісь інші значення, що розуміються нами до тих пір, поки ми не поставимо собі запитання, що вони, власне, означають. Значення виявляється невловимим, будь-яка спроба його «спіймати» негайно призводить до його зникнення. Тому зміст свідомості не може зафіксуватися на чомусь одному, незмінному, вона «тече», користуючись метафорою У. Джеймса – про безперервний потік. Нікому не вдасться довго думати одну і ту ж думку. Відомо безліч експериментальних феноменів, що підтверджують, що усвідомлюватися може тільки інформація, що змінюється, а незмінна інформація вислизає зі свідомості [8].

Варто нагадати й визначення поняття свідомості за В. Петренком, котрий зазначав, що «усвідомлювати дійсність – означає розділяти її на елементи та встановлювати між ними певні зв'язки й відношення: схожості, тотожності, розходження, належності, послідовності та т. п. І чим більше взаємопов'язаних елементів в об'єкті або ситуації може бути вичленовано і знов пов'язано, тим вищим є рівень усвідомлення дійсності» [146; 147; 148].

Отже, людина як істота, яка володіє найскладнішими проявами психіки, є носієм свідомості. Свідомість – це найвища форма відображення дійсності, функція людського мозку. Свідомість є здатністю людини до рефлексії, адекватного відображення навколишнього світу, подій, що

відбуваються в ньому, своєї Батьківщини, обов'язку, тощо, а також створення до них свого ставлення [35, с. 666]. Складовою частиною свідомості є самосвідомість – здатність людини усвідомити саму себе, своє «Я», свої потреби, інтереси, цінності, своє буття і його сенс, власну поведінку й переживання тощо. На відмінну від свідомості, самосвідомість орієнтована на осмислення людиною своїх дій, почуттів, думок, мотивів поведінки, інтересів, своєї позиції в суспільстві. Якщо свідомість є знанням про іншого, то самосвідомість – знанням людини про саму себе. Якщо свідомість орієнтована на весь об'єктивний світ, то об'єктом самосвідомості є сама особистість. У самосвідомості вона постає і як суб'єкт, і як об'єкт пізнання [35, с. 668].

1.1.2. Психосемантика як теорія та метод вивчення свідомості особистості.

Вивчення уявлень людини про світ, феноменів походження й існування її суб'єктивних просторів є суттєвим продовженням розуміння психічного в парадигмі «відображення об'єктивної дійсності» [4; 5]. Загальнотеоретичною підставою психосемантичного підходу до дослідження людської психіки є підхід через дослідження категоріальної структури індивідуальної свідомості [4; 17; 74].

Як зазначає один із засновників даного напрямку – В. Петренко, психосемантика досліджує різні форми існування значення в індивідуальній свідомості (образи, символи, комунікативні й ритуальні дії, а також словесні поняття). В її завдання входить реконструкція індивідуальної системи значень, крізь призму якої відбувається сприйняття суб'єктом світу, інших людей, самого себе, а також вивчення генези, будови та функціонування даної системи [148].

О. Артем'єва звертає увагу на те, що значення, які фіксуються у традиційному психосемантичному експерименті, завжди є індивідуальними

значеннями, а іноді навіть й особистісними смислами. Дослідниця зазначає, що значення і смисли реально зливаються в єдиному механізмі відображення світу, яке повинне нести в собі одночасно як адекватність об'єктивній реальності, так і відповідність ціннісно-мотиваційним утворенням суб'єкта [13].

Інший знаний дослідник О. Шмельов стверджує, що експериментальна психосемантика поєднує психологічні дослідження значення, що розуміється у психології як найважливіша одиниця психічного відображення людиною світу. Вчений вважає, що під час психосемантичного дослідження реалізується суб'єктивна парадигма проектування та аналізу психологічних даних [209].

О. Дробот зазначає, що психосемантичний підхід спирається на методичний принцип дослідження образів, понять, об'єктів через вивчення упередженості людської свідомості шляхом реконструкції системи індивідуальних значень. Оцінюючи будь що, людина закладає в цю оцінку свою власну упередженість, суб'єктивність, і матриця таких оцінок є вихідним матеріалом для подальшого аналізу індивідуальності оцінювача [58]. Таким чином дослідниця підтримує відоме положення О. Леонтьєва про упереджений характер психічного відображення й індивідуальної свідомості людини [114].

Психосемантика зосереджена на питаннях, пов'язаних із тим, як людина розуміє зміст різної інформації, яким чином вона категоризує свої знання про світ і ставлення до нього. Дослідження процесів категоризації надовго стало центром дискусії у психології розвитку, для якої істотною виявилася проблема засвоєння знакової системи. Ця тема займала особливе місце в розвитку вітчизняної психології. Поняття «значення» було одним із ключових у теорії Л. Виготського. Він описував це поняття «як єдність спілкування й узагальнення» і вважав, що метод дослідження відношення думки до слова не може бути іншим, ніж метод семантичного аналізу. Його ідеї знайшли продовження у працях О. Леонтьєва, О. Лурії та інших сучасних

дослідників [43; 65; 119]. О. Лурія, зокрема, називав семантичну будову слова його психологічною структурою [120].

Важливу роль в розвитку психосемантичних досліджень відіграли дані про позитивний вплив семантичного контексту на сприйняття окремих стимулів. Цю закономірність вперше виявив Дж. Кеттел як ефект переваги слова, який зводиться до того, що сприйняття букв помітно пришвидшується в контексті слова [35].

Завдання сучасної психосемантики полягають: у дослідженні різних форм існування значень в індивідуальній свідомості людини (образи, символи, символічні дії, а також знакові та вербальні форми; в аналізі впливу мотиваційних чинників та емоційних станів людини на формування в неї системи значень, семантичної організації знань; у розкритті психічних механізмів інтерпретації й розуміння процесів сприйняття, фактів, слів, міміки, пантоміміки, вчинків, подій, ситуацій та інших людей залежно від сформованих індивідуальних значень; розвитку процесів пам'яті, мислення, розуміння, прийняття рішень під впливом індивідуальних значень; виявленні механізмів значення і категоризації; виявленні структури множини значень і способів їх організації тощо [35; 184].

Традиційно розрізняють декілька видів значення, однак розуміння того, що саме під цим мається на увазі, може бути досить різним у різних авторів. *Референтне значення* – це той об'єкт, подія або ситуація, що стоять за конкретним «знаком» (символом). У вітчизняній психології в цьому випадку прийнято говорити про предметне значення «знаку». Як синонім референтного значення часто вживається *денотативне значення*. Дж. Брунер ставить знак рівності між денотативним і функціональним значеннями (або категоріями), підкреслюючи не тільки предметну віднесеність денотата, а й підпорядкування його вимогам використання в певних контекстах та у процесі розуміння іншими людьми [183].

Поняття конотативного значення також неоднозначне. О. Лурія ставив знак рівності між *конотативним* та *асоціативним* значеннями. Слово (знак,

символ) не лише вказує на певний предмет або явище, а й неминуче зумовлює встановлення низки додаткових зв'язків і є центральним вузлом цілої мережі образів, зумовлених ним або «конотативно» пов'язаних із ним слів. Комплекси асоціативних значень, які мимоволі виявляються при сприйнятті даного слова, називають його *семантичним полем* і визначають його конотативне значення [120].

Ч. Осгуд – один із засновників психосемантики – розумів під конотативним значенням «...ті стани, що виникають за сприйняттям слова-подразника і необхідно передують осмисленим операціям із символами. Ці значення виявляються у формі «афективно-чуттєвих тонів». Афективно-чуттєве забарвлення конотата виходить на перший план для більшості дослідників, які розглядають його як афективне значення [220].

В. Петренко вважає, що конотативне значення найближче (на операційний, але не теоретичній підставі) до поняття *особистісний смисл*, під яким розуміють ставлення суб'єкта до світу, вираженого у значеннях. Йдеться про «значення» для особистості, яке нерозривно пов'язане з її мотивами та загальною спрямованістю і виявляється у формі емоційного забарвлення того або іншого об'єкта чи явища, а також у формі неусвідомлених настановлень [148].

Поділ значення на види ще не означає, що воно розмежоване у внутрішньому світі людини. На думку окремих дослідників, значення – це єдність представленості об'єкта, можливих дій (практичних або розумових) щодо цього об'єкта і ставлення до нього суб'єкта (О. Артем'єва, О. Шмельов) [13; 14; 209].

На противагу цьому підходу, в європейській когнітивній психології та психолінгвістиці значення розуміють як складну багатокомпонентну структуру, яка складається із дрібніших, ніж значення, одиниць. За аналогією до фонетики, де все багатство мовного потоку можна описати за допомогою обмеженого набору фонем, усю кількість значень можна подати обмеженим набором компонентів (схем, маркерів тощо). Більш продуктивними є

напрями, які розглядають структуру не стільки одного значення, скільки багатьох значень.

Л. Засекіна зазначає, що, з позиції діяльнісного підходу, значення – це засіб психічного відображення та узагальнення дійсності, яке утворюється в ході життєздійснення особистості як активного суб'єкта діяльності та є молярною одиницею її свідомості; з позиції когнітивного підходу, значення – це складний когнітивний процес, що ґрунтується на усіх когнітивних операціях: абстрагування, категоризації, концептуального перетину та зумовлюється модально специфічними та аномодальними ознаками – символічними, схемними, семантичними, пропозиційними тощо [65].

Класи об'єктів, об'єднані на основі загальних (або узагальнених) ознак чи атрибутів, прийнято називати *категоріями*. Стійкі (інваріантні) структури (сполучення) узагальнених ознак (атрибутів) або «типові приклади» з категоріальних множин називають *прототипами*.

Розрізняють *вербальні й невербальні форми значень*. Вербальні форми – це представлення значення у словах, цифрах, математичних знаках та інших символах такого роду. Невербальні форми існування значення містять різного роду образні уявлення та символічні дії. Сюди можна зарахувати і стійкі одиниці емоційно-оцінних структур, що завжди погано піддаються вербальному опису. Як зазначає В. Горбунова, основною метою психосемантичного дослідження є реконструкція семантичних просторів – унаочнення змісту свідомості, представлення її значеннєво-сміслової структури у всьому розмаїтті можливих зв'язків [47].

В. Петренко пропонує усю процедуру реконструкції семантичних просторів розбити на три послідовні етапи, на першому з яких необхідно виділити дослідницький матеріал (сміслові параметри); на другому етапі обрати спосіб його математичного аналізу та побудувати семантичні простори; на третьому етапі проінтерпретувати виокремлені семантичні структури [149].

В. Серкін виокремлює наступні методи психосемантичного дослідження: спостереження і бесіда; зображення або опис слів, станів, ситуацій, відносин; методи визначення понять; методи порівняння (розрізнення) стимулів; методи класифікації; методи суб'єктивного шкалювання; асоціативні експерименти; методи формування понять; семантичні диференціали (СД); методи особистісних конструктів; методи семантичних радикалів; методи опосередкованого дослідження значень; методи мікросемантичного аналізу; методи контекстної та семантичної реконструкції і конструювання; контент-аналіз глибинних семантичних ролей; методи порівняння і трансляції семантичних описів; формувальні і навчальні психосемантичні експерименти; лонгетюдні психосемантичні експерименти; побудова векторних моделей спрямованості семантичних описів; метод дослідження словника інтрацептивних відносин [184].

І. Бліннікова та О. Сафуанова виокремлюють такі групи методів психосемантичного дослідження: прямі методи психосемантичних досліджень, методи непрямого дослідження семантики та методи, в основі яких лежать нейрофізіологічні кореляти [25]. Прямими науковці називають методи, які дозволяють безпосередньо визначити значення або смисл того чи іншого слова, предмета, явища. Серед таких вони виокремлюють методи асоціативного експерименту, класифікації, шкалювання, метод особистісних конструктів і метод семантичного диференціалу. Непряме дослідження семантики, на думку дослідниць, виражається у вивченні окремих процесів та явищ, в основі функціонування яких лежать семантичні зв'язки. Так, в основі порівняння порогів відчуттів або суб'єктивної тривалості стимулів лежить особистісний смисл, тобто те семантичне навантаження, яке в них вкладає людина. До методів непрямого дослідження також належать аналіз групування стимулів при їх пригадуванні (в основі групування – семантичні зв'язки), аналіз успішності пригадування матеріалу залежно від його семантичної обробки тощо. Прикладом методів із нейрофізіологічним спрямуванням є метод семантичного радикалу, в якому критерієм

семантичної близькості є перенос умовно-рефлекторних реакцій з одного об'єкта на інший [66].

Якщо предметом експериментальної психосемантики є суб'єктивні системи значень, то основним її методом виступає багатомірне шкалювання – побудова суб'єктивних семантичних просторів. Семантичний простір, отже, є дослідницькою моделлю структури індивідуальної свідомості, на основі якої і відбувається сприймання людиною об'єктів, їх класифікація та порівняння. При реконструкції категоріальних структур індивідуальної свідомості, що опосередковують сприйняття певного об'єкта, відбувається моделювання суб'єктивної картини світу (або окремої проблеми) в тому вигляді, в якому вона дана свідомості кожної окремої людини [58].

Умовою ефективного використання психосемантичних методик виступає проста і зручна модель індивідуальної свідомості – семантичний простір. Семантичний простір – це система ознак, що описують об'єкти деякої дійсності. Різні ознаки можна представити як координатні осі багатовимірного семантичного простору, об'єкти – як точки у цьому просторі, значення ознак цих об'єктів – як координати або проекції точок на осі, а відмінності між об'єктами – як відстані між точками. Методи експериментальної психосемантики традиційно використовуються для виявлення відносин людей до себе та інших [169].

Отже, популярність психосемантичних методик зумовлена їх унікальними можливостями з вивчення свідомості людини. Як продемонстрував аналіз теоретичних джерел, вони є найбільш адекватними для дослідження уявлень людини про різні об'єкти дійсності та її відношення до них, що і становить сутність свідомості, в тому числі й моральної свідомості.

1.1.3. Експериментальні психосемантичні концепції

Розвитку психосемантики як окремої галузі психологічної науки сприяла низка теоретичних концепцій, які підтверджували, що пізнавальні процеси, зокрема, процеси сприйняття і категоризації, зумовлюються особистісними детермінантами. У наш час результати психосемантичних досліджень знаходять своє застосування в різних галузях: у створенні систем штучного інтелекту, в архітектурі, рекламі, психодіагностиці, освіті тощо.

Власне психологічне обґрунтування взаємодії значень і смислів в аспекті їх функціональної ролі як складових індивідуальної свідомості особистості вперше знаходимо у працях Л. Виготського, О. Леонтьєва, О. Лурії (перша половина ХХ ст.). Продовженням і поглибленням їх концепцій стали сучасні напрацювання Г. Балла, Ф. Василюка, Л. Засекіної, В. Зінченка, В. Семиченко, А. Стеценко, Ю. Швалба та ін. В українській психології проблема співвідношення значень і смислів у структурі свідомості ґрунтовно вивчається: Г. Баллом – у контексті раціогуманістичної психології, А. Коваленко – психології розуміння, Ю. Швалбом – метафоричних моделей свідомості, Л. Засекіною – проблеми структурно-функціональної організації інтелекту, Г. Радчук – аксіопсихології вищої школи, Н. Шевченко – професіоналізації майбутніх психологів тощо [17; 36; 43; 67; 73; 96; 114; 120; 206].

Засади власне психосемантики складають фундаментальні теоретичні напрацювання та експериментальні дослідження: у Західній Європі та США – Дж. Келлі, Ч. Осгуда, Е. Рош, Дж. Фодора та ін., в Росії – О. Артем'євої, В. Серкіна, В. Петренка, О. Шмельова та ін.; в Україні – О. Бондаренка, З. Кіреєвої, О. Лозової та ін. Всі ці концепції поєднує розгляд свідомості як складної та цілісної категоріально-сміслової системи.

Зокрема, засобами психосемантики досліджуються: етнічна толерантність (І. Демидова), професійна свідомість майбутніх менеджерів (О. Дробот), комунікативний вплив живопису (Є. Коротченко), слово та

образ у рекламному тексті (Н. Кшеніна), типи гендерної ідентичності жінок (І. Найдовська), особливості сприйняття візуальних об'єктів (М. Папантіму), структурні трансформації особистісних міфологічних просторів (Ю. Перевозкіна), сприймання народної орнаментальної символіки (О. Польшина), психічні стани (Д. Прохорова), ставлення до часу (М. Розенова), уявлення про іншу людину (М. Соболева), трудова мотивація (І. Соломін), ефективність засобів комунікативного впливу (М. Тепляков), категоризація кольору в структурі свідомості (П. Яньшина) та ін.

Спільною рисою в усіх психосемантичних теоріях є розгляд значення як змісту суспільної свідомості, який, інтеріоризуючись у структури індивідуальної свідомості, трансформується у смисли як: «індивідуальні значення» (О. Леонт'єв), «суб'єктивні значення» та «суб'єктивні смисли» (Г. Балл), «особистісні смисли», або «сміслові нашарування» (Д. Леонт'єв). У психосемантиці розглядаються та досліджуються основні види значення: референтне/денотативне (Дж. Брунер) та конотативне/асоціативне (О. Лурія, Ч. Осгуд).

Окремі із психосемантичних досліджень торкаються вагомих аспектів духовності особистості: проблеми служіння іншому в професії психолога (Т. Бородулькіна), типів готовності до материнства (Н. Дармостук), ціннісної сфери особистого життя (Д. Ібрагімова), становлення громадянської свідомості особистості (Н. Савелюк) та ін.

Надання відносної переваги в теоретичних міркуваннях або «значенням», або «сміслам» лягло свого часу в основу умовного поділу російської психосемантики на два її відгалуження: експериментальну психосемантику (В. Кальвіньйо, О. Мітіна, В. Петренко, В. Похилько, А. Стеценко, О. Шмельов та ін.) та психологію суб'єктивної семантики (О. Артем'єва, Ю. Вяткін, Д. Леонт'єв, В. Серкін, В. Сіротський та ін.). Обидва напрямки досліджують системи суб'єктивних відношень окремої людини або цілих спільнот до різноманітних образів, символів, понять, а також реальних фрагментів світу [173]. Різниця між цими напрямками

обумовлена різними методологічними підходами до побудови моделі суб'єктивного світу людини та інтерпретації результатів експериментальних досліджень. Завданням психології суб'єктивної семантики є дослідження та реконструкція (виявлення, опис і моделювання) не завжди зовні проявлених структур суб'єктивного досвіду (систем значень і смислів), на основі якого будується образ світу людини (парадигмальна, частіше словесна, модель). У свою чергу, образ світу розглядається як складова свідомості. Завдання психосемантики: математичне моделювання систем значень як структур репрезентації досвіду.

При використанні методів отримання експериментальних даних і в психосемантиці, і в психології суб'єктивної семантики дослідник або фахівець вирішують чотири завдання, з яких збігаються перші три: зв'язати досліджуване значення (стимул, предмет) з іншими значеннями, системами значень (стимулами, об'єктами); серед цих зв'язків виділити найбільш значущі, суттєві; інтерпретувати на основі виділених зв'язків ставлення випробуваного (групи) до досліджуваного значення; узагальнити (генералізація) отримані результати, тобто запропонувати модель структури суб'єктивного досвіду [35].

У західній (європейській, американській) психології дослідження індивідуальної системи значень зародилися в рамках когнітивної та необіхевіористичної парадигм. Як відомо, перший напрямок зосередився, насамперед, на вивченні й описі специфіки функціонування пізнавальних психічних процесів, в основу другого підходу лягла проблема експлікації тих внутрішніх структур, які опосередковують класичні «стимул» і «реакцію». І якщо діяльнісний підхід розглядає значення як функціональну триєдність когнітивних, оперативних та оцінкових одиниць діяльності, то когнітивний напрямок описує згадану категорію в рамках концептуальних моделей розпізнавання, сприймання, довготривалого зберігання в пам'яті та осмисленого перетворення інформації людиною, а необіхевіоризм – як концепт для позначення внутрішньої (проміжної) змінної [173].

Відомий американський психолог, який вважається засновником зарубіжної експериментальної психосемантики, – Ч. Осгуд. Дослідження науковця та його співробітників знайшли своє продовження в найрізноманітніших галузях сучасної наукової та практичної психології. Ч. Осгуд, зокрема, запропонував метод семантичного диференціалу для вимірювання конотативного значення об'єктів. Новий на той час метод дав змогу досліджувати інваріантні категоріальні структури суб'єктивного досвіду людини. Значення характеризуються науковцем як «асоційована зі стимулом репрезентативна реакція», яка сама в поведінці не проявляється, проте виявляє собою готовність суб'єкта до певної конкретної реакції [219]. Виходячи з такої позиції, психосемантичні структури можна розглядати як латентні диспозиції особистості, що за певних умов можуть реалізовуватися у зовнішніх своїх проявах [67].

Внаслідок численних емпіричних досліджень на різноманітному матеріалі із залученням психосемантичного диференціалу та методів багатомірної математичної статистики (насамперед, факторного аналізу) Ч. Осгуд та його послідовники запропонували розглядати значення як вектор у семантичному просторі [220]. Класична трифакторна модель такого простору має, відповідно, три координатні вісі, узагальнено названі «Оцінка», «Сила» та «Активність». Інакше кажучи, при оцінюванні суб'єктом того чи іншого фрагменту реальності за різноманітними ознаками вони зазвичай поєднуються в ці базові три семантичні групи, на основі конкретного змістового наповнення яких один певний об'єкт схожий або не схожий з іншими об'єктами. Треба також зазначити, що у випадку використання предметно спеціалізованих (денотативних) семантичних диференціалів як зміст, так і кількість виокремлених базових факторів можуть варіювати [66], що пов'язане, між іншим, з когнітивною складністю особистості.

Велике значення для сучасних психосемантичних досліджень мають також праці Е. Рош, котра розглядає та вивчає значення як цілісний прототип

з конкретним своїм образним втіленням [66]. Як набір елементарних семантичних ознак (або як точка в семантичному просторі відповідної розмірності) значення трактується в моделях множин, що перетинаються (Е. Сміт, Е. Шобен, Л. Ріпс) [67].

Однією з небагатьох теорій, яка розглядає індивідуальну категоріальну систему в контексті функціонування цілісної особистості, виступає відома теорія Дж. Келлі. Провідна ідея його концепції, на якій базуються інші запропоновані автором теоретичні положення, така: людина створює свої власні способи бачення й розуміння світу, в якому вона живе, а не знаходить їх готовими, створеними для неї суспільством заздалегідь [86]. Важливим поняттям, яке використовує Дж. Келлі, виступає когнітивна складність – кількість відносно незалежних конструктів, що залучаються суб'єктом при осмисленні ним того чи іншого аспекту реальності.

Структура і зміст відображення результатів у розвитку свідомості (значень і смислів) як модель постійно доробляється, доповнюється у процесі сьогоденної діяльності людини. Ці моделі є суб'єктивними семантиками й описуються семантичними базами значень (семантичний профіль, семантична універсалія). Цей напрямок психосемантичних досліджень називається психологією суб'єктивної семантики. Структура досвіду (системи значень і смислів) особистості представляється в актуальній свідомості суб'єкта трьома шарами: поверхневий – «перцептивний шар»; середній – «семантичний шар» і незмінний – «ядерний шар». Якщо досліджується, наприклад, смислова структура свідомості особистості, то «Глибинні особистісні смисли» (В. Серкін) фіксуються в ядерних – амодальних структурах, вони практично не змінюються. Більшість «Смислів – цінностей» знаходяться в середньому шарі і вже можуть змінюватися через деякий вплив соціального, культурного та іншого середовища. Їх можна виявити в емпіричному дослідженні. О. Дробот, наголошує, що сучасна психосемантика є перспективною галуззю когнітивної психології, яка займається дослідженням і реконструкцією систем значень і смислів як

структур репрезентації досвіду в свідомості людини. При цьому саме психосемантичний підхід досліджує картину світу буденної свідомості і систему значень, що стоять за нею, спирається на методичний принцип дослідження образів, понять, об'єктів через вивчення «упередженості» людської свідомості шляхом реконструкції системи індивідуальних значень. Оцінюючи що-небудь, людина закладає в цю оцінку свою власну упередженість, суб'єктивність, і матриця таких оцінок виступає вихідним матеріалом для подальшого аналізу індивідуальності самого «оцінювача» [168].

У своїй дисертаційній роботі «Психосемантичні особливості професійної свідомості майбутніх менеджерів» О. Дробот доводить, що для вивчення свідомості групи осіб певної професії належним психологічним інструментарієм виступає використання саме психосемантичних методів. Специфіка психосемантичного диференціального підходу визначається тим, що семантико-перцептивні універсалії свідомості, формуючись у процесі нагромадження суб'єктивного професійного досвіду, роблять сприймання людини «ощадливішим», а зміст сприйнятого – дедалі більш уніфікованим. Застосування такого підходу до вивчення професійної свідомості особистості визначається тим, що зміст та особливості універсалів свідомості пов'язані з характером особистого досвіду, умовами життя й діяльності індивіда, а це й пояснює схожість відповідних структур у певних професійних групах досліджуваних [58].

3. Кіреєва, досліджуючи генезу темпоральної свідомості в її структурі визначила наступні рівні: I (нижчий) рівень розвитку свідомості детермінує омовленнєва перцепція (Л. Веккер), або асоціативне значення (О. Лурія). II рівень розвитку свідомості визначають сенсорно-перцептивні репрезентації, в яких співвідносяться предмети та явища за наочними ознаками або за їхньою приналежністю до загальної наочної ситуації. Сенсорно-перцептивні судження є елементарними узагальненнями, в яких відбиваються сенсорно-перцептивні образи (уявлення), у них час як об'єкт вводиться до наочної конкретної

ситуації. I і II рівні розвитку свідомості представлені перцептивним шаром, який включає сенсорно-перцептивний рівень і рівень уявлень як шар суб'єктивного досвіду образу світу. III рівень розвитку свідомості представляють поняттєві узагальнення. На рівні поняттєвих узагальнень досліджувані відтворюють одну або декілька форм концептуалізації темпоральної дійсності: властивості часу, ціннісно-сміслові ставлення до часу тощо. Вищий рівень генезису свідомості на III рівні складають комплексні репрезентації – група взаємодоповнювальних суджень, що вироблені в індивідуальному досвіді та відображають різні уявлення про час та його властивості, в яких виявляється упереджене ставлення суб'єкта до об'єкта, та які формують розуміння часу індивідуальною свідомістю як частини образу багатовимірного світу. Розвиток цього рівня свідомості детермінує розвиток паритетної площини – диференціацію темпоральних репрезентацій в індивідуальній свідомості. III рівень розвитку свідомості детерміновано перцептивним і семантичним шаром образу світу. Його елементами є сліди діяльностей, які фіксуються у формі ставлення до об'єктів, явищ, ситуацій світу, що є предметом або умовою поточної діяльності суб'єкта. IV рівень розвитку свідомості детерміновано поняттєвими узагальненнями з родовою ознакою («парадигматичні репрезентації», у термінології Дж. Брунера), який представляє шар амодальних структур у структурі суб'єктивного досвіду, що створюється при «обробці» семантичного шару за участі поняттєвого мислення. На IV рівні розвитку свідомості темпоральна дійсність представлена у свідомості в інтегрованому вигляді [87; 88; 89].

О. Лозова, емпірично дослідивши психосемантичну структуру етнічної свідомості, зробила висновки, які визначені, зокрема, у таких положеннях: сучасна свідомість східних слов'ян, будучи, як і раніше, пов'язаною із семантикою «серединного простору» категоріями народження, соціальної діяльності та аліментарності (спільного споживання), позбавлена ритуально-дублюючого онтологічного шару семантики, натомість містить у собі ознаки «демонстративного престижу»; класичний осгудівський фактор «сила»

виявляється тісно пов'язаним переважно з екзистенціальною, а фактор «оцінка» – з когнітивною сферою суб'єктивного світу особистості; східні слов'яни демонструють тенденцію вважати певний візуальний об'єкт етнічно своїм незалежно від його належності до тієї чи іншої національної культури, культурного напрямку або жанру, за винятком зразків архітектури та кіно, де поділ на «своє» та «чуже» є радикально етнічним [122].

О. Польшина дослідила й описала психосемантичні особливості сприймання студентами народної орнаментальної символіки. За даними її досліджень, певний орнаментальний мотив виступає як знак, що має свою графічну природу та конкретне значення, та як символ, що має полісемантичне значення. На додаток, українські орнаменти мають ще й поліхроматичне вирішення, де колір виступає як самостійна семантична одиниця. О. Польшиною виявлено стійкі пари стимулів, які пов'язують між собою схожі за семантикою поняття, кольори й орнаментальні символи, що сприймаються досліджуваними як природні або логічні. Це здебільшого сполучення, що мають реальний аналог (наприклад, зелений колір та рослинний об'єкт), або конкретну асоціацію (наприклад, поняття «праця» та мотив «грабельки») [157].

Найбільш використовуваними в цьому дослідженні поняттями виявилися наступні: «рух», «родючість», «життя», «всесвіт», «розвиток», «праця»; найменш – «відданість» і «життєрадісність». Це, на нашу думку, вербально відображає певні ціннісні орієнтації сучасного українського суспільства, що знаходять своє підсвідоме обґрунтування у використанні широковживаних понять як найбільш адекватних для асоціативного експерименту [157].

У дисертаційному дослідженні Н. Савелюк «Психосемантичні особливості громадянської свідомості студентської молоді» емпірично обґрунтовано, що розбіжності між психосемантичними структурами «двох відчужених експериментальних ідентифікацій» респондентів (з уявними «ідеальним» і «реальним» громадянами України), з одного боку, та їх

громадянських самоідентифікацій (Я-реальне та Я-ідеальне), з іншого боку, дають змогу хоча б орієнтовно наповнити конкретним емпіричним змістом теоретичну диференціацію понять «громадянська свідомість» і «громадянська самосвідомість» особистості. Зокрема, за даними Н. Савелюк, «реальна» громадянська самосвідомість досліджених українських студентів характеризується, по-перше, смисловим антагонізмом традиційних громадянських орієнтирів (наприклад, «праці на благо інших» і «чесного сплачування податків») з найвагомішими для студентів моральними цінностями; по-друге, суб'єктивним розмежуванням духовної підтримки своєї нації та Батьківщини з бажанням жити в межах відповідної території.

Комплексний психосемантичний аналіз громадянської свідомості українського студентства назагал дав змогу констатувати, що в її основі лежать, насамперед, етичні та самореалізаційні орієнтири, а також національні й антропоморфізовані екологічні вартості, поряд з якими значно поступаються за своєю суб'єктивною значущістю правові, політичні та валеологічні цінності. Проте, як зауважує Н. Савелюк, залежно від спеціальності, а також регіону проживання конкретних респондентів, можуть спостерігатися винятки з цієї загальної тенденції. Зокрема, майбутній фах студентів впливає переважно на домінантні категоріально-смислові основи їх ідеалів громадянськості, а специфіка регіону проживання – на провідні засади оцінювання реалій громадянства [173].

Т. Попова в дослідженні «Психосемантика універсальних етичних концептів в етномовній картині світу» зазначає, що застосована в дослідженні багатоаспектна методика вивчення етичних концептів дозволяє об'єктивувати не тільки процес добору матеріалу, а й процедуру його аналізу. Експериментальні психолінгвістичні методи надають можливість реконструювати реальний наївно-етичний дискурс одного з найчисельніших соціальних стратів. Розроблений у дослідженні аналіз за семантичними складовими виявив семантичні компоненти концептосфер етичних концептів, статистична обробка яких показала різний рівень актуалізації тих чи інших

семантичних компонентів у свідомості респондентів. Зазначений семантичний аналіз, застосований до етико-філософського, етико-релігійного, лінгво-логічного, юридичного дискурсів, дав змогу виділити семантичні компоненти концептосфер етичних концептів у названих дискурсах і зіставити їх із семантичними компонентами наївно-етичного молодіжного дискурсу. Унаслідок проведеного зіставлення смислові кореляції етичних концептів набули нового виміру і виглядали як елементи ціннісної картини світу референтної групи. Подальше зіставлення семантичних компонентів цих корелятивів із компонентами асоціативних полів відповідних концептів в англійській і російській мовах дозволило з'ясувати універсальні та національно-специфічні характеристики ціннісних орієнтацій української студентської молоді. Психосемантика універсальних етичних концептів в етномовній картині світу втілюється у вербальних корелятах індивідуального досвіду мовців, серед яких наявні конвенціональні семантичні компоненти, що характеризують мовців як членів певного етносу, соціуму, соціальної групи. Семантичний склад і структура концептосфер етичних концептів відбивають як універсальні тенденції лінгвокультурного спілкування у сфері етичної оцінки, так і обумовлені чинниками самої мови і культури відмінності в мовленнєвій поведінці певного соціального світу [160].

Досить поширеним є використання психосемантичних методів дослідження і в сучасній російській психології. Це засвідчує низка захищених останнім часом дисертаційних досліджень, а саме: М. Соболева – «Психосемантика уявлення про іншу людину», О. Севрюк – «Психосемантика вивчення почуття любові в російській ментальності», О. Зарубко – «Психосемантика узагальнених категорій в міжсуб'єктній взаємодії», М. Захаров – «Психосемантичні методи: теоретико-методологічні основи застосування в соціологічних дослідженнях», П. Яньшина – «Психосемантичний аналіз категоризації кольору в структурі свідомості суб'єкта», М. Папантіму – «Психосемантичні особливості сприйняття

візуальних об'єктів: на прикладі аналізу сприйняття друкованої реклами парфумерії», Є. Коротченко – «Психосемантичний аналіз комунікативного впливу живопису», В. Бурик – «Образ браконьєра і причини неекологічних вчинків у семантиці різних груп населення», Н. Корольова – «Психосемантика суб'єктивних реальностей особистості», В. Просєкова – «Динаміка професійної самосвідомості психологів-практиків: психосемантичний аспект», Д. Ібрагімова – «Психосемантичні дослідження ціннісної сфери особистого життя особистості», Ю. Перевозкіна – «Структурні трансформації психосемантичних міфологічних просторів особистості: на прикладі слов'янської культури», Д. Прохорова – «Семантичні простори психічних станів», Є. Доценко – «Семантика міжособистісного спілкування», А. Воскресенська – «Структура і семантика психологічного образу серця», І. Демидова – «Методологічні основи вивчення етнічної толерантності психосемантичними методами», Н. Кшеніна – «Слово і образ в рекламному тексті: психосемантичний аналіз», І. Соломін – «Психосемантичний підхід до дослідження трудової мотивації», І. Воробйова – «Психосемантичний аналіз переживання туги», М. Розенова – «Психосемантичні аспекти ставлення до часу», М. Конобеєвський – «Психосемантична сфера особистості співробітників виправних установ» та інші. Так, Н. Дрожжина у статті «Специфіка образу моральної людини в буденній свідомості студентів з різними індивідуально-типологічними характеристиками особистості: психосемантичний аспект», дослідила, що для буденної свідомості респондентів, що мають шизоїдну, циклоїдну, епілептоїдну, істероїдну структури особистості, властиво бінарне сприйняття моральності, яке відображено в протиставленні узагальненого образу «моральної людини», яка володіє позитивними і такими, що мають загальне схвалення характеристиками, образу «аморальної людини» з негативним емоційним ставленням випробовуваних. Для представників чотирьох психотипів особистості визначені базисні конструкти буденної свідомості, через які здійснюється сприйняття й оцінка «моральної людини»: шизоїдний

тип – «ворожість – доброзичливість»; циклоїдний тип – «фальш – щирість»; епілептоїдний тип – «жадібність – щедрість»; істероїдний тип – «егоїзм – альтруїзм». Загальним конструктором для всіх психотипів є – «Слабкість Я і соціальна нереалізованість – сила Я і соціальна реалізованість». Дослідниця виявила високий рівень ідентифікації з образом «моральної людини» у випробовуваних з істероїдним психотипом особистості. На відміну від представників епілептоїдного і шизоїдного психотипу випробовувані істероїдного і циклоїдного психотипу особистості в майбутньому представляють себе більш моральними людьми [169].

Отже, із аналізу джерельної бази досліджень вітчизняних і зарубіжних науковців можемо зазначити, що психосемантичний підхід до проблеми дослідження свідомості (індивідуальної або суспільної) передбачає виокремлення таких основних одиниць аналізу даного феномену, як значення та смисли. У психології «значення» та «особистісний смисл» традиційно розглядаються в опозиції одне до одного, тобто, значення виступає носієм загального соціокультурного й історичного досвіду, а особистісний смисл як суб'єктивна інтерпретація цього значення в межах індивідуального досвіду.

1.2. Моральна свідомість як предмет теоретичного аналізу

1.2.1. Феноменологія моралі та моральності людини у контексті філософського і загальнонаукового підходів

Проблема морального становлення й розвитку особистості завжди була однією з найбільш актуальних, а в сучасних умовах, зважаючи на системну кризу, яка охопила наше суспільство, вона набуває особливого значення. Незважаючи на те, що людина живе в матеріальному світі й тому має, насамперед, матеріальні потреби, моральні ідеали завжди вважалися вищими, важливішими особистісними цінностями. А проте, останнім часом, спостерігається істотне погіршення моральних взаємин між людьми,

відбувається зростання цинізму, брутальності, жорстокості, агресивності, невміння зрозуміти іншого, проявити повагу, толерантність, емпатію, милосердя, справедливість.

Отож, на сучасному етапі окреслена проблема набуває особливого значення, відноситься до глобальних й усвідомлюється багатьма країнами та народами. Адже саме духовність, моральність – найважливіше, що складає фундамент буття людини як особистості. Саме в цьому фундаменті – основа гармонійного розвитку всіх потенційних можливостей індивіда, запорука того, що результати його діяльності справді слугуватимуть вищим цінностям буття людини та соціуму. Тому що морально розвинена особистість спрямована на добро й добродійність, вона здатна діяти за законами добра із власної ініціативи, а не під тиском спонукань із-зовні; приймати безкорисливі рішення та не розраховувати на схвалення чи винагороду за кожний свій вчинок.

До проблеми морального виховання, формування моральної свідомості особистості тисячоліттями зверталися такі фундаментальні науки, як філософія, етика, педагогіка та психологія [187]. Відповідно, поняття «моральна свідомість» введене в науковий обіг давно. Сьогодні важко визначити, хто першим поєднав поняття «мораль» і «свідомість» в один термін, який століттями слугує визначенням суті людського єства в ту хвилину, коли життя ставить нас перед вибором або оцінкою доброго чи злого в оточуючому світі.

У латині здавна існує слово «mos», що позначає «характер», «вдачу», «звичай», «припис», «закон», «правило». Виходячи з цього комплексу значень, відомий римський оратор, письменник і політичний діяч Цицерон утворює від іменника «mos» прикметник «moralis» – «той, що стосується вдачі, характеру, звичаїв». Після Цицерона відповідний неологізм використовує Сенека старший, інші римські філософи та письменники, і вже у IV ст. н. е. термін «мораль» стає загальноживаним [58].

Отже, «мораль» (від лат. – mores – звичаї, від moralis – моральний) – це система поглядів, уявлень, норм, оцінок, що регулюють поведінку людей [197]. «Мораль» і «моральність» у багатьох випадках виступають синонімами. Але ці поняття не завжди є тотожними. Можна сказати «не читайте мені моралі», але ми не скажемо «не читайте мені моральності». Мораль, на відміну від моральності, передусім виступає як певна форма свідомості – сукупність усвідомлених людьми принципів, правил, норм поведінки. Тому часто моральну свідомість називають просто мораллю. Що ж до моральності, то її здебільшого розуміють як втілення певних принципів, правил, норм у реальній поведінці людей, у стосунках між ними. У такому розумінні моральність – це вияв рівня сформованості моральної свідомості [198].

Філософи античності розглядали моральну свідомість не як теоретики, а як практики. Античний філософ особисто – носій моралі, її вчитель, вихователь молодого покоління.

Першим визначив місце людини як моральної істоти афінський філософ Сократ. Поставивши у центр своєї філософії людину, він стверджував, що пізнати світ людина може, тільки пізнавши сама себе, свою душу, вчинки, і в цьому й полягає основне завдання філософії.

Видатний філософ намагався обґрунтувати моральність розумом, що ставило під сумнів святість традиційних норм. Переконання Сократа в існуванні об'єктивної істини приводить його до висновку, що існують об'єктивні моральні норми, що відмінність між добром і злом не відносна, а абсолютна. Головним завданням філософії мислитель вважає раціональне обґрунтування релігійно-морального світогляду. Натомість зайвим і навіть неможливим він вважає вивчення природи й пояснення природних явищ. За Сократом, світ – це творіння божества.

На відміну від матеріалістів, які шукали відповіді на питання, що стосуються людини, перш за все, в її ставленні до природи, Сократ підкреслював значення совісті, внутрішнього голосу, який він називає

«даймоніон». У бесідах і дискусіях Сократ звертав основну увагу своїх слухачів на пізнання сутності чесноти. У баченні мислителя мораль зливається зі знанням. Справжня моральність, за Сократом, – це знання того, що є благо і прекрасне і, разом із тим, корисне для людини, що допомагає їй досягти блаженства та життєвого щастя. Основними такими чеснотами видатний філософ вважає стриманість, мужність, справедливість. Ці чесноти людина набуває шляхом пізнання і самопізнання, й вони, на думку Сократа, є вічними та незмінними [198; 212].

Учень Сократа Платон запропонував розлогу програму виховання, пронизану філософською думкою про зв'язок виховання з політичним устроєм. У його філософській системі є і вчення про моральність. Філософ підносить моральність до рівня вічної, незмінної безвідносної ідеї, яка не залежить від простору та часу. Найвищою є ідея добра – джерела істини, краси, гармонії. Бог та ідея добра дуже близькі, майже тотожні. Ідея добра увінчує піраміду ідей Платона, котрий одним із перших висуває принципи виховуючого навчання [198].

Філософія Платона мала величезний вплив на подальший розвиток європейської філософської думки. За словами англійського мислителя А. Вайтхеда, всю європейську філософську традицію можна розглядати як «коментар до Платона» [197].

Рівнозначним Платону за обсягом порушених проблем і за впливом на всю подальшу філософію є його учень Аристотель. Мета людського життя, за Аристотелем, – це щастя. А основу щасливої долі він вбачає в добродієчності житті. Його чесноти – це якості душі, в основі яких лежить благочинність, що дозволяє щасливо уникати крайнощів. Будь-які крайнощі – як надлишок, так і недостатність – є злом. Згубними й гідними осуду є як скупість, так і марнотратство, як безрозсудна хоробрість, так і боягузтво. Благо людині приносить тільки середина між ними – щедрість, мужність тощо. Саме до цієї золотої середини слід прагнути людині, щоб досягнути добродієчності [198].

Вивчаючи мораль, Аристотель першим виокремлює її в окрему галузь – «ethos». Ним прочитано цикл лекцій, який його учні видали під назвою «Етика до Нікомаха». Тут вперше виділено об'єкт етики як процес формування добродетності (моральної свідомості), бо добродетельність – це головна її якість. Від цього часу етика виділяється із філософії як одна з її галузей, з'являється два способи мислення про світ: етичний та філософський.

У середньовіччі відбулося формування етико-християнських переконань на основі однієї з головних теологічних і моральних ідеологем: «Бог є добро». Людина, створена за образом та подобою Божою, має жити за законами добра, щоб заслужити спасіння. Тому потрібно дбати про моральність душі, а не про тілесні задоволення. Саме на такому ґрунті виникає, розвивається нова етико-філософська парадигма, ідейно-світоглядним змістом якої стає духовно-ідеальне тлумачення реальності: духовний характер має лише те, що освячене церквою, тільки тоді воно отримує право на моральне буття [197].

В історії філософії визначне місце посідає й обґрунтування поняття моралі за І. Кантом. Мораль, як вказує видатний філософ, не є похідною, а містить причину сама у собі, вона апріорна, автономна й незалежна від релігії. Але, поряд із тим, І. Кант намагається довести необхідність віри в Бога, у безсмертя душі, що утвердити мораль й існування морального порядку в світі загалом [84]. Важливе значення в цьому аспекті має і його «категоричний імператив».

Мораль, за І. Кантом, засновується на усвідомленні обов'язку, що має характер категоричного імперативу. Це означає, що коли наша моральна свідомість наказує нам щось зробити саме так, а не інакше, то ми мусимо виконати цей наказ незалежно від умов: «дій так, щоб ти ніколи не ставився до людей тільки як до засобу, а завжди як і до мети», «поводься так, щоб максими (правила), якими керується твоя воля, могли би стати принципами загального законодавства». Мислитель надає категоричному імперативу

універсального характеру, вважає його обов'язковим для всіх членів суспільства. Моральний вчинок, здійснений «...без всякого наміру отримати будь-яку користь для себе», «...незважаючи на величезні випробування або спокуси», стоїть недосяжно вище щодо всіх інших вчинків, в основі яких – власний інтерес [84]. І. Кантові вдалося вичленити проблеми моральної свідомості із природного буття людини й повернути їх у лоно метафізики. Як зазначає В. Слюзко, «на думку Канта, не наука стоїть над мораллю, а моральність височить над наукою» [187]. І. Кант говорив про мораль, як про шлях до щастя, визначаючи аналізовану дефініцію як «сферу свободи» [84], яка вчить людину не як стати щасливою, а як стати гідною щастя.

Як зазначає В. Мовчан, заслуга Канта полягає в тому, що ним було виокремлено два рівні моральної філософії: «емпіричну, тобто оперту на досвід, і «чисту», тобто оперту на апріорні принципи» [129]. Це дало підстави вивести «моральний закон», що є основоположним у здійсненні людиною діяльності й формуванні її поведінки. Щодо цього сам І. Кант зауважує: «Дві речі сповнюють душу завжди новим і все більш сильним здивуванням і благоговінням, чим частіше і триваліше ми розмірковуємо про них, – це зоряне небо наді мною і моральний закон у мені» [84]. У такий спосіб він підкреслює наявність у людини апріорних моральних законів [198].

Значну роль у поглибленні досліджуваної проблематики відіграли логіка й науково-поняттєвий апарат низки праць Г. Гегеля, котрий увів у систему етичного вчення термін «моральність» (універсальний принцип, якому повинне підкорятися все існування людини). У першу чергу, це стосується аргументації, пов'язаної з необхідністю поняттєвого розведення термінів «мораль» і «моральність» [45].

Як підкреслює Т. Аболіна, в різних працях Гегеля, в залежності від дослідницьких задач, їх поняттєвий зміст і характер взаємозалежності не завжди є тотожними. Суттєвим для класичної традиції стало багатство змісту як «моралі», так і «моральності», відпрацьоване Гегелем у процесі

діалектичного розгляду людського духу, історії, права [2, с. 5]. Поняття «мораль», за характеристикою Г. Гегеля, містить діалектику особливого й усезагального. Особливе виявляє себе як суб'єктивна воля, що містить всезагальне як таке. Поняття моралі пов'язане із самовизначенням волі щодо себе (рефлексія всередину себе) та щодо світу як збігу волей. Завдяки йому виникає поняття блага не лише для суб'єкта волі, а й для інших. Назване позитивне відношення можливе лише в моралі. Саме так аналізує спадщину видатного філософа В. Мовчан, підкреслюючи, що Гегель розкриває діалектичний зв'язок поведінки людей та їх моральних переконань [129].

Стосовно «моральності», то вона, за Г. Гегелем, є вищим ступенем розвитку, і її істина полягає в «тотожності добра та суб'єктивної волі» [45]. Мораль (і право) повинна мати своїм носієм та основою моральність. А звідси – людина має прагнути до самовдосконалення, механізми якого приховані у вихованні.

Узагальнення відмінності між «мораллю» та «моральністю», опираючись на традиції Гегеля, підкреслює сучасний дослідник В. Малахов: «мораль, на відміну від моральності, передусім виступає як певна форма свідомості – сукупність усвідомлених людьми принципів, правил, норм поведінки. Що ж до моральності, то її здебільшого розуміють як утілення даних принципів, правил і норм у реальній поведінці людей та стосунках між ними. Природно, що таке втілення має дещо інший зміст, ніж сукупність абстрактних правил і приписів моралі» [129].

Яскравий філософ Ф. Ніцше, котрий сам себе називав «імморалістом», хоча і не був представником традицій філософської думки ХХ сторіччя, проте вплив його тез із приводу генеалогії моралі був значним для всього майбутнього покоління. Ніцше стверджує, що у природі не закладено «добрих» та «поганих» явищ. Це все започатковане та назване людиною. Моралі не існує, бо мораль не створена природою. Незважаючи на такі ідеї, мислитель багато часу витратив на дослідження саме цього етичного феномену.

Д. Мур у своїй праці «Principia Ethica» стверджує, що всі попередні постулати про мораль та етичні категорії, закони тощо є хибними, оскільки він вважає етику наукою автономною, тобто тією, що не залежить від впливів інших наук. Для того, щоб етика стала повноцінною наукою, а не «клубком міждисциплінарних зв'язків», Мур ізолює поняття «мораль» та виносить поняття «добро» як основу всього. Поняття «добро», на його думку, неможливо трактувати, тому що крізь віки воно спотворилось думками та розсудами різних людей. Добро треба пізнавати інтуїтивним шляхом, і воно не може існувати як науковий термін.

Б. Рассел поділяє точку зору Е. Мура про те, що моральні факти є об'єктивними й пізнаються через людську інтуїцію. Філософ зневажає етику війни та релігійну мораль, тому виокремлює власну програму моральної реформи. Її ідея полягає в захисті низки гуманних цілей, з використанням нераціональних методів навіювання, а потім на основі знань із психології, соціології, історії та глузду вона має підтвердити те, що поставлені цілі будуть кращими за все досягнуте, якщо люди слідуватимуть моральному кодексу. Рассел також поєднує поняття моральних цінностей та бажань. Він вважає, що цінність і бажання мають бути пов'язані за логічною та психологічною основами, оскільки поведінка залежить від бажання. Цікава думка філософа і про основні категорії етики. Добро та зло – це лише ідеї, які слугують фундаментом для інших, більш складних ідей. Мислитель заперечує егоїстичну теорію моралі. На його думку, громадська мораль є більш важливою, оскільки її занепад веде до загибелі суспільства.

А. Бергсон у своїй праці «Два джерела моралі та релігії» трактує мораль як продукт суспільного тиску або «любовного пориву». Він розрізняє відкриту та закрити форми моралі й суспільства. У випадку суспільного тиску людина являє собою механізм, дія якого призводить до закритої форми суспільства. Відкрите суспільство засноване на абсолютній моралі творчої особистості, де головною цінністю виступає ідеал цілісного людства. У закритому суспільстві мораль функціонує як система безособистісних норм,

що диктуються потребами суспільства. Відкрита – заснована на свободі, коханні.

Екзистенціальна модель полягає в тому, що мораль – це не слідування якимось зовнішнім законам, а здійснення конкретної та ефективної дії, що є необхідною саме в цій ситуації. Не існує ніяких універсальних та загальнозживаних норм поведінки, а будь-які посилення на ці загальнозначущі норми виступають спробою ввести у вільний простір чужорідний об'єкт. Загальнозначуща мораль не надає переваг ані самій людині, ані її ситуації, ані її конкретним індивідуальним проектам. Це – як мораль обов'язку, що обмежує людину, її творчість або свободу волевиявлення. Чисту та недоторкану мораль порівнюють з особливим станом внутрішніх змін людини та перехід її на новий рівень життя [187].

Важливе значення у з'ясуванні сутності понять «мораль» і «моральність» мають також праці В. Бакштановського, Ю. Согомонова, О. Титаренка та ін. Так, акцентуючись на тому, що мораль має певний смисложиттєвий сенс, О. Титаренко зазначає: «Лише історично узята мораль розкриває величезний досвід людства, що узагальнює надії та розчарування, радість і страждання багатьох поколінь людей, які рухалися шляхом морального прогресу» [16].

На думку В. Бакштановського та Ю. Согомонова, доцільно розглядати дуалістичну природу морального феномена (він і функціональний і, разом із тим, самоцінний), що дозволяє виявити та зафіксувати в ньому дві істотні сторони, які різняться між собою: формальну і змістовну. Вчені намагаються показати потребу розвитку змісту моральних повелінь, заборон чи дозволів, значення розвитку форм моралі, її своєрідний «код», типи моральнісної відповідальності та всієї структури етичного знання [16].

Варто зазначити, що філософська думка в Україні в ракурсі етики, моралі, на думку професора І. Надольного, здавна розвивається як етико-моральне вирішення цілої низки світоглядних проблем, як філософський дух морального спрямування [197].

Високоморальними думками, піднесеними почуттями сповнені давньоукраїнські літературні пам'ятки: «Велесова книга», «Повість минулих літ», «Руська правда», «Слово про Закон і Благодать», «Напучення багатим», «Слово про терпіння Федосія», «Послання Климентія Смолятича», «Златоуст» К. Туровського, які висвітлюють релігійно-етичну тематику. Під впливом віри, міфології, фольклору в процесі праці, спілкування відбувалося нагромадження елементів та ознак, які згодом утворили феномен давньоукраїнської моралі: піклування про старих, дітей, жінок, культуру людських стосунків, усталену систему морального виховання, дотримання дисципліни праці, звичаєве право [197].

Найдавнішими зразками українського правового кодексу, що забезпечував належний рівень правових знань, необхідних для формування моральної свідомості шляхом поєднання традицій звичаєвого права й народної моралі (а на їх основі – і творення закону), є такі літературні пам'ятки Київської Русі, як «Руська правда» Ярослава Мудрого та «Повчання синам» київського князя Володимира Мономаха.

Як зазначає В. Слюзко, у коротких словесних формулах закладено найбільш вагомі етичні норми часів Київської Русі, які й досі є основою загальнолюдської моралі: будь милосердним, скромним, поважай старших, кохайся в мудрості, люби ближніх, не вбивай, будь працьовитим, чесним, гостинним, дбай про свою честь і честь свого роду, рідної землі тощо. Вже за часів Київської Русі яскраво виявилися моральні риси ментальності українського народу: антеїзм, кордоцентризм, екзистенційність тощо [187].

Дещо пізніше, під впливом культури та науки періоду українського барокко, сформувався етичний світогляд Г. Сковороди, котрий є взірцем людини з високим рівнем сформованості моральної свідомості. Філософ створив етичний ідеал вільної, незалежної людини з високим почуттям, котра володіє скарбом «спокою нерушеного», «здоров'я міцного», «серцем незламним», «зрівноваженим духом», «мудрою розсудливістю», «веселістю

ясною», «дружбою, що цінніша за все інше», займається спорідненою працею на благо суспільства [186].

Особливе місце серед вітчизняних етичних досліджень посідають роботи П. Кропоткіна, який підкреслював, що в основі всього морального лежить поняття про справедливість [104]. Під моральністю він розумів складну систему «почуттів і понять, що повільно розвилися і все далі розвиваються в людстві. У ній треба розрізняти, принаймні, три складові частини: 1) інстинкт, тобто успадковану звичку товариськості; 2) поняття нашого розуму – справедливість і, нарешті, 3) почуття, що підбадьорюється розумом, яке можна було б назвати самовідданістю або самопожертвою» [104].

Моральні ідеї Л. Толстого показують усю складність і суперечливість духовних пошуків видатного російського письменника. Він відзначав, що «розумне і моральне завжди збігаються». Принциповою є позиція Л. Толстого по питанню взаємозв'язку естетичного і морального: «добро без краси болісне... краса як вінець добра». Етичні ідеї у філософії України другої половини ХІХ – поч. ХХ ст. представлені філософсько-соціологічними поглядами О. Потебні, М. Драгоманова, Т. Зіньковського, В. Зеньковського та ін [198].

Питання моралі й моральності більшістю авторів розглядаються крізь призму релігійно-теїстичної проблематики, культурологічного аналізу філософських проблем людини. Так, В. Зеньковський відзначає, що в основі людської особистості повинна лежати моральність, що досягається працею душі [72]. Заповідь любові до ближнього – одна з головних у його етичному навчанні. В основі морального виховання, на думку В. Зеньковського, лежить виховання совісті, що закладена в людині від Бога [72].

Важливим надбанням сучасної філософської думки в осмисленні природи моралі та морального становлення особистості є книга М. Поповича «Бути людиною». Особливу увагу автор звертає на деперсоналізацію соціального буття, коли за допомогою влади суспільство може знищити

особистість, руйнуючи засадничу морально-правову структуру соціуму. Теми, які порушує автор, демонструють універсальність людського буття. Ніщо людині не є чужим: вона може плекати внутрішнє багатство і внутрішню убогість, може бути безмежно доброю або страхотливо злою. Найважливіше, однак усвідомити, що бути людиною – це бути здатним розрізняти істину і хибу, добро і зло, прекрасне і потворне. Ми не втрачаємо такої здатності, і це, на думку автора, вселяє оптимізм [159].

Тож походження моралі як одного з основних способів нормативної регуляції дій людини в суспільстві по-різному розглядається різними філософськими системами. Можна виокремити, щонайменше, три основних підходи до вирішення цієї проблеми.

По-перше, релігійно-ідеалістичний, що розглядає мораль як таку, яка дана самим Богом. Підкреслюється її універсальний, загальнолюдський характер – тобто вона поширюється на всіх людей без винятку й усі рівні перед її вимогами, всі мають її дотримуватися. По-друге, натуралістичний підхід, що розглядає мораль як просте продовження, ускладнення групових почуттів. Витоки моралі він шукає у природному світі, у біологічній природі людини. Тобто, з такої позиції мораль виникла у процесі еволюції людини. Інакше кажучи, тут абсолютизується значення біологічного чинника у виникненні моралі. По-третє, соціально-історичний підхід до вивчення моралі. Мораль тут виступає наслідком матеріально-економічних відносин суспільства. Її виникнення пов'язане з необхідністю підтримання суспільного способу життя. Безпосереднім джерелом моралі стала об'єктивна суспільна потреба в колективному житті, його організації, у погодженні та врегулюванні спільної та водночас індивідуалізованої діяльності. Мораль, інакше кажучи, є продуктом суспільно-історичного розвитку, що розгортається на основі й у процесі практично-духовної діяльності людей.

Найважливішими елементами моралі варто вважати її норми. Під нормою розуміється таке розпорядження (рішення, вказівка, інструкція, директива, наказ), за яким повинна бути виконана визначена дія для

досягнення заданих цілей. При цьому треба враховувати, що не кожне розпорядження є нормою, а лише таке, яке приймає форму безособових, загальних і загальнолюдських імперативів, має характер загального правила, розрахованого на багаторазове застосування. Моральна норма визначає суспільно необхідні типові варіанти моральної поведінки. Вона являє собою таку загальну вимогу, що регламентує, погоджує вчинки людей.

Поряд із моральними нормами важливе місце в людській свідомості посідають принципи моралі. Вони характеризують цілісну лінію поведінки людини, постають складовими її морального характеру.

Іншим компонентом моралі є ціннісні орієнтації. Моральними цінностями виступають принципи, норми та правила поведінки, спосіб життя й ідеали. Спираючись на сформовану в суспільстві систему цінностей, особистість отримує можливість давати послідовну, відносно стійку моральну оцінку вчинкам людей. Моральні цінності пронизують собою усю духовну культуру суспільства.

Для реалізації вимог моралі потрібні реальні рушійні сили, які би сполучали ці вимоги зі світом конкретних людських дій та вчинків – мотиви. Мотив виражає зацікавленість суб'єкта в певній дії та є відповіддю на запитання, чому власне він її вчинив. Істотна проблема, пов'язана із сутністю мотивації, полягає в тому, що моральна вартість самого вчинку чи дії не завжди відповідає моральній вартості мотиву, який лежить в їх основі. Мораль не може бути байдужою до власної вартості мотивів, на яких базуються ті чи інші людські вчинки.

Важливим елементом моралі є і ціннісні орієнтації. Якщо мотивація дає відповідь на запитання, чому людина діє певним чином, то доповнююча її ціннісна зорієнтованість висвітлює те, заради чого діє людина. Існують, принаймні, два типи цінностей: цінності, сенс яких визначається наявними потребами й інтересами людини, та цінності, які, навпаки, надають смислу існуванню самої людини.

В моралі як цілісному структурному утворенні виділяють такі три основні елементи: моральна свідомість, моральна діяльність і моральні відносини. Жоден людський вчинок не міг би отримати морального виміру, якби не передбачалося, що людина здатна усвідомлювати його внутрішню проблематику, співвідносити із власними уявленнями про добро та зло, належне і справедливе, з голосом власного сумління. Тому, поза свідомістю моралі не існує, і не тільки в тому розумінні, що без неї було б неможливе саме виконання певних вчинків та дій, а й у тому, що нарівні з останніми їх усвідомлення входить до складу самого феномена моралі.

Мораль – це характеристика певних людських вчинків, поведінки, людської активності загалом. Мораль втрачає будь-який суспільний сенс, якщо зникає людина, котра здійснює певний вчинок на основі доброї волі. Будучи аспектом, моментом усякої людської діяльності, розвинута моральна діяльність характеризується усвідомленою внутрішньо-особистісною мотивацією поведінки у відповідності з вимогами суспільної моралі як загальнообов'язкового духовного ідеалу.

Мораль, безперечно, виникає та існує лише в контексті тих або інших людських відносин. Моральні відносини існують як особистісно-усвідомлені, такі, що становлять самостійну цінність. Мораль безперервно виникає та існує лише в контексті тих або інших людських відносин. Це можуть бути не тільки стосунки між людьми, а й відносини людини із природою, ставлення до культури та її цінностей тощо. Моральні відносини – це особливий вид відносин людей, що виникають у процесі їх життя й пов'язані з моральною оцінкою вчинків і результатів діяльності.

Залежно від носія моральна свідомість поділяється на індивідуальну і суспільну. Головними компонентами індивідуальної моральної свідомості є моральні почуття обов'язку, совісті, гідності, справедливості. Суспільна моральна свідомість, носієм якої виступає усе суспільство, акумулює не тільки й не стільки моральну практику сучасників, а значною мірою

використовує досвід минулих поколінь та історичних епох, їх пошуки та досягнення [58].

Моральна свідомість як філософське явище – це свідомість у стані осмислення й розв’язання суто моральних проблем, це ідеальне відображення та впорядкування власне моральної реальності, тобто моральної практики та моральних відносин [187].

Отже, аналіз базових філософських положень дає підстави підтримати таку точку зору, що мораль несе в собі моральні цінності й ідеали, які відображають рівень розвитку окремої особистості, а моральність є її основою (ядром), що визначає характер життєвої позиції та результати діяльності особистості [124].

Водночас, мораль є динамічним явищем. Норми моралі виникають і зникають як зразки типової поведінки в типових ситуаціях, результат соціального досвіду на певних відрізках суспільної історії. На місце норм, що зникли, будучи «відбракованими» природним соціальним відбором, приходять інші норми, які можуть кардинально відрізнятися від попередніх. Те, що раніше вважалося зразковим, може стати аморальним, і навпаки.

Отже, мораль – це система поглядів, уявлень, норм, оцінок, що регулюють поведінку людей. Тобто мораль, на відміну від моральності, передусім виступає як певна форма свідомості – сукупність усвідомлених людьми принципів, правил, норм поведінки. Що ж до моральності, то її здебільшого розуміють як втілення певних принципів, правил, норм у реальній поведінці людей, у стосунках між ними. У такому розумінні моральність – це вияв рівня сформованості моральної свідомості. Моральність формується разом із особистістю. Вона невіддільна від змісту «Я» індивіда й розглядається як ступінь інтеріоризації ним моральних цінностей. Це сфера моральної свободи людини, коли громадські та загальнолюдські вимоги збігаються з її мотивацією [124].

1.2.2. Моральна свідомість у системі психологічних властивостей особистості

Проблема морального становлення й розвитку особистості, як уже зазначалося, завжди була однією з найбільш актуальних. Зважаючи на соціально-політичні та економічні події, які в останні роки відбуваються в нашій країні та активно впливають на процеси розвитку суспільної свідомості людей, помітними стали прояви деформації в системі морально-релевантних ціннісних орієнтацій громадян; простежується зниження значущості в життєвому просторі моральних норм та принципів, які регулюють соціальну поведінку. Відмічається посилення егоїстичних тенденцій, зниження рівня розвитку моральних цінностей та почуттів, викривлення моральної мотивації. Все це спричиняє, а особливо у підростаючого покоління, кризу духовності й зумовлює стрімке поширення ненормативних форм поведінки.

Базові психологічні вектори дослідження моральності та моральної свідомості, самосвідомості особистості закладено у провідних напрямках психологічної науки: психодинамічному (А. Адлер, З. Фройд, К. Хорні, К. Юнг та ін.), біхевіоральному (А. Бандура, Д. Бейтсон, А. Гоулднер, Б. Скіннер, Е. Торндайк та ін.), гуманістичному (А. Маслоу, К. Роджерс та ін.), когнітивістському (Н. Айзенберг, К. Гілліган, Л. Кольберг, Д. Кребс, Ж. Піаже та ін.) та діяльнісному (О. Леонт'єв, С. Рубінштейн, С. Якобсон).

У сучасній психології проблема моралі й морального розвитку вивчається досить ґрунтовно й різнобічно (Ю. Алексєєва, О. Безверхий, Т. Вечерок, О. Гордійчук, М. Заміщак, А. Зимянський, О. Квашук, Т. Малихіна, О. Осика, Н. Павлик, В. Пенські, Г. Свідерська, І. Сохан, І. Цемрюк, Г. Штефаніч, Н. Яцюк та ін.). В Україні найбільш фундаментальні засади дослідження моральної свідомості та самосвідомості особистості становлять концепції І. Бєха, М. Боришевського, Р. Павелківа, М. Савчина, Т. Кириленко та ін.

У контексті цих та інших досліджень моральна свідомість розглядається як особливий конструкт психіки, що забезпечує розуміння і прийняття моральних законів та організацію особистістю відповідно до них власної поведінки (Р. Павелків), а також як сукупність регуляторів належної поведінки, через які людина проявляє себе як «самосвідоме та вільне створіння» (М. Савчин).

Моральна свідомість характеризується онтогенетичними особливостями й закономірностями розвитку в різні вікові періоди: дошкільному (І. Бех, О. Лазарева, О. Кононко, О. Кульчицька, Т. Титаренко та ін.), молодшому шкільному (І. Бех, М. Боришевський, М. Дригус, Л. Кольберг, С. Максименко, Л. Сапожникова та ін.), підлітковому (І. Булах, Л. Кольберг, Н. Коробка, Ж. Піаже, Ф. Райс, Р. Хевігхерст та ін.), юнацькому та дорослому (Г. Крайг, Т. Марцинковська, В. Хоффман та ін.). Вона має рівні (емоційно-почуттєвий та раціонально-теоретичний), форми прояву (внутрішні й зовнішні), а також власну структуру: когнітивні (моральні уявлення, моральні поняття, моральні знання), світоглядні (моральні переконання, моральні ціннісні орієнтації, ставлення, інтерес до моральних проблем), емоційні (моральні почуття) та поведінкові (моральний мотив, моральні стосунки) компоненти.

Актуальність даної проблеми засвідчує, зокрема, тематика низки захищених в Україні упродовж кількох останніх десятиліть докторських і кандидатських дисертацій. Так, Р. Павелків дослідив загальні закономірності формування моральної свідомості та самосвідомості в молодшому шкільному віці; О. Безверхий – становлення моральної саморегуляції як вагомого аспекту зазначеного процесу; Н. Яцюк – особливості моральної рефлексії на цьому віковому етапі як чи не найбільш чутливому в даному аспекті; О. Квашук – психологічні чинники впливу телебачення на становлення моральної свідомості молодших школярів; І. Цемрюк – психологічні аспекти прояву егоцентризму при взаємодії молодших школярів із ровесниками; О. Осика – психологічні особливості мотивації моральної поведінки

молодших школярів; О. Гордійчук – специфіку морального виховання дітей цього віку засобами етнопедагогіки; М. Заміщак – психологічні умови становлення моральної самооцінки молодших школярів; А. Зимянський – психологічні умови розвитку моральної самосвідомості підлітків; Ю. Алексеєва – становлення моральної самосвідомості у підлітків у процесі психологічного консультування; Н. Павлик – ціннісну детермінацію морального становлення особистості в юнацькому віці; В. Пенські – психологічні особливості становлення моральної свідомості у підлітковому та юнацькому віці (на матеріалах крос-культурного дослідження); Т. Малихіна – психологічні умови попередження аморальних вчинків підлітків; Т. Вечерок – вплив сімейних традицій на формування моральних цінностей старшокласників; І. Сохан – психологічні особливості морально-правової соціалізації студентів; Г. Штефаніч – формування професійно-моральної стійкості у майбутніх офіцерів МВС України тощо.

Тож розглянемо детальніше міркування деяких відомих сучасних науковців щодо проблеми психологічних засад формування і функціонування моральної свідомості особистості.

«Моральна сфера – складний конструкт людської психіки та поведінки, в основі якого лежить унікальне утворення, що отримало назву моральної свідомості», – зазначає Р. Павелків [141]. Учений розглядає моральну свідомість як особливий конструкт психіки, що забезпечує розуміння і прийняття моральних законів та організацію особистістю відповідно до них власної поведінки. Моральна свідомість, на думку Р. Павелківа, є культурологічним і психологічним феноменом, який виступає важливою складовою суспільного та індивідуального буття людини. Вона є одним із компонентів свідомості, що відображає ступінь асиміляції особистістю суспільної моралі, засвоєння, інтерпретації, а також розвитку людиною моральних принципів [143].

За визначенням М. Савчина, мораль – це сукупність регуляторів належної поведінки, через які людина проявляє себе як «самосвідоме та

вільне створіння». Уявлення про мораль формується у процесі осмислення правильної поведінки, що базується на ідеальному понятті обов'язку [180].

Д. Фельдштейн визначає моральну свідомість наступним чином: «під моральною свідомістю маємо на увазі відображення у свідомості людини принципів і норм моралі, які регулюють взаємовідносини людей, їх ставлення до суспільної справи, до суспільства» [188].

Більш широке визначення моральної свідомості, на нашу думку, пропонує О. Бондаревська. «Моральна свідомість особистості, – пише вчена, – це процес відображення індивідуальною свідомістю морального аспекту суспільних подій та актів поведінки, в результаті яких здійснюється їх моральна оцінка, робиться вибір та регуляція діяльності та поведінки відповідно з інтересами суспільства, які виявляються у вимогах (нормах) суспільної моралі» [26].

Відомі українські психологи М. Боришевський, І. Булах, Т. Кириленко, В. Москалець, М. Савчин констатують існування нерозривного взаємозв'язку морального та духовного. Зростання особистості не зводиться лише до морального зростання, що має об'єктивну природу та суб'єктивний вибір, воно одночасно включає й духовне, що несе загальнокультурний та індивідуальний творчий потенціал [28; 34; 93; 136; 178].

М. Боришевський, зокрема, духовність розглядає як багатовимірну систему, складовими якої виступають утворення у структурі свідомості та самосвідомості особистості, в яких у формі ціннісних орієнтацій відображаються її найбільш актуальні моральнорелевантні потреби, інтереси, ставлення [29]. Отже, моральність особистості – системотвірна складова її духовності назагал.

Т. Кириленко у статті «Психологічний аналіз описів розуміння духовності особистості» зазначає, що найбільш виразно духовність уявляється у зв'язку із процесом самовдосконалення особистості та у зв'язку з моральними цінностями, чеснотами, що можна пов'язувати з розумінням

духовності як процесу та властивості. Уявлення про духовність як властивість, що представлено через здібності та моральні чесноти, такі як чуйність, самовіддача, терпимість, толерантність, здатність виходити за межі буденності тощо. Розуміння духовності як властивості особистості представлено формулюванням психологічних здібностей та морально-етичних чеснот в уявленнях про духовну людину. Найбільш виразно, як зазначає Т. Кириленко, розуміння духовної людини представлено через цінності, які вона сповідує. Це, наприклад, цінності справедливості, любові, чесності, гідності, що можна розглядати в якості прояву духовності особистості як властивості [92].

На думку окремих дослідників, саме мораль – онтологічна основа всього буття людини. Так, М. Савчин зазначає, що об'єктивна необхідність людини творити добро зумовлена основою суперечності світу – протиставленням добра і зла, любові та ненависті, вічного (живого) й минушого (мертвого, смертного), красивого і потворного. Світ, на думку науковця, ніби поділений на дві території: на одній панує добро, на іншій – зло. Він давно би загинув, якби в ньому не було творців добра. Внутрішня мотивація для творення людиною добра сповнює духовним здоров'ям, гармонійно поєднує земне й небесне в її душі. «Той, хто допомагає ближньому, відпочиває від втоми, набирається сил. Людина, яка творить добро, радіє, тому що їй віддається за це Божественною розрадою. Той, хто робить зло – переживає муку. А тому, «чим більше добра творить людина, тим вільніша її душа» [179].

Справжня доброта несе велике полегшення. У психологічному плані людина як частина спільності «Ми» прагне дарувати іншим те найкраще, що в неї є, насамперед, своє любовне почуття і ставлення, а також із вдячністю і радістю приймає та залучає до своїх цінностей те найкраще, що дарують їй друзі, близькі, рідні, ті, кого вона по-справжньому любить. За своєю природою людина не менш прив'язана до тих, кому зробила добро сама, ніж до тих, хто зробив добро їй [179; 180].

М. Боришевський зазначає, що моральність не можна обмежувати лише певними внутрішніми аспектами чи моментом поведінки. Як сфера специфічної життєдіяльності людини, моральність постає багатоаспектним психологічним феноменом. Вона народжується, визріває, формується і функціонує в моральній діяльності, моральній поведінці [28]. За його розумінням, саме моральність дає можливість особистості осмислити сенс власного життя, збагнути мету, задля якої вона живе, усвідомити свою неповторність, відповідальність за все, що робить, зрозуміти, що життя – це боротьба зі злом в ім'я добра. Дослідник визначає моральну діяльність як особливий вид людської діяльності, який мотивується виключно моральними імперативами. Одиницею моральної поведінки виступає моральний вчинок. Він може бути виражений діями, позиціями, ставленнями та вербальними й невербальними способами комунікативної діяльності [28].

Варто зазначити, що науковці, досліджуючи моральну свідомість та її особливості у сучасному суспільстві, акцентують увагу на значимості моральних цінностей у формуванні духовного світу особистості, в гуманізації усіх галузей духовного життя суспільства, а також на зв'язку моральної свідомості з іншими формами суспільної свідомості.

У зарубіжній психології дослідження моральної свідомості в різні періоди проводилося представниками психоаналітичного, біхевіорального, когнітивістського та гуманістичного підходів. Так, прихильники психодинамічного підходу (А. Адлер, З. Фройд, К. Хорні, К. Юнг та ін.) моральний розвиток розуміють як процес адаптації вроджених потягів до вимог суспільства, до подолання біологічно зумовлених інстинктів. Вони детально проаналізували мотиваційні процеси морального розвитку, визначили внутрішні фактори, що впливають на моральне становлення особистості.

З. Фройд створив першу всеосяжну теорію особистості, яка розглядає структуру і розвиток особистості, а також пропонує пояснення розвитку

психічних розладів. Психолог виділяв у структурі особистості три компоненти [201]:

1. Ід (Воно). Ід є несвідомим, свідомою репрезентацією цих інстинктів – бажання та пов'язані з ними неприсмні емоції. Ід за своєю природою глибоко егоїстично, воно існує за принципом задоволення: всі бажання повинні бути негайно задоволені. Але інстинкти, існуючі в Ід, у своєму первісному вигляді абсолютно неефективні при взаємовідносинах із навколишнім світом. Якби у людини було тільки Ід, задоволення всіх інстинктивних бажань зводилося б лише до фантазій щодо їх задоволення (т.зв. первинні процеси мислення).

Тому в міру розвитку дитини у неї на основі Ід формується Его.

2. Его (Я) – це частина психіки, що складається з розумових і перцептивних процесів, що відповідають за сприйняття, запам'ятовування і дії, пов'язані із задоволенням інстинктів (вторинні процеси мислення). Его існує на свідомому, передсвідомому і несвідомому рівнях. Функція Его – допомога в задоволенні інстинктивних потреб у зовнішньому світі, і воно функціонує за принципом реальності.

3. Супер-Его (Над-Я). Під цим компонентом особистості маються на увазі всі соціальні норми, які інтеріоризуються в дитинстві під впливом батьківського виховання. Батьки обмежують егоїстичну експресію бажань Ід шляхом покарання. Бажаючи уникнути останнього (тому воно теж викликає напругу), дитина вчиться відповідати певним правилам, які згодом, як згадувалося вище, інтеріоризуються. Далі при виникненні бажань, які суперечать вимогам і нормам соціуму, у людини виникає почуття провини, що перешкоджає реалізації інстинкту. Наявність Супер-Его – запорука існування суспільства. Не будь цієї частини особистості, люди задовольняли б суто егоїстичні потреби, не рахуючись з інтересами інших.

Як зазначав З. Фройд, саме в ранньому віці відіграє величезну роль модель поведінки батьків, їх звички та манера спілкування з дитиною. Крім того, значення, при тому дуже важливе, має вплив суспільства. Ті моральні якості, які сформувались у дитини в цей період, будуть складати основу його

особистості протягом усього життя. Дуже рідко вони можуть піддаватися змінам. Супер-Его – це ще й совість. Тому дуже важливі правильні методи виховання в ранньому дитинстві. Всі ці елементи, за Фройдом, існують у тісному взаємозв'язку один із одним [152].

А. Бандура, Д. Бейтсон, А. Гоулднер, Е. Торндайк, Б. Скіннер та ін. вивчали моральну свідомість особистості через призму біхевіорального підходу. Вони наголошували на зовнішньому аспекті в моральному розвитку особистості, на засвоєнні зразків, наслідуванні та системі заохочень і покарань. Описали механізми впливу соціального оточення на моральний розвиток дитини – імітацію, ідентифікацію тощо.

Питання теорії моралі, моральної свідомості, моральних суджень у межах когнітивістського підходу розкрито в роботах Н. Айзенберг, К. Гілліган, Л. Кольберга, Д. Кребса, Ж. Піаже та ін. Науковці моральний розвиток описували як динамічний, поступальний процес.

Так, модель моральних суджень Л. Колберга, в основу якої значною мірою лягли положення про стадії розвитку інтелекту людини за Ж. Піаже, базується на умові, що люди будують свої моральні судження, виходячи з поточного рівня свого розвитку. В межах цього підходу встановлено зв'язок між когнітивним і моральним розвитком; виділено рівні та етапи морального розвитку; виявлено розходження між моральною свідомістю й моральною поведінкою [217].

У рамках тодішньої радянської (вітчизняної) психології розроблявся діяльнісний підхід до проблеми вивчення свідомості назагал і моральної свідомості зокрема. Саме такий підхід до моральної свідомості представлений, зокрема, в концепції розвитку вищих психічних функцій Л. Виготського. За його теорією, внутрішній світ людини у процесі інтеріоризації заповнюється «тілом культури». О. Леонт'єв назвав це «привласненням людського досвіду».

Моральний розвиток як форму нормативної регуляції, де людина поєднує у собі функції об'єкта й суб'єкта регуляції, представлено в роботах

С. Якобсона. У концепції морального розвитку С. Якобсона простежується нерозривний зв'язок між особистісним та моральним розвитком. Дослідник визначив норму як засіб подолання та попередження суперечностей, яка виступає фундаментом у виборі різних форм нормативної поведінки щодо себе та інших. Якщо діти дотримуються норм поведінки, то цінність їхнього спілкування підвищується, завдяки їй у них формується доброзичливе ставлення до оточуючих. С. Якобсоном було визначено інституціональну та неінституціональну форми та типи нормативної регуляції поведінки особистості: односторонній, взаємний тип і саморегуляція. У результаті була створена модель морального розвитку особистості дитини. Для цієї моделі характерним є те, що поява індивідуальної форми нормативної регуляції дитини (точніше, моральної саморегуляції її поведінки) є основою моральності особистості [213].

Крім теорії діяльності та культурно-історичної концепції, у вітчизняній психології моральна свідомість вивчалась також у рамках концепції суб'єкта діяльності, концепції соціального мислення, морального розвитку дітей і, в тому числі, психосемантичного підходу (А. Бойко, О. Богданова, В. Гурін, І. Зязюн, І. Кон, І. Мар'єнко, Т. Цвелих, Н. Щуркова та ін.).

Представники функціонально-аналітичного підходу (Н. Єфременко, Л. Іванова, М. Монахов, І. Харламов та ін.) виокремили перелік однорідних, не зведених у цілісну структуру моральних якостей, а саме: чесність, гуманність, скромність, працьовитість, дисциплінованість, колективізм та ін.

Вищі моральні цінності, принципи та категорії моралі висвітлено у працях О. Веселової, Т. Казанцевої, М. Кубишкіної, В. Куніциної, К. Муздибаєва, С. Нартової-Бочавер, В. Семенова та ін. Особливості моральної свідомості в різних культурах розкрито Є. Афанасенко, З. Гаджимурадовою, Н. Єлісеївою, О. Ніколаєвою, А. Хвостовим та ін. Так, А. Хвостов емпірично вивчив складові моральної свідомості, моральні цінності та принципи, моральні дилеми, категорії еретики (чесноти й вади), сенс життя, норми тактовності людини тощо.

О. Целікова [203] вважає, що моральна свідомість особистості структурно характеризується наявністю таких складових: ієрархії моральних цінностей; моральних уявлень; моральних поглядів; моральних переконань; моральних мотивів; здійснюваних у вчинках і поведінці моментах раціонального та емоційного.

При аналізі основних складових моральної свідомості, можна послуговуватися й положеннями про психологічну структуру свідомості назагал. Так, М. Боришевський відзначає, що «утвореннями, які в системі особистості становлять підсистему свідомості (зрозуміло, і самосвідомості також) або органічно пов'язані з нею, є: світогляд, переконання, ідеали, ціннісні орієнтації, спрямованість, соціальні потреби, мотиви та інтереси, прагнення, соціально орієнтоване мислення, почуття, воля» [28].

Проаналізовані визначення свідчать про те, що певна частина дослідників до структури поняття «моральна свідомість» вносять такі компоненти, як моральні знання у вигляді уявлень, понять і ставлення до оточуючих як прояв засвоєння моральних знань. Інші ж на перший план висувають оцінку актів поведінки, на основі якої робиться вибір та регуляція людиною власної поведінки.

Моральна свідомість функціонує на двох основних рівнях – емоційно-почуттєвому та раціонально-теоретичному, які між собою взаємодіють і доповнюють один одного.

Емоційно-почуттєвий рівень пов'язаний з реакціями особистості на стосунки між людьми. Ці реакції виявляються у почуттях любові, ненависті; довіри, недовір'я; симпатії, антипатії; обов'язку, відповідальності; національної гордості тощо.

Раціонально-теоретичний рівень моральної свідомості виражається в системі моральних знань про норми, принципи, ідеали, оціночні судження, поняття, в яких теоретично обґрунтовується моральність та її елементи.

Залежно від носія моральна свідомість поділяється на індивідуальну та суспільну. Індивідуальна моральна свідомість проявляється на двох рівнях:

1) вибору моральних цілей, формування моральних мотивів. У даному випадку предметом усвідомлення людиною є власні моральні цінності, ідеали, орієнтації, принципи; 2) вибір засобів для втілення у життя даних моральних цілей. У даному випадку в полі свідомості знаходяться лише основи вибору даного конкретного вчинку в конкретній ситуації [72].

Головними компонентами індивідуальної моральної свідомості є моральні почуття обов'язку, совісті, гідності, справедливості, що у сукупності складають емоційно-почуттєвий її рівень. Раціонально-теоретичний рівень індивідуальної моральної свідомості пов'язується із системними знаннями, уявленнями про поняття, їх зміст, взаємозв'язок; наприклад, про добро, зло, щастя, сенс життя, справедливість, відповідальність, що дають уявлення про моральні цінності взагалі й вищі зокрема. Почуттєвий та раціональний рівні індивідуальної моральної свідомості є основою моральних переконань. Добре відомо, що людина не може існувати й, відповідно, розвивати свої моральні якості, реалізовувати свою свободу, свої моральні переконання поза суспільством. Тому індивідуальна моральна свідомість формується лише у взаємодії із суспільною моральною свідомістю в повсякденній моральній творчості людини.

Суспільна моральна свідомість, носієм якої є суспільство, акумулює не тільки й не стільки моральну практику сучасників, а значною мірою використовує досвід минулих поколінь та історичних епох, їх пошуки й досягнення. Суспільна моральна свідомість – цілісний феномен, де теоретичний рівень відбивається в системі понять. Специфіка понять моральної свідомості полягає в тому, що вони своєрідно відбивають моральне життя суспільства, спільнот і людини, використовуються для оцінки різних дій, вчинків як людини, так і інших соціальних суб'єктів. Найзагальнішими, найбільш широкими, провідними поняттями моральної свідомості є: добро і зло, справедливість, совість, щастя, сенс життя, етичний ідеал.

I. Зубрицька-Макота зазначає, що моральна свідомість має багаторівневий характер, при цьому виокремлюються наступні її рівні [76]:

– *буденна моральна свідомість* – система елементарних норм моральності, що увібрала в себе сформовані упродовж віків і тисячоліть елементарні правила спільного проживання, соціальне призначення яких полягає в тому, щоб охороняти членів суспільства від різних ексцесів, що загрожують життю, здоров'ю, безпеці та благополуччю людей. Це такі правила, як не убий, не вкради, не здійсни насильства, шахрайства, наклепів, турбуйся про батьків, про виховання дітей, поважай старших, будь чемним з іншими тощо;

– *теоретична моральна свідомість*, що охоплює теорії моралі, які обґрунтовують необхідність певної поведінки, розкривають сутність і зміст етичних категорій, формулюють моральні ідеали та цілі;

– на одному рівні з буденною моральною свідомістю знаходиться *моральна психологія*, яка увібрала в себе прості норми моральності, що існують у думках, почуттях, ціннісних орієнтаціях, які вкоренилися в народі;

– на вищому рівні моральної свідомості розташована *моральна ідеологія* – теоретично обґрунтована, практична моральна свідомість, теоретичні висновки етики, визнані правильними та необхідними, й ними, взявши на озброєння, керуються люди.

У структурі моральної свідомості О. Бондаревська [26] виокремлює три основні компоненти:

- нормативний, до якого належать моральні знання, моральні поняття, принципи, ідеї, що виражають вимоги суспільства до поведінки людей і які стали надбанням особистості;

- оціночний, до якого належать оцінка й самооцінка, ідейно усвідомлені оцінні критерії, що використовує особистість у своїй практичній діяльності;

- регулятивний, до якого належать почуття, ставлення, переконання й інші компоненти свідомості, що здійснюють вплив на поведінку особистості.

Розподіл за групами структурних компонентів умовний, тому що в дійсності ставлення особистості до оточуючих її людей виявляється у взаємодії усіх компонентів, комплексно. Фактично ці компоненти функціонують у моральній свідомості як єдине ціле.

Моральна свідомість особистості відтворює в загальних своїх рисах психологічну структуру будь-якої індивідуальної свідомості. Цілісна моральна свідомість людини завжди виступає у двох взаємопов'язаних іпостасях – у вигляді моральної свідомості («не Я») і самосвідомості («Я»), орієнтованих на пізнання й оцінку чужих і своїх спонукань, вчинків, якостей в їх моральному значенні. Специфічним об'єктом моральної самосвідомості людини актуально чи потенційно, цілком чи частково є вона сама як автор і суб'єкт моральної діяльності в усьому різноманітті її змісту та структури. Моральність не притаманна особистості від початку як щось незмінне, а зароджується й розвивається у процесі соціалізації та індивідуалізації. Характеризуючи її когнітивний компонент, треба зазначити, що для засвоєння моральних понять на кожній віковій стадії необхідні уявлення про різні варіації дій та вчинків, процес накопичення яких здійснюється в безпосередній взаємодії з реальною дійсністю або під час спостереження за реальними типами поведінки [112].

Характеризуючи моральні поняття як структурний компонент моральної свідомості, треба зробити наголос на тому, що стабільність моральної свідомості значною мірою залежить від продуманої системи формування саме моральних понять, у яких «подані логічно оформлені й виділені думки, що відображають загальні та істотні ознаки реальних моральних відносин, які утворюються у процесі діяльності та спілкування» [112].

Система понять утворює необхідні моральні знання. Моральні знання є початковою ланкою у процесі опанування моральних цінностей. Під моральними знаннями слід розуміти «відомості про моральні вимоги, оцінки, ідеали та про наслідки порушень норм моралі» [72]. Вони являють собою

передумову орієнтації в моральних цінностях та основу вибору певної поведінки. Когнітивний компонент моральної свідомості, таким чином, становить фундамент, базу, на якій ґрунтується світоглядний її компонент, тобто переконання, ціннісні орієнтації, інтереси.

Важливим структурним компонентом моральної свідомості є інтереси. Вони активізують діяльність, відіграють важливу роль у спрямованості особистості. Інтерес як вибіркова спрямованість особистості на ті чи інші об'єкти виявляється у прагненні пізнати їх і виступає важливим мотивом моральної діяльності людини. У багатьох психолого-педагогічних дослідженнях [112] наголошується на тому, що наявність моральних цінностей є виявом небайдужості людини у ставленні до оточуючого, яка виникає зі значущості різних сторін, аспектів навколишнього світу для її життя. Вони, сутнісно, є результатом оволодіння середовищем з погляду його значення для задоволення потреб особистості та свідчать про рівень її соціальної зрілості. Поведінка, підпорядкована системі власних моральних цінностей, є їх реалізацією та свідчить про звільнення особистості від ситуативних впливів, про її здатність до свідомого керування своєю активністю, в тому числі й соціальною. Оскільки цінності виступають, за своєю суттю, установкою на реалізацію у вчинках тих чи інших елементів матеріальної та духовної культури суспільства, їх вивчення – важлива ланка аналізу соціальної детермінації активності, а також соціально-психологічної адаптації особистості.

Важливим завданням, як зазначає Г. Свідерська, є й виховання чуйності особистості – морально-психологічної риси, що характеризує ставлення людини до іншої людини і передбачає: розуміння її душевного стану, вміння підтримати, виявити співчуття, співпереживання, здатність бути тактовною, делікатною, ввічливою, доброзичливою, піклуватися про її потреби, запити і бажання, надавати необхідну практичну допомогу [182].

Характеризуючи такий складний компонент моральної свідомості, як моральний мотив, слід зазначити, що його правомірно розглядати як вияв і

результат активності моральної свідомості, як засіб, що забезпечує моральну цінність особистості. Мотив як обґрунтування вибору морального вчинку – це сукупність причин і доказів, підсумок цілого складного комплексу. Сутність морального мотиву зумовлена сутністю самої моралі. Все те, що сприяє регуляції людських стосунків на ціннісно-нормативній основі, відображене у «спонуках до моральної дії і виступає як моральний мотив» [130].

Як поведінковий компонент моральної свідомості, моральні стосунки характеризують ставлення особистості до оточуючих. Під моральними стосунками розуміється ставлення людини, яке формується в результаті її взаємодії з оточуючими людьми та предметами на основі дотримання норм моралі. Ставлення до оточуючих може виражатися у вчинках, але може бути й прихованим. У цьому випадку тільки конфліктна ситуація може виявити позицію особистості, її позитивну або негативну спрямованість, або навіть байдуже ставлення до тих чи інших суспільних явищ. Спираючись на принцип єдності свідомості та діяльності, можна зробити висновок, що свідомість особистості включає «не тільки знання, але й переживання того, що у світі значуще для людини, з огляду відношення до її потреб, інтересів... Переживання зумовлене реальними життєвими взаєминами, у які включено життя індивіда, реальним контекстом його життя і діяльності» [7].

Емоційний компонент моральної свідомості є своєрідною внутрішньою мірою моральної сприйнятливості особистості, виявлення її здатності переживати глибоке задоволення у зв'язку з поведінкою (інших людей та своєю власною), в якій реалізується норма моральності або переживання незадоволення, обурення, коли ці норми порушуються. У структурі моральної свідомості емоційний компонент несе на собі основне психологічне навантаження, тому що в ньому виявлена сутність суб'єктивного ставлення особистості до моральних норм та вимог. У ньому не треба шукати джерело спонукальної функції моральної свідомості.

Моральні почуття свідчать про перетворення зовнішніх моральних вимог у вимоги особистості до самої себе, тобто в них фіксується і той вирішальний момент, коли суспільна норма «переходить в іншу форму мислення і воління – особистий максимум, внутрішню установку суб'єкта, – формулу перетворення <усі повинні...> в переконання <я повинен...>. Загальнообов'язкова норма в цьому випадку стає особистим обов'язком». Усі структурні компоненти моральної свідомості функціонують як єдине ціле.

Когнітивний компонент поза його органічним зв'язком із поведінковим та емоційним компонентами становить просте знання особистістю етичних норм, етичних правил. Емоційний компонент, у свою чергу, сам собою (поза зв'язком зі складовими когнітивного компоненту та світоглядного) – це певні моральні переживання, почуття, які, до речі, й не могли б виникнути в індивіда, який не володіє відповідними етичними знаннями.

А. Малихін (на основі аналізу різних підходів вчених до визначення структури моральної свідомості) виокремлює такі її структурні компоненти, які характерні для кожного з підходів [130]:

- когнітивний – моральні уявлення; моральні поняття; моральні знання;
- світоглядний – моральні переконання; моральні ціннісні орієнтації; ставлення, інтерес до моральних проблем;
- поведінковий – моральний мотив; моральні стосунки;
- емоційний – моральні почуття.

Варто зазначити, що когнітивний компонент моральної свідомості становить фундамент, базу, на якій ґрунтується світоглядний компонент, тобто моральні переконання, ціннісні орієнтації, інтереси.

Щодо світоглядного компоненту, то М. Боришевський, визначаючи роль моральних переконань у процесі становлення особистості, вказує, що ступінь сформованості моральних переконань є одним із найважливіших критеріїв оцінювання рівня соціальної зрілості особистості [28].

«Переконання – це певні знання, у правильності й життєвій важливості яких людина глибоко впевнена і які слугують їй керівництвом до дії... моральні переконання ... є розумінням про взаємини людей, їх вчинки та якості, про норми та правила поведінки, в істинності й важливості яких особистість глибоко переконалася, які вона прийняла, пережила, з якими вона зжилася» [29]. В основі тієї чи іншої дії або вчинку завжди лежить переконання, яке виражає суб'єктивне ставлення до них.

Важливим елементом і поняттям моральної свідомості є ціннісна орієнтація як здатність моральної свідомості постійно, за різних обставин спрямовувати думки й дії людини на досягнення певної моральної мети та результату. Моральні цінності – це інтегральне утворення моральної свідомості, яке включає в себе моральні норми, оцінки, уявлення, поняття, принципи, ідеали, що тісно пов'язані з мотивами та потребами, й забезпечує спрямованість свідомості особистості на досягнення вищих моральних цілей, які регулюють поведінку на основі добра та зла.

Під моральними стосунками розуміється ставлення людини, яке формується в результаті її взаємодії з оточуючими людьми та предметами на основі додержання норм моралі [76].

Щодо емоційного компоненту моральної свідомості, то основними його елементами виступають моральні почуття – почуття, в яких виявляється стійке ставлення людини до суспільних подій, до інших людей, до самої себе. Їх джерелом є спільне життя людей, їх взаємини, боротьба за досягнення суспільних цілей. До них відносяться почуття симпатії та антипатії, уподобання й відчуженості, поваги та презирства, вдячності й невдячності, любові та ненависті. Серед моральних почуттів особливо варто виокремити почуття товариства і дружби, патріотизму, почуття обов'язку та совісті. Ці почуття зумовлені світоглядом – системою поглядів і переконань людини. Моральні почуття породжуються системою людських відносин та етичними нормами, що регулюють ці відносини. Моральні почуття є внутрішніми стимулами до звершення відповідних вчинків.

Слід зазначити, що всі структурні компоненти моральної свідомості функціонують як єдине ціле. Адже когнітивний компонент поза його органічним зв'язком з поведінковим та емоційним компонентами становить просте знання особистістю етичних норм, етичних правил. Емоційний компонент, у свою чергу, сам собою (поза зв'язком зі складовими когнітивного компоненту та світоглядного) – це певні моральні переживання, почуття, які, до речі, й не могли б виникнути в індивіда, який не володіє відповідними етичними знаннями.

Моральна свідомість, відображаючи дійсність, невід'ємною частиною якої є суб'єкт моральної дії, спрямована не тільки на усвідомлення моральних аспектів соціального світу, а й на усвідомлення особистістю самої себе в ньому. Жоден акт людської поведінки (дія, вчинок), як зазначає А. Зимянський, не могли б отримати морального виміру, якби особистість не була здатна усвідомлювати їх внутрішню проблематику, співвідносити їх із власними уявленнями про добро та зло, належне і справедливе, з «голосом» власного сумління [72].

Відтак, у структурі моральної свідомості генетично виникає моральна самосвідомість. Моральна самосвідомість є специфічною формою моральної свідомості, предметом якої виступає вона сама, а також особистість як її носій. Моральні цінності, норми, ідеали, принципи постійно перевіряються і співставляються із власним Я, набувають особистісного сенсу, в результаті чого виникає Я-моральне. Конкретно змістом моральної самосвідомості є усвідомлення особистістю свого індивідуального буття в системі «Я – конкретний Інший (група, суспільство, цивілізація)», у плані дотримання моральних цінностей, норм, ідеалів, принципів моралі у взаємодії з ним (Іншим), а її функцією виступає моральна самооцінка вчинків і дій, позицій та переживань, що їх супроводжують, а також саморегулювання власної поведінки (контроль, самопідкріплення, самопідтримка, корекція, рефлексія тощо). Моральна самосвідомість сприяє збереженню цілісності внутрішнього світу особистості, створює той моральний фундамент, який допомагає

людині в усіх життєвих ситуаціях керуватися у своїй поведінці високоморальними мотивами, не порушувати єдності внутрішнього мотиву та вчинку [72]

У змістовому плані моральна самосвідомість включає моральні уявлення та поняття про добро і зло, благо і не благо, справедливість і несправедливість, добродійність і ворожість, моральні цінності, норми, ідеали та принципи життєдіяльності, що усвідомлюються в нерозривній єдності з буттям конкретного Іншого та власним Я. Особистість осмислює певні проблеми й обставини власного життя з погляду моральних цінностей та імперативів, здійснює самооцінку моральних аспектів власної поведінки та постійно з'ясовує справедливість й обґрунтованість моральних засад, якими вона керується. Завдяки моральній самосвідомості вона оцінює відповідність своєї поведінки нормам моралі, сформованість моральних якостей та їх проявів [70].

Самосвідомість, як і свідомість, має три основні форми прояву: пізнавальну, емоційну та вольову [142]. До пізнавальної форми найчастіше зараховують самопізнання, самоаналіз, уявлення про себе, самооцінку тощо. До емоційної – самопочуття, скромність, гордість, почуття власної гідності, тобто те, що людина переживає як наслідок порівняння себе з оточенням або з тим взірцем, якого вона прагне досягти. Вольова форма самосвідомості – це прояви витривалості, самовладання, самодисципліни, самоконтролю, тобто така психічна активність особистості, в якій виявляється свідоме регулювання власних дій, вчинків, свого ставлення до інших людей та до себе. У психічній діяльності людини самосвідомість – це структурна цілісність, яка поєднує в собі в певних співвідношеннях усі зазначені форми [142].

Для визначення рівнів сформованості моральної свідомості особистості В. Фольваркова [199] визначила такі основні показники:

- важливий показник сформованості моральної свідомості особистості – моральні знання, джерельна база моральної свідомості людини;

- моральні знання можуть існувати у свідомості особистості у вигляді моральних уявлень, понять, переконань;

- знання на рівні моральних уявлень, ознак та понять не можуть бути показниками сформованої моральної свідомості. Вони визначають лише стан формування моральної свідомості на одному з її рівнів;

- моральні переконання як вищий рівень моральних знань є фундаментом сформованої моральної самосвідомості, на основі якого виробляється навичка правильної поведінки, що переростає у звичку за будь-яких умов поводитися гідно, тобто моральні переконання стають основою моральних вчинків, совістю людини;

- процес засвоєння та застосування моральних знань тісно пов'язаний з такою вищою психічною функцією, як почуття;

- стан переживання людиною моральних почуттів (сором, страх, радість, провина, сумнів, гідність тощо) є показником моральної свідомості.

Тобто, показниками рівнів сформованості моральної свідомості особистості можуть бути моральні знання, моральні судження з приводу мотивів, моральні почуття і поведінка.

Через стосунки з іншими людиною отримує знання про себе, свою цінність. А. Ленгле підкреслює, що взаємодія особистості з іншими становить виразну зовнішню сторону самоцінності людини [35]. За Н. Непом'ящою [138], у генетичному плані різні типи ставлень «Я-інший» у своїй основі виникають раніше, ніж певні типи цінностей (цінність реально звичного функціонування, цінність пізнавальної діяльності, цінність навчальної діяльності, цінність спілкування). Проте, коли останні остаточно сформовані, то й ставлення «Я-інший» набуває стійкого, узагальненого характеру, стає особистісно значущим, набуває статусу базової засади особистості. До того ж, різні форми поведінки особистості визначаються її здатністю «бути собою та іншим», точніше ставленням «Я – інший» [138].

Отже, морально-психологічний компонент відображає моральні засади функціонування суспільства як мотивацію поведінки й діяльності його

членів, різних соціальних груп, а також формування моральної свідомості, що реалізовується у суспільстві через моральні норми. Моральна свідомість є складовою суспільної свідомості й характеризується усіма притаманними їй ознаками. Вона є людською формою відображення та духовного вивчення дійсності. Вона ґрунтується на суспільних відносинах, соціальному бутті й має об'єктивний характер. Розвиток соціального буття зумовлює зміни й розвиток моральної свідомості. Як і в цілому суспільна свідомість, моральна свідомість характеризується наявністю відносної самостійності розвитку, має свої рівні, форми та певну структуру, які у дослідженнях різноманітних учених описані по-різному. Розвиток моральної свідомості – це процес усвідомлення, засвоєння, прийняття людиною моральних норм та правил і перетворення їх на дієвий регулятор поведінки.

1.2.3. Основні етапи та фактори розвитку моральної свідомості

Однією із нагальних потреб сучасного українського суспільства є підвищення стану суспільної моралі, що залежить від рівня морального розвитку і прояву моральності кожної людини, які закладаються ще в дитинстві [21].

Дошкільний вік, на думку багатьох дослідників [23; 101; 103; 107], є одним із найсприятливіших періодів для морального розвитку людини. Уже в ранньому дитинстві індивід засвоює багато предметних дій, вивчає способи використання предметів. Це формує його як носія суспільного способу виконання дій, зразка, з яким потрібно себе порівнювати. Дитина пильно приглядається до світу дорослих, починає виокремлювати в ньому взаємини між людьми, відкриває закони (норми поведінки), за якими відбувається їх взаємодія. Намагаючись стати дорослим, дошкільник підпорядковує свої дії суспільним нормам і правилам поведінки.

Як зазначає О. Кононко, в цьому віці відбувається «становлення дошкільника як суб'єкта предметно-практичної діяльності, що означає, з

одного боку, удосконалення його практичних дій (функціональних здобутків), з іншого, зростання здатності до самостійної та моральної активності, самоорганізації та саморегуляції (особистісні здобутки)» [101]. Тобто, на етапі дошкільного дитинства закладаються основи моральної вихованості особистості.

На думку І. Беха, «... дитина відповідним чином розвивається, розвиває себе сама, оскільки здійснює внутрішню діяльність, спрямовану на моральне самовдосконалення» [21], що забезпечується внутрішнім мотиваційним узгодженням (спонуками) та проявами зовнішньої поведінки. Тобто, моральне виховання дитини-дошкільника ґрунтується на сприйнятті й опануванні ним моральних уявлень (знань про моральні норми) та їх усвідомленні. Учений зазначає, що «мораль дитині спадково не передається, вона виховується», й емоційно-моральне вдосконалення дитини залежить від уміння вихователя проникнути у внутрішній світ дитини через співпереживання їй [22]. Вищі регуляторні системи, до яких належить і мораль, формуються й розвиваються у процесі соціалізації особистості, що передбачає засвоєння та перетворення індивідом соціально-культурного досвіду.

Дитина супроводжує будь-що відповідними своїми емоціями, які, проявляючись у поведінці, виступають індикаторами про позитив (про те, що дитині подобається) або негатив (сердить чи засмучує). З віком збагачується емоційний світ дитини. Дослідженнями О. Кульчицької розкриті особливості емоційного розвитку дитини дошкільного віку. В них зазначається, що до змістовних змін емоційної сфери належить: виникнення особливих форм співпереживання, співчуття іншим, сприяння в діях, а також поява емоційного передбачення наслідків власних дій. Ці емоційні явища, набуваючи усталеного характеру, перетворюються на емоційні ставлення, які починають виступати важливим показником морального розвитку дитини [107]. О. Кульчицька охарактеризувала предметно спрямовані емоції в таких специфічних проявах, як переживання сорому, провини, симпатії та

співпереживання, тому що «саме ця група емоцій причетна до соціалізації дитини», а їх функцією виступає регуляція моральних стосунків [107].

У психолого-педагогічних наукових доробках, присвячених емоційному розвитку, доведено, що саме в дошкільному віці шляхом інтеріоризації формуються вищі людські почуття. Це період, коли дії та вчинки дитини вперше починають викликати в неї певні емоційні стани, які, за своєю сутністю, є моральними. На думку Т. Титаренко, саме емоції виступають «каналом для моральної інформації» [191]. Так, почуття радості й задоволення виникає за здійснення позитивних – «хороших» учинків, а почуття збентеження, страху, сорому і провини за здійснення негативних – «нехороших». І. Бех із цього приводу пише: «Щодо позитивних моральних дій, то їх об'єктивація відбувається легше. Проте і в першому, і у другому випадках така діяльність – це суд совісті, на який має піти вихованець. Важливо, щоб він у бесіді з вихователем докладно описав ситуацію, в якій відбувався той чи інший учинок. Внаслідок цього в нього виникнуть емоційні переживання...» (І. Бех) [21]. В результаті у дошкільному віці відбувається «розвиток реалістичного образу «Я» як передумови життєвої компетентності та совісті, як внутрішнього регулятора моральної активності» (О. Кононко) [101].

Вивчаючи моральний розвиток дитини, В. Котирло, Ю. Приходько, Т. Титаренко зацентували увагу на проявах почуттів у дітей, розкриваючи особливості формування їх моральних почуттів та системи провідних ставлень у структурах самосвідомості особистості, а також динаміку становлення емоційної сфери дитини [103; 168; 191]. Емоційні прояви, які виникають у дітей під час різних видів діяльності, набуваючи усталеного та позаситуативного характеру, поступово перетворюються на провідні ставлення, що мають пряму залежність від формування моральної сфери особистості.

На думку О. Кононко, у дошкільника з'являються «Я-переживання» і «Ми-переживання», що визначають здатність до комунікації, інтеракції та

міжособистісної перцепції, наслідування «еталону образу іншого» та ступінь сформованості, чіткості, визначеності, сталості, позитивного емоційного забарвлення [101]. Це вимагає від дитини великої внутрішньої роботи стосовно визначення свого ставлення до іншої людини, явища, вчинку, прояву відповідних моральних почуттів.

Основною тенденцією розвитку почуттів у дошкільників є поступове зміцнення їх зв'язку з моральними орієнтаціями, що формуються в цьому віці. Тобто, моральна поведінка дитини зумовлюється сформованістю моральних почуттів на основі розвитку емоційної сфери, наявними внутрішніми спонуканнями до дій (мотивами поведінки), що ґрунтуються на засвоєнні моральних норм і правил. Знання та дотримання моральних норм і правил у власній поведінці сприяє формуванню уміння давати оцінку поведінці та вчинкам інших і здійснювати самооцінку. Аналізуючи свої вчинки, дошкільники ідентифікують їх з емоційними реакціями довколишніх (особливо дорослих), що вказує на тісний взаємозв'язок моральних уявлень та емоційних переживань дітей, які виникають на основі емоційного ставлення дорослого до їх дій та вчинків.

Тобто механізмом засвоєння моральних норм виступає ідентифікація – як у формі співчуття, так і у формі співвіднесення себе з етичними еталонами. Таким чином, у дошкільному віці в дітей складаються перші моральні судження та оцінки, початкове розуміння суспільного сенсу моральної норми, формуються не тільки моральні почуття, а й якості. Проте психологічні дослідження морального розвитку дошкільників (О. Дяченко, Т. Лаврентьєва та інші) показали, що знання моральної норми далеко не завжди забезпечує її виконання в реальній життєвій ситуації. Частина дітей, добре знаючи норму справедливості, у реальній взаємодії не дотримуються її. Разом із тим, більшість дітей у реальній ситуації поведуться відповідно до засвоєної норми. Невідповідність же між засвоєнням моральної норми й реальною поведінкою зумовлює зміну стратегії розвитку морально-етичної сфери дошкільника. Ця стратегія повинна бути спрямована не тільки на

усвідомлення своїх якостей та переживань, засвоєння правил і норм поведінки, але, насамперед, на розвиток співпричетності, почуття спільності з іншими, загалом на формування доброзичливого ставлення до людей [126].

О. Лазарева, дослідивши й детально проаналізувавши компоненти моральної свідомості дошкільників (когнітивний, емоційний та поведінковий), встановила, що домінуючим рівнем усвідомлення моральних норм у групі дошкільників є середній. Дослідження показало, що більшість дітей, оцінюючи моральні норми, орієнтуються на конкретні дії, конкретних людей, попередній досвід, і, зрідка, – на казкових персонажів. Емоційні реакції на моральні норми та категорії здебільшого є адекватними, проте в поведінкових реакціях існує негативне ставлення до моральних норм. Результати емпіричного дослідження засвідчили нерівномірність динаміки розвитку компонентів моральної свідомості. Встановлено, що у дітей переважає високий рівень розвитку когнітивного компоненту поряд із недостатньо сформованим емоційним та поведінковим [108].

Узагальнюючи вище сказане, варто зазначити, що моральна свідомість поєднує в собі знання моральних норм, усвідомлення їх значення для особистості, яке здійснюється через моральні почуття. Моральна поведінка формується на основі таких складників: сприйняття ситуації, її переживання, що веде до морального осмислення мотивів поведінки, вибір вчинку, моральна спрямованість поведінки й кінцева мета – певна моральна якість.

Низка вчених (І. Бех, М. Боришевський, Я. Обухів, С. Якобсон та ін.) визнають спадкоємність морального розвитку від дитинства до більш старших вікових періодів і важливість при цьому морального впливу оточуючих. На їх думку, якісні зміни відбуваються завдяки ускладненню Я-образу дитини [21; 28; 213]. Сензитивним для розвитку моральної свідомості, як зазначає Р. Павелків, є також і молодший шкільний вік [142].

Р. Павелків, зокрема, наголошує, що в цей період (молодший шкільний вік) відбуваються важливі зміни в розвитку моральних аспектів індивідуальної свідомості дітей. Від пасивного підкорення вони переходять

до усвідомленого прийняття соціальних вимог, виокремлення сутності моральних норм, їх інтеріоризації та екстеріоризації на поведінковому рівні [141].

Моральний розвиток молодшого школяра ґрунтовно вивчено в дослідженнях представників Київської психологічної школи: І. Бех, М. Боришевський, М. Дригус, Л. Сапожникова та ін. Як засвідчують дослідження І. Беха, М. Боришевського, саме в цей віковий період починають виникати якісні зміни у психічному розвитку дитини, що ведуть до усвідомлення нею своїх вчинків і поведінки, почуттів і переживань, особливостей проблемних стосунків з оточенням.

В. Тугай зазначає, що необхідно приділяти особливу увагу моральному вихованню молодшого школяра, оскільки в цьому віці дитина найбільш сприятлива до засвоєння моральних знань. Від того, як буде вихований молодший школяр у моральному відношенні, залежить не тільки його подальше успішне навчання у школі, а й формування життєвої позиції [193].

О. Квашук, виходячи з характеристики структурних компонентів моральної свідомості (когнітивний, емоційний, поведінковий) та їх взаємозв'язку, зробила висновок, що структура моральної свідомості школяра постійно розвивається й удосконалюється разом із розширенням життєвого досвіду та змінами умов виховання. Але в цьому віці пріоритетний розвиток набувають когнітивний та поведінковий компоненти моральної свідомості як такі, що відображають особливості її розвитку в молодшому шкільному віці [85].

І. Сवादковський у монографії «Моральне виховання дітей» вважає показниками моральної вихованості такі якості індивіда, як слухняність, гарні манери, ввічливість, скромність, дисциплінованість, сміливість, чесність, правдивість, працелюбність, колективізм, патріотизм. Моральна свідомість, на думку вченого, виконує когнітивно-регулятивну функцію, а її показниками є не тільки те, що знає дитина про вищезазначені якості, а й як ці знання допомагають їй регулювати свою поведінку [182].

Досить глибоко вивчав психолого-педагогічні проблеми морального розвитку особистості й Л. Рувинський. Критеріями морального розвитку він вважає рівень світогляду, творчий характер і самостійність мислення, стан інтелектуально-дійової зрілості моралі [35]. Виокремлюючи, на перший погляд, надто загальні показники, дослідник пояснює це тим, що організація морального виховання вимагає бачення особистості як цілісної системи, а не розрізненого набору моральних якостей індивіда.

С. Якобсон дуже близько підійшла до визначення показників моральної свідомості. Але, у зв'язку з тим, що предметом її дослідження були процеси регуляції моральної поведінки дитини, а не моральна свідомість, то, розглядаючи комплекс показників морального розвитку, вона виокремлює серед них ті, що характеризують швидше самосвідомість дитини: зміст моральних знань, стан моральних почуттів у момент морального вибору тощо [213]. Є. Субботський (під впливом Ж. Піаже та Л. Кольберга) робить спробу розгляду поетапного розвитку моральності дитини, називаючи показниками цього процесу переконання, мотиви, поведінку [72].

В Україні колективом науковців під керівництвом І. Бега та С. Максименка було проведено низку досліджень, у результаті яких створений методичний посібник «Критерії моральної вихованості молодших школярів». На думку авторів, такими критеріями є моральна свідомість, моральні ідеали, міжособистісні стосунки в дитячому колективі, рівень дитячої самосвідомості, трудової активності, вимогливості до себе, дисциплінованість, ставлення до вчителя [21; 22; 127]. Моральній свідомості в цій колективній монографії відведено окремий розділ «Моральна свідомість як показник вихованості молодших школярів».

Наступний важливий період у розвитку особистості та її моральної свідомості – так званий «перехідний вік». Складність морально-ціннісного розвитку особистості в підлітковому та юнацькому віці зумовлена низкою фундаментальних соціально-економічних змін у сучасному суспільстві. Психологічні дослідження моральної свідомості показують, що цей процес

не лінійний – він розгортається на тлі численних суперечностей. Змістовий розгляд механізму присвоєння моральних норм можливий лише за умови аналізу генези моральної позиції особистості. Саме в динамічному процесі становлення та розвитку структур моральної свідомості можна виокремити ті фактори, що зумовлюють хід морального розвитку в цілому [108].

Одне з найважливіших положень теорії вже згадуваного нами Ж. Піаже полягає в тому, що зміни в моральних судженнях дитини пов'язані зі зростанням її інтелектуальних знань і зі змінами поведінки в соціальному оточенні. За позицією Ж. Піаже, протягом періоду дорослішання стадія етики співробітництва обов'язково витіснить стадію примусу [153].

Американський психолог Ф. Райс, проаналізувавши роботи Ж. Піаже, поставив під сумнів висновки вченого. У своїх спостереженнях він відмітив той, наприклад, факт, що нерідко підлітки й навіть дорослі підкоряються законам і правилам не за власним переконанням, а лише з остраху покарання. Відповідно, порушуючи загальноприйняті норми, вони не жалкують про зроблене, а думають тільки про те, якби не попастися. Інакше кажучи, такі люди так і не зробили крок від гетерономії до автономії, від моралі примусу до етики співробітництва. Отже, як підкреслює Ф. Райс, було б недоцільно завжди категорично пов'язувати вікові показники особистісного розвитку людини з певними стадіями її морального розвитку. Дитина, підліток, дорослий – людина будь-якого віку може знаходитися на будь-якій стадії морального становлення. Певно, в цьому одна із причин того, що висновки Ж. Піаже поширювалися не тільки на дітей дошкільного й молодшого шкільного віку, а і на підлітків [153].

Все ж прихильники теорії Ж. Піаже, в тому числі й Л. Кольберг, підтримували більшість положень його теорії, але при цьому уникали «закріплення» певних стадій морального розвитку за конкретними віковими етапами онтогенезу. Проаналізувавши наукові позиції та дослідницьку діяльність Л. Кольберга з аспекту морального зростання в період дорослішання, науковці І. Булах та Н. Коробка констатують, що дослідника

цікавив не моральний досвід підлітків, а хід їх думок у процесі формування моральних суджень. Таким чином Л. Кольберг виокремив три провідних рівні розвитку моральної свідомості індивіда: доморальний рівень, коли дитина керується своїми егоїстичними спонуками; рівень конвенційної моралі, тобто орієнтацій, спрямованих на задані ззовні норми й вимоги; насамкінець, рівень автономної моралі з характерною орієнтацією на стійку внутрішню систему принципів [108].

Як можемо стверджувати, зарубіжні дослідники (Л. Кольберг, Ж. Піаже, Ф. Райс) пов'язують моральне зростання особистості із провідною роллю когнітивного, раціонального компонента її свідомості. Це примушує людину регулювати власну поведінку відповідно до вимог суспільної моралі. Однак, поза увагою цих учених лишилися процеси осмислення особистістю моральних норм, привласнення цих норм до її внутрішнього світу й особливості набуття останніми емоційного, суто особистісного забарвлення.

Широке розповсюдження в англійських європейських країнах отримала психосоціальна модель, розроблена Р. Хевігхерстом. Його положення поєднують у собі раніше розроблені концептуальні позиції учених, котрі займалися проблемами психічного та морально-духовного розвитку особистості в період дорослішання. Учений сформулював завдання розвитку в підлітковому віці, що полягають у становленні тих особистісних якостей, які необхідні самому індивіду і які відповідають суспільним запитам. Це психічні функції та установки, які особистість повинна набутти до певного моменту свого життя у процесі психологічного дозрівання під впливом як соціальних очікувань, так і за допомогою власних зусиль. Успіх вирішення завдань розвитку, як запевняє Р. Хевігхерст, значною мірою визначається мораллю і культурою суспільства [221].

Учений виокремив вісім головних завдань розвитку, які повинні бути розв'язані в підлітковому віці: прийняття власної зовнішності й уміння володіти тілом; формування нових, більш зрілих взаємин з однолітками обох статей; прийняття чоловічої або жіночої соціально-сексуальної ролі;

досягнення незалежності від батьків та інших дорослих; підготовка до трудової діяльності, що могла б забезпечити економічну незалежність; поява мотивів нести соціальну відповідальність і розвиток етичної поведінки; набуття системи індивідуальних цінностей та моральних принципів, якими можна керуватися у власному житті; самовизначення в міжособистісних взаєминах і у ставленні до релігії та власної ідеології (системи загальнолюдських цінностей).

Останнє завдання Р. Хевігхерст вважав головним, всі інші – другорядними щодо нього. Провідною цінністю молодих людей, як підкреслює учений, у сучасному світі стає самовизначення особистості; й воно не може бути замінене такими аспектами, як формування ідентичності, як вибір професії, як підготовка до майбутнього сімейного життя тощо.

Крім того, Р. Хевігхерст виокремлює п'ять ступенів морального становлення підростаючої особистості, пов'язуючи їх як із поведінкою в певних життєвих ситуаціях, так і з особистісними властивостями молодої людини. Моральне становлення особистості розпочинається з доморального ступеня, надалі проходить егоцентричний та конформістський ступені, а потім вона піднімається на ірраціонально-нормативний – і, зрештою, завершується процес такого становлення на раціонально-альтруїстичному, який являє собою найбільш зрілу форму морально-духовної поведінки індивіда [221].

Узагальнивши наукові положення інших учених із проблеми морального зростання особистості, Г. Крайг висловлює щодо цього власну позицію. Вона поставила питання про генезис моральних почуттів у дитинстві, отрочстві та юності. На її думку, якщо вчені справді розберуться в цьому процесі, то практики зможуть виховувати велику кількість тінейджерів із нормативно врегульованою поведінкою, які будуть дотримуватися соціальних порядків.

Провідним психологічним фактором морального зростання підлітка, за Г. Крайг, є становлення ціннісного Я його особистості, відносної

незалежності та водночас взаємозалежності. Вирішення цього питання потребує глибокого вивчення походження моральних почуттів тінейджерів. Становлення «Я» в перехідному віці, як відомо, нерозривно пов'язано із самопізнанням. На друге місце Г. Крайг поставила такий соціальний фактор, як референтна група та значущі дорослі. І, зрештою, останній фактор вчена пов'язує із сім'єю, яка має особливий потенціал щодо емоційної підтримки тінейджерів у процесі їх особистісного становлення. При цьому скоріше не підліток повинен адаптуватися в сім'ї, а, навпаки, сім'я повинна пристосовуватися до його зростаючої незалежності. Наскільки благополучно відбувається ця взаємоадаптація батьків і дітей, настільки без труднощів і криз проходить становлення моральних почуттів та ідентичності тінейджерів [215].

Здійснивши теоретико-емпіричний аналіз процесів особистісного та морального зростання в підлітковий період онтогенезу, дослідники І. Булах та Н. Коробка роблять висновки, висвітлені в наступних положеннях: 1) тісне співвідношення смислового поля конструктів «особистісне зростання» і «моральне зростання» дає підстави визначити психологічною основою особистісного зростання підлітка процес становлення його моральної самосвідомості; 2) особистісне зростання підлітка, акумулюючи у своїй основі процес становлення його моральної самосвідомості, має моральні витoki; 3) моральні витoki особистісного зростання підлітка представлені в аксіологічному вимірі як безумовне ціннісне ставлення до іншого [34].

Отже, специфіка особистісного зростання в період підлітковості полягає в тому, що процеси самоусвідомлення, самоствердження й самореалізації підлітка набувають нового якісного змісту. Для цього періоду онтогенезу характерне розширення смислових меж складного особистісного утворення – моральної свідомості. Остання є засадою якісно нової рефлексивної субдомінанти – морально-духовної самосвідомості.

На відміну від поглядів окремих згаданих вище учених, за позицією В. Хоффмана, основний процес морального розвитку особистості припадає саме на підлітково-юнацький вік. У підлітків з'являється здатність подивитися на світ «іншими очима» й побудувати власну систему цінностей, яка відмінна від батьківської.

Переоцінка цінностей, як підкреслює В. Хоффман, виступає центральним моментом морального зростання в отрочстві. Моральний розвиток, на думку дослідника, відбувається на основі трьох частково співпадаючих шляхів. Перший – заснований на тривозі стримування, тобто соціально належна поведінка викликана страхом перед покаранням. Другий шлях уособлює моральну перспективу, яка сполучає в собі здібність особистості розуміти й поділяти почуття інших зі здібністю когнітивного потенціалу. Третій шлях визначає моральне зростання підлітків та юнацтва, і реалізується він завдяки розвитку мислення на рівні формальних операцій.

Щоб сформуванню своєї власної системи цінностей, за позицією В. Хоффмана, необхідне формальне мислення. Тільки на його основі підліток здатен оцінювати альтернативи, використовувати логіку причинно-наслідкових зв'язків, розмірковувати про своє майбутнє, будувати й перевіряти гіпотези, переоцінювати інформацію, переформулювати поняття. Отже, використання формально-операційного інтелекту з його можливостями інтроспекції та гіпотетичного міркування є провідним моментом у моральному становленні підростаючої особистості. Проте три типи морального зростання не є хронологічними стадіями. Згідно з В. Хоффманом, вони можуть співіснувати як у підлітково-юнацькому, так і в дорослому віці [215].

Щодо формування моральної свідомості в юнацькому віці, то юнацький період – це етап моральної самодіяльності особистості. Характерним для цього вікового періоду є усвідомлюване, добровільне підпорядкування власної поведінки моральним принципам. Основними моральними новоутвореннями в цей період є незалежні від оцінок інших

людей моральні судження, переконання і погляди, потреби та здібності їх застосування на практиці. На думку В. Галузяка, у студентський період процес кардинальних новоутворень у моральній сфері в основному завершується, мораль юнаків можна порівняти за своїм змістом із мораллю дорослої людини. Моральне мислення юнаків стає більш глибоким і діалектичним, а моральні оцінки набувають цілком об'єктивного характеру. Почуття морального обов'язку охоплює всі сфери діяльності й характеризується як усвідомлене, стійке й багатогранне (Шахов). Зростає і ступінь впливу моральних почуттів на індивідуальну та колективну честь юнаків, що знаходить відображення в нетерпимості до аморальних вчинків [204].

У період дорослості в Я-концепції людини формується певна духовна константа, концепт, що зумовлює цілісність і просоціальність особистості. Моральна свідомість і самосвідомість дорослої людини є результатом її власного саморозвитку, прагненням до самовдосконалення та особистісної й громадянської самореалізації. Моральний розвиток особистості триває все життя, результатом якого є набуття моральної зрілості, яка тісно переплетена із громадянською зрілістю особистості [173].

Аналізуючи особливості моральної свідомості осіб похилого віку Т. Марцинковська зауважує, що на зміну попереднім механізмам регуляції поведінки, таким як інтеріоризація, ідентифікація із навколишнім, приходять інші – відхід у хворобу, звертання на себе уваги задля отримання певних переваг [130]. Старі люди робляться похмурими, роздратованими, мізантропами, песимістами. Здатність радіти знижується, від життя вони нічого хорошого не очікують. Інтерес до зовнішнього світу, до нового понижується. Все їм не до вподоби... Вони стають егоїстичними, егоцентричними, більш інтровертованими (зверненими на себе, на свої внутрішні переживання), коло інтересів звужується, з'являється підвищений інтерес до переживання минулого, до його переоцінки. Поряд із цим підвищується інтерес до свого тіла, до різних неприємних відчуттів, які часто

спостерігаються у старості, виникає іпохондрія. Невпевненість у собі й у завтрашньому дні робить старців більш скупими, дуже обережними, педантичними, консервативними, малоініціативними [130].

Тож, проаналізувавши дослідження провідних науковців щодо проблеми формування моральної свідомості на різних вікових етапах, бачимо, що значної уваги приділено проблемі формування моральної свідомості на етапі дитинства, адже, як зазначено в наведених вище дослідженнях, саме дошкільний та молодший шкільний вік є найбільш чутливими періодами для формування моральної свідомості та найбільш сприятливими для засвоєння моральних знань. І від того, як буде вихована дитина, великою мірою залежить не лише її подальше успішне навчання у школі, а й формування життєвої позиції [101]. Проте, процес формування моральної свідомості не завершується на даних вікових етапах. Не менш важливим періодом у засвоєнні моральних знань та правил поведінки є підлітковий та юнацький вік. Зокрема, процес розвитку моральної свідомості студентства як особливої соціально-психологічної та вікової групи передбачає засвоєння особистістю моральних знань, більш глибокого осмислення, емоційного прийняття моральних норм, розвиток моральної самооцінки, рівня моральних домагань, моральних якостей особистості, перетворення у внутрішні регулятори поведінки [204].

Висновки до розділу 1

У розділі представлено результати теоретичного аналізу джерельної бази дослідження. Зазначено, що свідомість – це найвища форма відображення дійсності, функція людського мозку. Вона є активним, цілеспрямованим, узагальненим, оцінювальним відображенням, пов'язаним із діяльністю, у процесі якої люди освоюють і перетворюють світ. Одним із компонентів свідомості, що відображає ступінь асиміляції особистістю суспільної моралі, засвоєння, інтерпретації, а також розвитку людиною моральних принципів є моральна свідомість. У нашому дослідженні за

основу взято визначення моральної свідомості за Р. Павелковим, який зазначає, що це особливий конструкт психіки, що забезпечує розуміння і прийняття моральних законів та організацію особистістю відповідно до них власної поведінки.

Встановлено, що моральна свідомість як складне психологічне утворення має певні свої рівні, форми й певну структуру. Таким чином, вона функціонує на двох основних рівнях – емоційно-почуттєвому та раціонально-теоретичному, які між собою взаємодіють і доповнюють один одного. Емоційно-почуттєвий рівень пов'язаний з реакціями особистості на стосунки між людьми. Ці реакції виявляються в почуттях любові, ненависті; довіри, недовір'я; симпатії, антипатії; обов'язку, відповідальності; національної гордості тощо. Раціонально-теоретичний рівень моральної свідомості виражається в системі моральних знань про норми, принципи, ідеали, оціночні судження, поняття, в яких теоретично обґрунтовується моральність та її елементи. Залежно від свого носія моральна свідомість поділяється на індивідуальну та суспільну.

У структурі моральної свідомості можна виокремити такі її структурні компоненти [199]: когнітивний – моральні уявлення; моральні поняття; моральні знання; світоглядний – моральні переконання; моральні ціннісні орієнтації; ставлення, інтерес до моральних проблем; поведінковий – моральний мотив; моральні стосунки; емоційний – моральні почуття. Констатовано, що всі структурні компоненти моральної свідомості функціонують як єдине ціле. Адже когнітивний компонент поза його органічним зв'язком із поведінковим та емоційним компонентами становить просте знання особистістю етичних норм, етичних правил. Емоційний компонент, у свою чергу, сам собою (поза зв'язком зі складовими когнітивного компоненту та світоглядного) – це певні моральні переживання, почуття, які, до речі, й не могли б виникнути в індивіда, який не володіє відповідними етичними знаннями.

Зазначено, що моральна свідомість, відображаючи дійсність, невід'ємною частиною якої є суб'єкт моральної дії, спрямована не тільки на усвідомлення моральних аспектів соціального світу, а й на усвідомлення особистістю самої себе в ньому. Відтак, у структурі моральної свідомості генетично виникає моральна самосвідомість. Моральна самосвідомість є специфічною формою моральної свідомості, предметом якої виступає вона сама, а також особистість як її носій. Моральні цінності, норми, ідеали, принципи постійно перевіряються і співставляються із власним Я, набувають особистісного сенсу, в результаті чого виникає Я-моральне. Моральна самосвідомість, як і свідомість, має три основні форми прояву: пізнавальну, емоційну та вольову [8]. До пізнавальної форми найчастіше зараховують самопізнання, самоаналіз, уявлення про себе, самооцінку тощо. До емоційної – самопочуття, скромність, гордість, почуття власної гідності, тобто те, що людина переживає як наслідок порівняння себе з оточенням або з тим взірцем, якого вона прагне досягти. Вольова форма самосвідомості – це прояви витривалості, самовладання, самодисципліни, самоконтролю, тобто така психічна активність особистості, в якій виявляється свідоме регулювання власних дій, вчинків, свого ставлення до інших людей та до себе.

Отже, моральна свідомість є складовою суспільної свідомості й характеризується усіма притаманними їй ознаками. Вона є людською формою відображення та духовного вивчення дійсності й ґрунтується на суспільних відносинах, соціальному бутті та має об'єктивний характер. Розвиток соціального буття зумовлює зміни й розвиток моральної свідомості.

РОЗДІЛ 2

ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ МОРАЛЬНОЇ СВІДОМОСТІ СТУДЕНТІВ

У розділі висвітлено концептуальні та методологічні засади емпіричного дослідження, здійснено аналіз результатів вивчення моральної свідомості та морально-етичної відповідальності студентів, узагальнено факторну структуру різних рівнів постконвенційної моральної свідомості досліджуваних.

2.1. Організація і процедура емпіричного дослідження моральної свідомості студентів

В основу емпіричного дослідження моральної свідомості в нашому дослідженні покладено методику для діагностики розвитку моральної свідомості особистості Л. Кольберга. Лоуренс (Лоренц) Кольберг – фігура світового масштабу, і жоден серйозний підручник із дитячої психології не обходиться без згадки про його теорії морального розвитку. На думку Л. Кольберга, моральний розвиток має три послідовних рівні, кожен із яких включає дві чітко виражені стадії. Протягом цих шести стадій відбувається прогресивний розвиток моральної свідомості.

Таким чином, Л. Кольберг слідом за Ж. Піаже дійшов висновку, що правила, норми, закони створюються людьми на основі взаємної угоди і що, за необхідності, їх можна змінювати. Тому доросла людина, пройшовши через усі етапи морального розвитку, приходить до усвідомлення того, що в світі не існує нічого абсолютно правильного чи неправильного, і що моральність вчинку залежить не стільки від його наслідків, скільки від намірів людини, яка його здійснює.

Методика призначена для оцінки рівня розвитку моральної свідомості. Для цього Л. Кольберг сформулював дев'ять дилем, в оцінці яких стикаються

норми і правила моралі, а також цінності різного рівня. За результатами методики можна зробити висновок, на якій стадії розвитку моральної свідомості, за Л. Кольбергом, знаходяться досліджувані.

Методика Л. Кольберга – моральні дилеми. В результаті проведених досліджень Л. Кольберг виділив шість стадій розвитку моральної свідомості особистості, які об'єднав у три рівні (кожен з рівнів має дві стадії): доморальний, конвенційний та автономний (загалом зазначені рівні розвитку моральної свідомості збігаються з типологією страху, сорому і совісті, за І. Бехом) [217]. Для досліджуваного пропонується така інструкція. Уважно прочитайте дев'ять наступних гіпотетичних дилем і дайте відповіді на запропоновані питання. Жодна дилема не містить абсолютно правильного, бездоганного рішення – будь-який варіант має свої плюси і мінуси. Зверніть пильну увагу на обґрунтування переваги вашої відповіді (Додаток Г).

I. Доморальний рівень (преконвенційний). У своїй поведінці людина враховує прийняті в суспільстві правила і норми, що визначають поняття добра і зла. Однак при цьому вона орієнтується лише на власні фізичні або гедоністичні (пов'язані із задоволенням або невдоволенням) наслідки виконуваних дій (заохочення, покарання, фаворитизм тощо), а також на авторитет і владу тих, хто встановив ці правила і норми.

Стадія 1. Людина орієнтується на покарання і підпорядкування (покору), її дії оцінюються як позитивні або негативні залежно від того, заохочено або покарано людину.

Стадія 2. Наївно інструментальна орієнтація. Морально виправданою вважається дія, яка водночас сприяє задоволенню потреб як індивіда, так і інших людей. Взаємодії людей розуміються як ринковий обмін «ти – мені, а я – тобі».

II. Конвенційний рівень. Людина у своїй поведінці підпорядковується прийнятими моральними вимогам і прагне відповідати моральним очікуванням групи (сім'ї, трудового колективу, організації, нації тощо).

Стадія 3. Орієнтація на еталонний зразок «доброго хлопця» чи «доброї дівчини», що існує в певній групі.

Стадія 4. Орієнтація на вимоги «закону і порядку». Людина поводиться так, а не інакше через те, що виконує свої обов'язки або обіцянки, контролює виконання встановленого порядку задля самого порядку.

III. Автономний (постконвенційний чи принципівий рівень). Людина прагне виявити і встановити для себе універсальні моральні цінності, які є правильними незалежно від того, яка група людей підтримує їх, та незалежно від того, які стосунки у людини з відповідною групою людей.

Стадія 5. Внутрішня система принципів людини зорієнтована на соціальну домовленість, зумовлену офіційно прийнятою суспільною мораллю.

Стадія 6. Автономна мораль людини визначається універсальними етичними принципами справедливості, добра, віри, краси тощо.

Розглянувши рівні та стадії розвитку моральної свідомості, можна зробити висновок, що на преконвенційному рівні людина виконує вимоги, боячись покарання. На конвенційному рівні дотримання моралі визначається намаганням належати групі, суспільству, відповідати їх вимогам із метою самозбереження, на третьому рівні – автономному, людина добровільно обирає моральну поведінку, адже переконана, що жити їй потрібно згідно з нормами, прийнятими нею добровільно [217]. Тобто на 6 стадії формуються стійкі моральні принципи, виконання яких забезпечується власною совістю, безвідносно до зовнішніх обставин і розумових міркувань.

2. Методика діагностики морально-етичної відповідальності особистості (І. Тимощук). Методика спрямована на визначення морально-етичної сфери особистості, зокрема, як зазначає автор, у тих сферах та ситуаціях, які потребують моральності. Моральність виявляється в різних поведінкових актах особистості, які, у свою чергу, зумовлені стійкими особистісними диспозиціям. У методиці представлено 30 питань, відповіді на які групуються у такі шкали опитувальника: рефлексія на морально-етичні

ситуації (яка виявляється у ситуаціях, пов'язаних із морально-етичними колізіями і конфліктами), інтуїція в морально-етичній сфері (моральна інтуїція), екзистенційний аспект відповідальності, альтруїстичні емоції, морально-етичні цінності та шкала брехні (соціальної бажаності). Як зазначає автор високий рівень морально-етичної відповідальності пов'язаний із високою соціальною відповідальністю, високим рівнем саморозуміння та низьким рівнем соціальної бажаності. Методика дає змогу визначити три рівні морально-етичної свідомості: 0-5 низький рівень, 5-15 середній рівень, 15-25 високий рівень.

Морально-етична рефлексія – здатність до швидкого і глибокого розуміння моральних і аморальних аспектів власних комунікативних інтенцій. Це також здатність рефлексувати дію факторів, що перешкоджають прояву відповідальної поведінки, чітке усвідомлення засобів і можливостей прояву відповідальності. Морально-етична рефлексія розглядається як базовий механізм самосвідомості особистості (В. Столін, С. Пантелєєв, М. Лекторський) та соціальної відповідальності особистості (К. Муздобаєв). Особливістю морально-етичної рефлексії є те, що вона дозволяє розуміти і приймати відповідальне рішення.

Морально-етична мотивація – глибинне внутрішнє прагнення особистості створювати етичну атмосферу взаємодії з іншою людиною, бажання встановлювати особливого роду відносини близькості, емпатії, прихильності. Етична мотивація є підставою для формування морально-етичної системи цінностей і світоглядних установок особистості. Основна мета морально-етичної мотивації – формування здатності конструктивно аналізувати поведінку та вчинки іншої людини, а також створювати етичну атмосферу спілкування з нею. Морально-етична мотивація визначається також у глибинному прийнятті іншої людини, особливому ставленні людини до сенсу свого життя.

Альтруїстичні почуття – емоційна складова (емпатія, любов, чуйність, гідність, обов'язок), що відбиває гуманно-відповідальне значення відносин

особистості. Альтруїстичні почуття є внутрішнім ставленням людини до світу, яке надає особливий сенс людському життю (О. Леонтьєв).

Моральна інтуїція – компонент, за допомогою якого суб'єкт відразу усвідомлює і віддає перевагу одним (в даному випадку гуманістичним) цінностям перед іншими (антигуманним, аморальним, егоцентричним і прагматичним). Морально-етична інтуїція відповідає за вибір особистості, виконує оперативну оцінку морально-етичних ситуацій, орієнтує особистість на дії та вчинки, пов'язує свідомість і самосвідомість, самосвідомість й совість, виконує функцію керівництва діями особистості у психологічних конфліктах, сигналізує про морально – етичну специфіку ситуації.

Екзистенціальна відповідальність – компонент, який відповідає за чітке усвідомлення суб'єктом сенсу життя, що сприяє виробленню і «повторному огляду» власних смислоутворюючих цінностей. Інакше кажучи, це відповідальність людини стосовно власного буття. Екзистенціальна відповідальність попереджає втрату сенсу життя. Вона допомагає відрізнити соціально-зрілу особистість від соціально – незрілої.

Морально-етичні цінності – компонент, що синтезує й інтегрує в єдиний особистісний гештальт такі психологічні утворення, як: світогляд, установки, інтереси й ідеали суб'єкта, основні з них – цінності добра, справедливості, любові і чесності [190].

Опитувальник містить 30 тверджень, на які досліджуваний відповідає «так» або «ні». За результатами даного опитувальника виявляється загальний рівень сформованості морально-етичної відповідальності особистості (низький, середній, високий), а також рівень розвитку якостей за шкалами.

3. 16-факторний особистісний опитувальник (Sixteen Personality Factor Questionnaire, 16 PF).

16-факторний особистісний опитувальник вперше був опублікований Р.Кеттелом у 1950 році і з того часу широко використовується у психодіагностичній практиці. Цей тест універсальний, практичний, дає

багатогранну інформацію про індивідуальність. Він містить 105 запитань. Час дослідження коливається від 20 до 50 хвилин [165].

Опитувальник діагностує риси особистості, які Р. Кеттел назвав конституційними факторами. Вивчення динамічних факторів-мотивів, потреб, інтересів, цінностей – потребує застосування інших методів, що необхідно враховувати при інтерпретації. Адже реалізація в поведінці особистісних рис та установок залежить від потреб і характеристик ситуації.

За результатами обстеження будується «профіль особистості», при інтерпретації якого керуються ступенем вираженості кожного фактора, особливостями їх взаємодії, а також нормативними даними.

Опитувальник знайшов достатньо широке застосування у вітчизняних психодіагностичних дослідженнях. Результати кількісної інтерпретації даних дають змогу визначити сформовані фактори.

Фактор А – «замкнутість – товарицькість». За низьких оцінок людина характеризується некомунікабельністю, замкнутістю, безучасністю, деякою ригідністю і суворістю в оцінці людей. Вона скептично налаштована, холодна стосовно оточуючих, любить бути на самоті, не має близьких друзів, з якими можна бути відвертою.

За високих оцінок людина відкрита і добросердна, товариська й добродушна. Їй властиві природність і невимушеність у поведінці, уважність, доброта, м'якосердність у стосунках. Вона охоче працює з людьми, активна в уладнанні конфліктів, довірлива, не боїться критики, переживає яскраві емоції, зразу відгукується на будь-які події.

У цілому фактор орієнтований на вимірювання комунікабельності людини в малих групах.

Фактор В – «інтелект». За низьких оцінок людині властиві конкретність і деяка ригідність мислення, може мати місце емоційна дезорганізація мислення.

За високих оцінок спостерігається абстрактність мислення, кмітливість і здатність швидко навчатися. Існує деякий зв'язок із рівнем вербальної культури та ерудиції.

Фактор С – «емоційна нестійкість – емоційна стійкість». За низьких оцінок виражені низька толерантність до фрустрації, підвладність почуттям, мінливість інтересів, схильність до лабільності настрою, роздратованість, утомлюваність, невротичні симптоми, іпохондрія.

За високих оцінок людина стримана, працелюбна, емоційно зріла, реалістично налаштована. Краще здатна наслідувати вимоги групи, характеризується стійкістю інтересів. У неї відсутня нервова втома. У крайніх випадках може мати місце емоційна ригідність і нечутливість. За деякими дослідженнями, фактор пов'язаний із силою нервової системи, лабільністю.

Фактор Е – «підпорядкованість – домінантність». За низьких оцінок людина сором'язлива, схильна давати дорогу іншим. Часто виявляється залежною, бере провину на себе, тривожиться щодо своїх можливих помилок. Їй властиві тактовність, безмовність, шанобливість, покірність – до повної пасивності.

За високих оцінок людина владна, незалежна, самовпевнена, вперта – аж до агресивності. Вона незалежна в судженнях і поведінці, власний хід думок схильна вважати єдино правильним для себе та оточуючих. У конфліктах звинувачує інших, не визнає тиску ззовні, визнає авторитарний стиль керівництва, зазвичай виборює високий статус; конфліктна, примхлива.

Фактор F – «стриманість – експресивність». За низьких оцінок людина характеризується розсудливістю, обережністю, мовчазністю. Їй властиві схильність все ускладнювати, деяка занепокоєність, песимістичність у сприйнятті дійсності. Турбується про майбутнє, очікує невдач. Оточуючим вона здається нудною, млявою і занадто манірною (неприродною).

За високих оцінок людина життєрадісна, імпульсивна, безпечна, весела, говірка. Вона є завжди енергійною, соціальні контакти для неї є емоційно значимими. Вона експансивна, щира у стосунках з людьми. Емоційність, динамічність спілкування сприяють тому, що особа часто постає лідером і ентузіастом групової діяльності, вірить в удачу.

У цілому оцінка за цим фактором відображає емоційну забарвленість і динамічність спілкування.

Фактор G – «підвласність почуттям – висока нормативність поведінки». За низьких оцінок людина схильна до мінливості, підвладна впливу випадку та обставин. Не докладає зусиль для виконання групових вимог і норм. Вона характеризується безпринципністю, неорганізованістю, безвідповідальністю, гнучкими установками щодо соціальних норм. Свобода від впливу норм може призвести до антисоціальної поведінки.

За високих оцінок спостерігається осмислене слідування нормам і правилам поведінки, наполегливість у досягненні мети, точність, відповідальність, ділова спрямованість.

Загалом фактор визначає, наскільки різні норми і заборони регулюють поведінку і стосунки людини з оточенням.

Фактор H – «нерішучість – сміливість». За високих оцінок людина сором'язлива, невпевнена у своїх силах, стримана, нерішуча, воліє перебувати в тіні. Вона віддає перевагу тісному колу осіб для спілкування і відрізняється підвищеною чутливістю до погроз.

За високих оцінок людині властиві соціальна сміливість, активність, готовність мати справу з незнайомими обставинами і людьми. Вона схильна до ризику, тримається вільно, невимушено.

У цілому фактор визначає реактивність на загрозу в соціальних ситуаціях і визначає ступінь активності в соціальних контактах.

Фактор I – «жорстокість – чутливість». За низьких оцінок людині властива мужність, самовпевненість, розсудливість, реалістичність суджень, практичність, деяка жорстокість, суворість, черствість стосовно оточуючих.

За високих оцінок спостерігається м'якість, залежність, спрямованість на заступництво, схильність до романтизму, артистичність натури, жіночність, художнє сприйняття світу. Можна говорити про розвинуту здатність до емпатії, співчуття, співпереживання і розуміння інших людей.

Фактор L – «довірливість – підозрливість». За низьких оцінок людина характеризується відвертістю, довірливістю, доброзичливістю щодо інших людей, терпимістю, поступливістю. Вона вільна від заздрощів, легко ладнає з людьми і добре працює в колективі.

За високих оцінок людина ревнива, заздрісна, характеризується підозрливістю, їй властива велика зарозумілість. Її інтереси спрямовані на саму себе, вона зазвичай обережна у своїх вчинках, егоцентрична.

У цілому фактор свідчить про емоційне ставлення до людей.

Фактор M – «практичність – розвинена уява». За низьких оцінок людина практична, добросовісна. Орієнтується на зовнішню реальність і дотримується загальноприйнятих норм. Їй властива деяка обмеженість і зайва заклопотаність дрібницями.

Високі оцінки вказують на розвинену уяву, орієнтування на свій внутрішній світ, високий творчий потенціал.

Фактор N – «прямолінійність – дипломатичність». За низьких оцінок людині властива прямолінійність, наївність, природність, безпосередність поведінки.

За високих оцінок людина характеризується розважливістю, проникливістю, розумним і сентиментальним підходом до подій і оточуючих людей.

Фактор O – «впевненість у собі – тривожність». За низьких оцінок людина холоднокровна, спокійна, безтурботна, впевнена в собі. За високих оцінок людині властива тривожність, депресивність, вразливість.

Фактор Q1 – «консерватизм – радикалізм». За низьких оцінок людина характеризується консервативністю, стійкістю до традиційних труднощів. Вона знає, у що повинна вірити, і, незважаючи на непереконливість деяких

принципів, не шукає нових, із сумнівом ставиться до нових ідей, схильна до моралізаторства і повчань. Не погоджується зі змінами і не цікавиться аналітичними й інтелектуальними міркуваннями.

За високих оцінок людина налаштована критично, характеризується наявністю інтелектуальних інтересів, аналітичністю мислення, намагається бути добре поінформованою. Більше схильна до експериментування, спокійно сприймає нові, неусталені, погляди і зміни, не довіряє авторитетам, на віру нічого не сприймає.

Фактор Q2 – «конформізм – нонконформізм». За низьких оцінок людина залежна від групи, слідує за суспільною думкою, воліє і працювати, і приймати рішення разом з іншими людьми, орієнтується на соціальне схвалення. При цьому у неї часто відсутня ініціатива щодо прийняття рішення.

Високі оцінки вказують на те, що людина визнає власні рішення, незалежна, прямує обраним нею шляхом, сама приймає рішення і сама діє. Однак, маючи власну думку, вона не намагається нав'язати її оточуючим.

Водночас, не можна сказати, що вона не любить людей, вона просто не має потреби в їх підтримці і схваленні.

Фактор Q3 – «низький самоконтроль – високий самоконтроль». За низьких оцінок спостерігається недисциплінованість, внутрішня конфліктність уявлень про себе. Людина не занепокоєна виконанням соціальних потреб.

За високих оцінок – розвинутий самоконтроль, точність виконання соціальних вимог. Людина добре контролює свої емоції і поведінку, доводить будь-яку справу до кінця. Їй властиві цілеспрямованість й інтегрованість особистості.

На відміну від соціальної нормативності поведінки (фактор O), цей фактор вимірює рівень внутрішнього контролю поведінки.

Фактор Q4 – «розслаблення – напруженість». За низьких оцінок людині властиві розслабленість, в'ялість, спокій, низька мотивація, лінощі, надмірна задоволеність і незворушливість.

Висока оцінка свідчить про напруженість, фрустрованість, наявність збудження і неспокою. Стан фрустрації, в якому людина перебуває, є результатом підвищеної мотивації. Їй властиве активне незадоволення станом речей.

Фактор MD – «адекватність самооцінки». Чим вище оцінка за цим фактором, тим більшою мірою людині властиво завищувати свої можливості і переоцінювати себе.

4. Діагностика реальної структури ціннісних орієнтацій особистості (С. Бубнова) спрямована на визначення ціннісних орієнтацій особистості в реальних життєвих ситуаціях. Методика містить 66 закритих питань, направлених на вивчення її ціннісних орієнтацій:

- Приємне проведення часу, відпочинку.
- Високий матеріальний добробут.
- Пошук і насолода прекрасним.
- Допомога і милосердя до інших людей.
- Любов.
- Пізнання нового у світі, природі, людині.
- Високий соціальний статус і управління людьми.
- Пізнання і повага людей та вплив на оточуючих.
- Соціальна активність для досягнення позитивних змін у суспільстві.
- Спілкування.
- Здоров'я.

5. Психосемантичні особливості моральної свідомості визначалися за допомогою асоціативного експерименту та методу семантичного диференціалу (СД). Використання вільного (прямого) асоціативного експерименту є доцільним для визначення простору і структур свідомості представників різних національно-культурних просторів. Асоціативні зв'язки

встановлюються у процесі набуття суб'єктивного досвіду, досвіду історії діяльностей, до якого людина була долучена чи суб'єктом яких вона опинилась [184]. Слід зазначити, що, оскільки асоціативні зв'язки підкріплюються культурою, вони виражають особливості останньої, які також слугують елементами культурного досвіду й індивідуального досвіду.

У нашому дослідженні асоціативний експеримент використовувався поряд із методикою завершення речень для визначення асоціацій на слово стимул « моральність», а також продовження речення «високоморальна людина – це ....» Для визначення найчастотніших слів, які досліджувані використовують для опису високоморальної людини, нами також використовувався метод контент-аналізу, спрямований на визначення концептів об'єктів, руху, ознак, часу і простору.

Семантичний диференціал (СД) належить до проєктивних методів у психолінгвістиці. Це спосіб вимірювання афективного або конотативного значення слів (текстів), застосовується також для вимірювання ставлення відносно інших понять та об'єктів.

1. Метод СД уперше запропонував Ч. Осгуд у 1952 р. для вимірювання конотативного (асоціативного) значення стимулу. Як вважає Ч. Осгуд, конотативні значення – ті стани, які мають місце під час сприйняття символу-подразника й обов'язково передують осмисленим операціям із символами. Ці значення виявляються у формі «афективно-чуттєвих тонів» [219]. Основою психологічного механізму, що дає змогу оцінювати за допомогою шкал СД різні стимули, є явище синестезії. Синестезія – це психологічний феномен, що полягає у виникненні відчуття однієї модальності під впливом подразника іншої модальності.

Інваріантною (універсальною) одиницею всієї сукупності шкал, що входять до фактора СД, є емоційний тон або образне переживання, які є в основі конотативного значення. Останнє є генетично ранньою формою значення, в якій відбиття й емоційне ставлення, особистісний смисл і чуттєва тканина слабодиференційовані. Отже, конотативне значення пов'язане з

емоційно насиченими, малоструктурованими та малоусвідомлюваними формами узагальнення [68].

Інтегровані фактори СД є універсальними стосовно мови досліджуваних і відповідають виділеній В. Вундтом трикомпонентній моделі опису емоцій (задоволення – напруга – збудження). Ч. Осгуд виділив три базових фактори: «оцінка», «сила», «активність». Кожен із цих факторів представляє малоусвідомлювані компоненти перцептивної системи індивіда: люди, як правило, універсально оцінюють сприйманий об'єкт світу як добрий або поганий, сильний або слабкий, динамічний або пасивний. У нашому дослідженні використовувалися класичні шкали СД, запропонованого Ч. Осгудом. Фактор оцінки представлений крайніми полюсами: поганий-хороший, огидний-гарний, неприємний-приємний. Фактор сили представлений полюсами слабкий-сильний, маленький-великий, легкий-важкий. Фактор активності представлений полюсами повільний-швидкий, пасивний-активний, статичний-динамічний. Шкала в діапазоні від -3 до +3.

Використовуючи психосемантичне моделювання систем значень як структур репрезентації досвіду у свідомості, у своєму дослідженні ми заглиблювалися в реконструкцію моральної свідомості на преконвенційному, конвенційному та постконвенційному рівнях. Методологія і процедура психосемантичного дослідження моральної свідомості детально описана нами у третьому розділі роботи.

У цьому підрозділі зупинимося на вихідних теоретичних ідеях і принципах психосемантики, які слугують основою для дослідження моральної свідомості студентів. Одиницею психосемантичного дослідження є значення, яке, за В. Петренком, тлумачиться як узагальнена та ідеальна модель об'єкта, в якій фіксуються істотні властивості об'єкта [149]. Кодування, категоризація значення з допомогою знаків і символів приводять до його збагачення соціальним і культурним досвідом. Таким чином, дослідження моральної свідомості студентів через асоціативні і конотативні значення дає змогу виділити основні властивості моральності як знакової

моделі, що відображена та узагальнена у свідомості. Операціоналізація значення моральності на рівні асоціацій і конотацій дає змогу вивчити моральну свідомість у сукупності усіх її складових: чуттєвої тканини, власне значення і смислу.

Провідним принципом психосемантичного дослідження вчений вважає принцип діяльнісного опосередкування, адже визначення значення – це процес і результат дій, які ґрунтуються на комплексній мовленнєво-мисленнєвій діяльності, різних її формах, що дозволяють визначити організацію і функціонування значення у структурі свідомості. Таким чином, психосемантичне дослідження моральної свідомості студентів через категорію значення дає змогу визначити, по-перше, організацію значень у моральній свідомості, а по-друге, їх функції, що пояснюють організацію і функціонування моральної свідомості та її властивості загалом.

Відповідно до провідних ідей психосемантики щодо свідомості, вважаємо, що моральна свідомість – це цілісна система різних компонентів, взаємодія яких і обумовлює процес усвідомлення певного об'єкта – моралі. Услід за Л. Засекіною, З. Кіреєвою, В. Петренком, О. Лозовою, Н. Савелюк виокремлюємо важливу складову моральної свідомості – переживання, яке виражає ставлення до моралі. Адже увесь процес пізнання розпочинається і супроводжується цими переживаннями. Таким чином, сукупність асоціативних і конотативних значень, на наш погляд, якнайкраще відображає ці переживання в організації моральної свідомості.

Серед функцій моральної свідомості визначаємо ектопсихічні та ендопсихічні функції. Ектопсихічні функції моральної свідомості забезпечують її зв'язок із зовнішніми чинниками, які впливають на організацію моральної свідомості. До них, передусім, належать соціокультурні особливості моралі в певній спільноті, цінності, норми і правила конкретного суспільства. Ендопсихічні функції обумовлюють зв'язок моральної свідомості з несвідомими процесами у вигляді неусвідомленого суспільного та індивідуального досвіду, який структурує моральну

свідомість та впливає на її організацію. Ендопсихічні функції моральної свідомості включаються за порогом чуттєвої тканини і слугують важливою передумовою формування конотацій і асоціацій стосовно моральності. Вважаємо, що саме взаємодія ектопсихічних і ендопсихічних функцій може зумовити виникнення постконвенційного рівня моральної свідомості.

Організація та функції моральної свідомості обумовлюють три властивості останньої: ідеальність, спрямованість і активність. Ідеальність свідомості, її непередметність зумовлює використання проєктивних методів психосемантики, які в організації моральної свідомості дають змогу вийти на діагностику переживань, а також визначити особливості взаємодії ектопсихічних і ендопсихічних функцій.

Спрямованість моральної свідомості виражає направленість особистості на психічне відображення, ідеальну побудову в психіці та за необхідності психічного перетворення цінностей, правил, норм, пов'язаних із мораллю. Саме психосемантичне дослідження у вигляді асоціацій і конотацій дає змогу визначити напрям спрямованості моральної свідомості. Активність моральної свідомості зіставляється з основним теоретичним принципом психосемантики – діяльнісного опосередкування, який передбачає копітку роботу особистості над собою для досягнення постконвенційного рівня свідомості.

Результати визначення теоретичних засад психосемантичного дослідження моральної свідомості подано у таблиці 2.1.

Таблиця 2.1

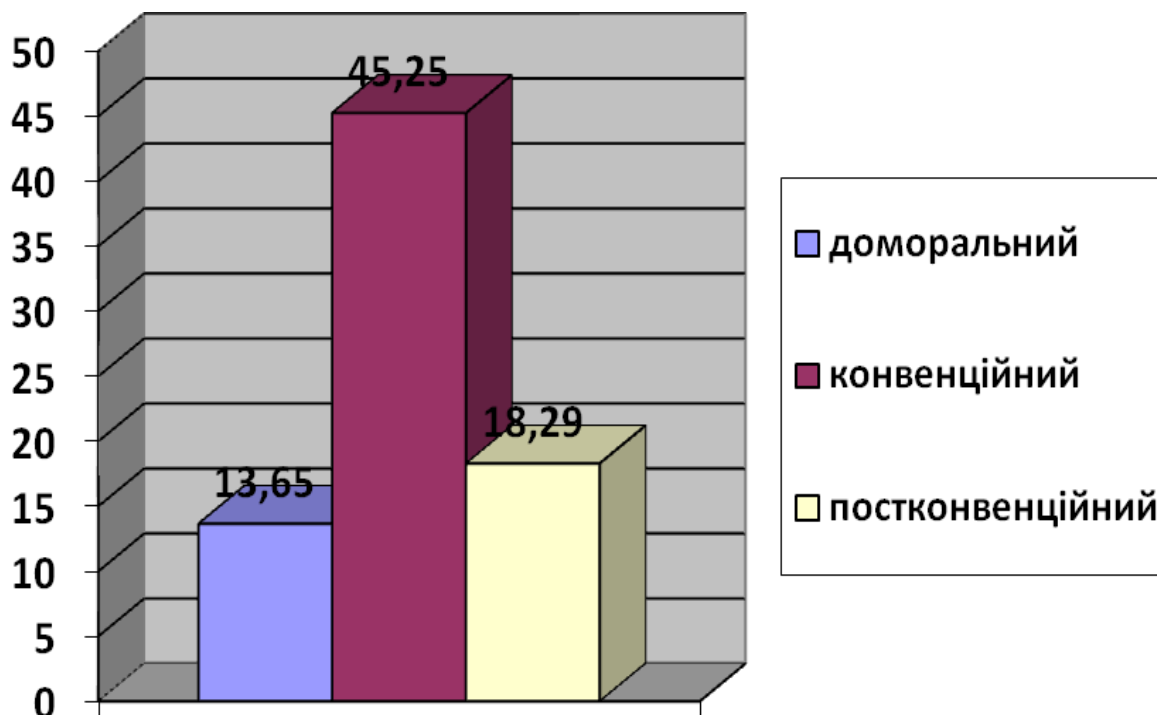
Теоретичні засади психосемантичного дослідження моральної свідомості

№ з/п	Напрями психосемантичного дослідження	Теоретичні ідеї і принципи
-------	---------------------------------------	----------------------------

1	Організація моральної свідомості	Провідною складовою моральної свідомості є переживання, які обумовлюють значення і смисли у структурі свідомості та можуть бути операціоналізовані через асоціативні і конотативні значення
2	Функції моральної свідомості	Ектопсихічні та ендопсихічні функції, які виражають обумовленість моральної свідомості зовнішніми (соціокультурними) і внутрішніми (неусвідомленими) чинниками, взаємодія яких забезпечує організацію свідомості, що описується в психосемантичних категоріях чуттєвої тканини, значення і смислів.
3	Властивості свідомості	Ідеальність (вивчається психосемантичними методами, що мають проєктивний характер), спрямованість (виражається в асоціаціях і конотаціях), активність (забезпечується принципом опосередкованої діяльності)

Експериментальна база дослідження.

Вибірку склали 114 студентів Кременецької обласної гуманітарно-педагогічної академії ім. Тараса Шевченка віком 17-22 років та 149 студентів Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки 17-25 років, разом 263 осіб. Обраховуючи бланки відповідей, ми встановили, що лише 230 з них є такими, що можуть піддаватися подальшому аналізу. Середньогрупові показники розвитку моральної свідомості студентів відображено на рис. 2.1. Математично-статистична обробка даних здійснювалася за допомогою описової статистики, процедури кореляційного і факторного аналізів комп'ютерної програми SPSS.

Рис. 2.1. Середньогрупові показники рівнів розвитку моральної свідомості студентів

Як видно з рисунку 2.1., найбільш сформованим у студентів є конвенційний рівень моральної свідомості ($45,23 \pm 7,80$), який виражає спрямованість студентів на відповідність соціальним нормам і правилам. Вважаємо, що висока сформованість моральної свідомості на конвенційному рівні зіставляється з колективістським полюсом культури українського суспільства за моделлю Г. Хофстеде [224].

Як констатує Л. Засекіна, колективізм означає тяжіння, передусім, до вироблених традицій, правил і норм [66]. Саме колективізм пропагує важливість думки інших, їхню оцінку і схвалення, порушує питання самооцінки особистості, тоді як індивідуалізм ототожнюється, передусім, із самоприйняттям і самоцінністю. Вчена зазначає, що для встановлення міжособової взаємодії найбільш прийнятним є збалансований тип культури в полюсах індивідуалізм-колективізм. Тому вважаємо, що такий

збалансованості відповідає свідомість із постконвенційним рівнем розвитку ($18,39 \pm 7,82$).

Постконвенційний рівень забезпечує оптимальне самовираження особистості відповідно до своїх цінностей та уявлень про світ. Цей рівень морального розвитку більшою мірою тяжіє до виміру індивідуалізму культури. Найменш вираженим є преконвенційний рівень розвитку ($13,69 \pm 5,40$), який маркує орієнтацію студентів у поняттях добра і зла, водночас відповідає більшою мірою власним цінностям, а не прийнятим у суспільстві нормам чи гедоністичним потребам.

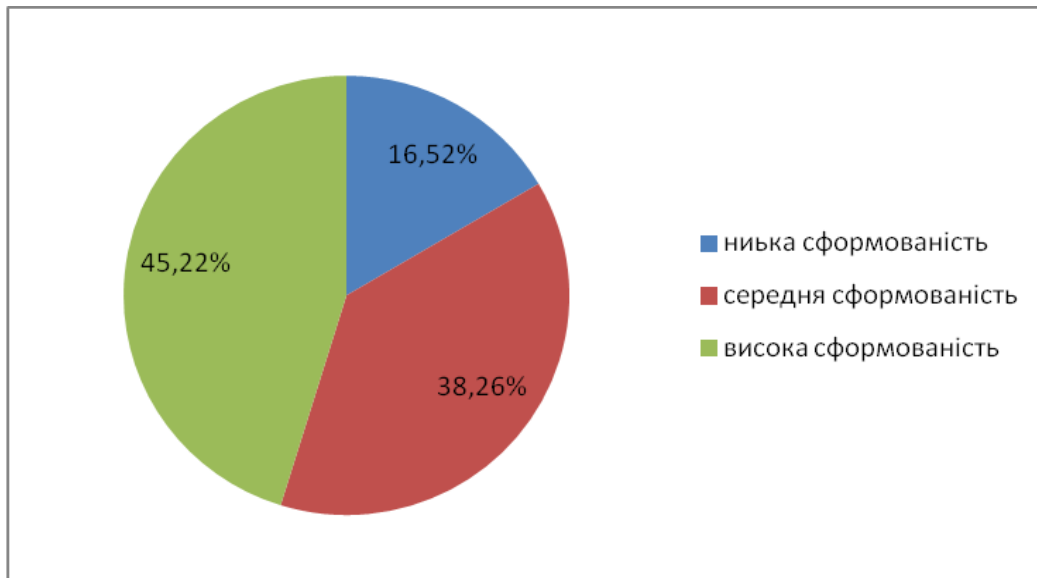
Таким чином, результати теоретичного та емпіричного дослідження стадій розвитку моральної свідомості студентів свідчать про те, що найбільш сформованим рівнем є конвенційний, який виражає спрямованість студентів на наслідування прийнятим у суспільстві норм і правил. Це значною мірою сприяє гармонійній міжособовій взаємодії студентів, водночас гальмує їх самовираження відповідно до власних цінностей. Така спрямованість зіставляється більшою мірою з ектопсихічною функцією моральної свідомості, ігноруючи ентопсихічні функції. Оскільки, як ми зазначали, важливим є баланс цих функцій для розвитку моральної свідомості, вважаємо, що самовираженню сприяє свідомість на постконвенційному рівні. Цей рівень, водночас, не є достатньо сформованим у студентів, що потребує подальшого комплексного дослідження організації різних стадій моральної свідомості на преконвенційному, конвенційному і постконвенційному рівнях.

За результатами описової статистики, було встановлено значення відповідних процентилів і визначено низьку, середню і високу ступені сформованості преконвенційного, конвенційного і постконвенційного рівнів моральної свідомості. Середні значення відповідно до встановлених рівнів моральної свідомості на основі середньогрупових значень і стандартного відхилення відображено в таблиці 2.2.

Значення низького, середнього і високого ступенів сформованості моральної свідомості на преконвенційному, конвенційному і постконвенційному рівнях

№ з/п	Види моральної свідомості	Рівні моральної свідомості
1	Преко́нвенційний	Низький рівень 0-9,75 Середній рівень 9,76-13,00 Високий рівень 13,01-27,00
2	Конвенційний	Низький рівень 0-40,00 Середній рівень 41,00-47,00 Високий рівень 48,00-61,00
3	Постконвенційний	Низький рівень 0-13,0 Середній рівень 14,0-18,00 Високий рівень 19,00-41,00

Слід зазначити, що і кожен зі студентів має по-різному виражені усі рівні моральної свідомості. Як зазначалося, найвищі показники серед вибірки усіх студентів має конвенційний рівень розвитку моральної свідомості. Водночас усі студенти також володіють попереднім рівнем – преко́нвенційним. Розподіл студентів на цьому рівні моральної свідомості відображено на рис. 2.2.

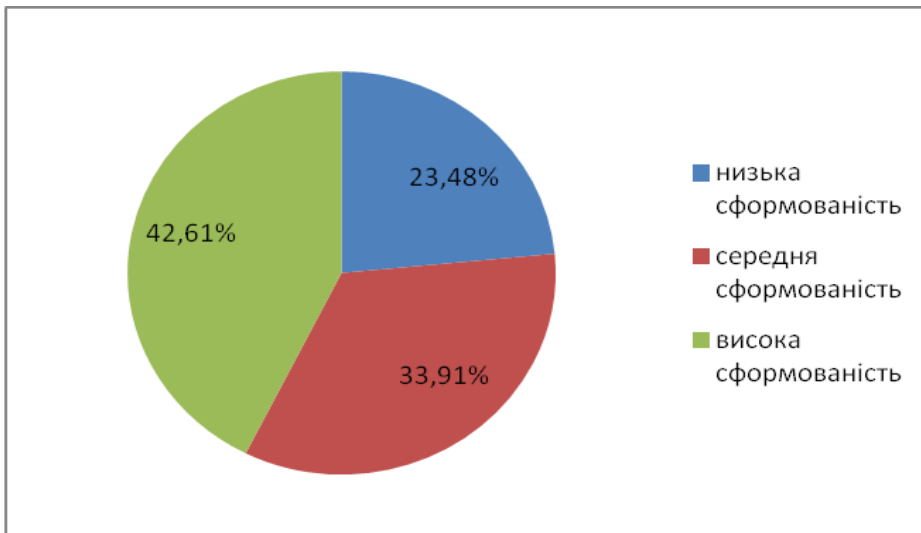

Рис. 2.2. Розподіл студентів із різною сформованістю преконвенційного рівня моральної свідомості

Найвищий відсоток студентів (45,22 %) мають високу сформованість преконвенційної свідомості. Це означає, що у власній поведінці студенти орієнтуються на прийняті в суспільстві правила і норми, що визначають поняття добра і зла. Однак при цьому вони орієнтуються лише на власні фізичні або гедоністичні (пов'язані із задоволенням або невдоволенням) наслідки виконуваних дій (заохочення, покарання, фаворитизм тощо), а також на авторитет і владу тих, хто встановив ці правила і норми. Висока сформованість преконвенційного рівня свідомості свідчить про те, що провідним принципом для цих студентів є життєве правило: «я тобі, ти мені», відтворюючи так звану кругову поруку через сподівання отримання користі в майбутньому.

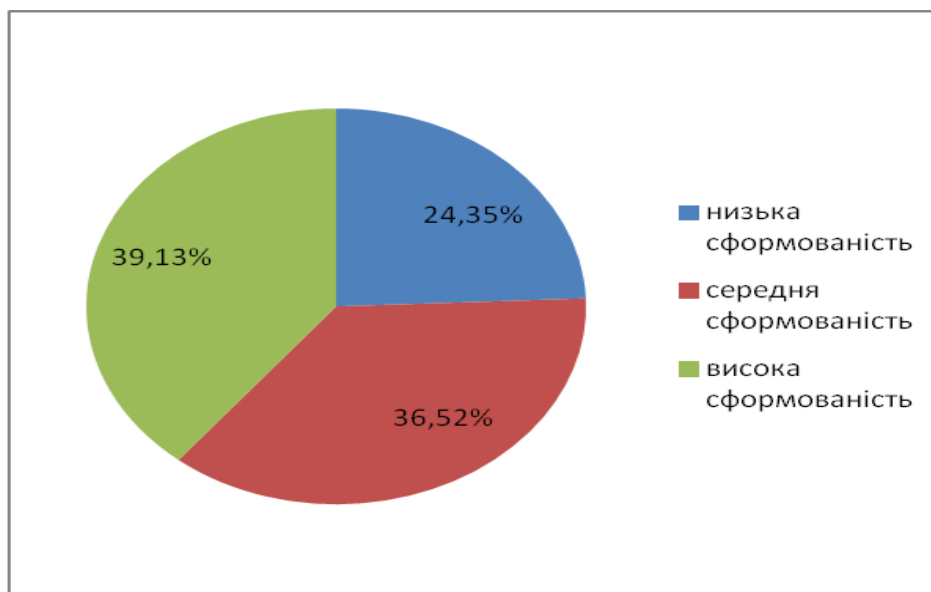
Найменший відсоток студентів має низьку сформованість преконвенційного рівня моральної свідомості. Таким чином, беручи до уваги провідні лінії критики теорії Л. Кольберга, як такої, що не враховує межі між індивідуальними і соціальними нормами, вважаємо, що висока сформованість преконвенційного рівня показує важливість для студентів наслідування суспільних норм і правил як єдиної можливості уникнути суспільного покарання чи несхвалення.

Рис. 2.3. Розподіл студентів із різною сформованістю конвенційного рівня моральної свідомості

Розподіл студентів із конвенційним рівнем морального розвитку має подібний вигляд до преконвенційного рівня. Так, найбільший відсоток студентів (42,61%) охоплює також високий рівень конвенційної моральної свідомості. Студенти із цим рівнем моральної свідомості підпорядковуються прийнятим моральним вимогам і прагнуть відповідати моральним очікуванням групи (сім'ї, трудового колективу, організації, нації тощо). Провідним гаслом цих студентів є підпорядкування законам і порядку.

Рис. 2.4. Розподіл студентів із різною сформованістю постконвенційного рівня моральної свідомості

Майже однаковий відсоток студентів (39,13 %) володіє високим та середнім (36,52%) рівнями постконвенційної свідомості. Вони намагаються встановити для себе універсальні моральні цінності, які є правильними незалежно від того, яка група людей підтримує їх, та незалежно від того, які їхні стосунки з відповідною групою людей.

Можна зробити висновок про те, що усі проявлені рівні моральної свідомості: преконвенційний, конвенційний, постконвенційний вирізняються високим ступенем сформованості. На думку Л. Кольберга, особа може досягнути вищого рівня лише за умови, якщо вона пройшла попередні.

За результатами нашого дослідження можемо стверджувати, що студенти гнучко використовують різні рівні моральної свідомості залежно від актуальної ситуації. Водночас, демонструючи преконвенційний, конвенційний і постконвенційні рівні одночасно, обираючи їх відповідно до ситуації, студенти переважно виявляють високий ступінь їх сформованості.

Результати емпіричного дослідження моральної свідомості студентів дають змогу дійти висновків про те, що студенти демонструють різні рівні моральної свідомості відповідно до вимог ситуації. Найчастіше вони виявляють конвенційний рівень моральної свідомості, оскільки він є проміжною стадією, орієнтованою на дотримання соціальних норм і правил, що полегшує міжособову взаємодію та ефективне функціонування в соціумі загалом. Водночас найбільш розвиненим вважається постконвенційний рівень моральної свідомості, який передбачає орієнтацію студентів на вищі цінності, що не залежать від конкретної ситуації або групи людей, а є універсальними. Студенти також виявляють цей рівень водночас не так часто, як конвенційний.

Також встановлено, що при використанні усіх рівнів моральної свідомості студенти демонструють високу ступінь їх сформованості, оперуючи крайньо вираженими характеристиками кожного із рівнів. На преконвенційному рівні вони демонструють наївно інструментальну орієнтацію і вважають морально виправданою дію, яка водночас сприяє

задоволенню потреб як індивіда, так і інших людей. Взаємодії людей розуміють як взаємовигідний обмін «ти – мені, а я – тобі». На конвенційному рівні вони виражають орієнтацію на вимоги «закону і порядку». Студенти поводяться так, а не інакше через те, що виконують власні обов'язки або обіцянки, контролюють виконання встановленого порядку задля самого порядку. На постконвенційному рівні студенти виражають автономну мораль людини, що характеризується універсальними етичними принципами справедливості, добра, віри, краси тощо.

2.2. Емпіричне дослідження моральної свідомості та морально-етичної відповідальності студентів

Категорія моральності в сучасній психології часто пов'язується з відповідальністю як свободою вибору, що особливого значення набуває з розвитком демократичних суспільств і можливістю особи здійснювати власний вибір. Водночас важливо, що цей вибір здійснювався на основі моральності особистості. Як зазначає І. Тимощук у дослідженні «Формування морально-етичної відповідальності особистості майбутнього практичного психолога», феномен морально-етичної відповідальності є особливо важливим саме у студентському віці, при освоєнні професійних норм. Адже цей період є базою для вибору життєвої стратегії, в якій саме морально-етична відповідальність спеціаліста перед суспільством, іншими людьми, самим собою за результати власної діяльності відіграє найважливішу роль [190].

Враховуючи рівномірний розподіл даних за критерієм Z нормальності Колмогорова-Смирнова ($p=0,043 \leq 0,05$), кореляційний аналіз здійснювався за допомогою коефіцієнта кореляції Пірсона.

Результати кореляційного аналізу різних рівнів моральної свідомості та морально-етичної відповідальності свідчать про високі показники кореляційного зв'язку між постконвенційним рівнем та рівнем морально-

етичної відповідальності ($r=0,375$, $p \leq 0,01$). Результати кореляційного аналізу постконвенційного рівня моральної свідомості та різних аспектів морально-етичної відповідальності відображено у таблиці 2.3.

Таблиця 2.3

Результати кореляційного аналізу постконвенційного рівня моральної свідомості зі шкалами морально-етичної відповідальності

№ з/п	Шкали морально-етичної відповідальності	Показники кореляційного зв'язку r Пірсона
1	Альтруїстичні емоції	$r=0,149$, $p \leq 0,05$
2	Моральність	$r=0,141$, $p \leq 0,05$

Таким чином, постконвенційний рівень моральної свідомості має значущі показники кореляційного зв'язку з моральністю та альтруїстичністю емоцій, що зіставляється зі змістом цього рівня як оперування цінностями на основі служіння добру. Варто зазначити, що моральність та альтруїстичні емоції виявляються як універсальні моральні цінності, які є правильними незалежно від того, яка ситуація є актуальною, та які люди задіяні у цю ситуацію.

Конвенційний рівень морального розвитку також має кореляційні зв'язки, (водночас нижчі порівняно з постконвенційним рівнем) із морально-етичною відповідальністю ($r=0,197$, $p \leq 0,05$). Результати кореляційного аналізу конвенційного рівня моральної свідомості та різних аспектів морально-етичної відповідальності відображено у таблиці 2.4.

Результати кореляційного аналізу конвенційного рівня моральної свідомості зі шкалами морально-етичної відповідальності

№ з/п	Шкали морально-етичної відповідальності	Показники кореляційного зв'язку r Пірсона
1	Рефлексія	$r=0,145, p \leq 0,05$
2	Екзистенційна відповідальність	$r=0,133, p \leq 0,05$

Отже, конвенційний рівень моральної свідомості має значущі показники кореляційного зв'язку з рефлексією та екзистенційною відповідальністю, що зіставляється зі змістом цієї стадії як оперування цінностями на основі існуючих правил і норм. Варто зазначити, що рефлексія та екзистенційна відповідальність виявляються як важливі особистісні конструкти, які сприяють слідуванню соціальному порядку, встановленому в суспільстві.

Преконвенційний рівень морального розвитку має негативний кореляційний зв'язок із морально-етичною відповідальністю ($r=-0,211, p \leq 0,05$). Результати кореляційного аналізу прекоконвенційного рівня моральної свідомості та різних аспектів морально-етичної відповідальності відображено у таблиці 2.5.

Результати кореляційного аналізу прекоконвенційного рівня моральної свідомості зі шкалами морально-етичної відповідальності

№ з/п	Шкали морально-етичної відповідальності	Показники кореляційного зв'язку r Пірсона
1	Рефлексія	$r=-0,132, p \leq 0,05$
2	Екзистенційна відповідальність	$r=-0,222, p \leq 0,05$

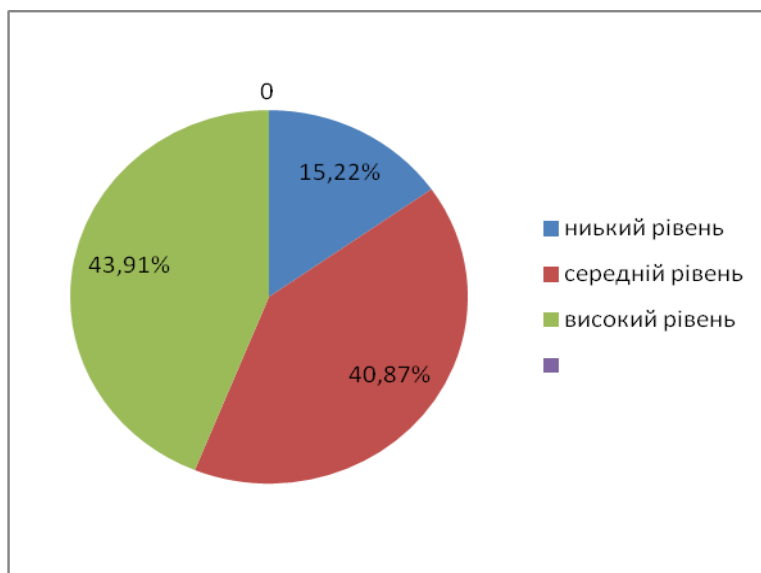
Отже, прекоконвенційний рівень моральної свідомості має значущі показники негативного кореляційного зв'язку з рефлексією та інтуїцією, що зіставляється зі змістом цього рівня як міркуванням лише на основі власної

користі, взаємодопомоги із залученням рівноправних внесків учасників. Цікаво, що преконвенційний рівень негативно корелює з рефлексією та інтуїцією як основою почуттєвого відображення дійсності. Це узгоджується із визначенням рефлексії, запропонованим О. Савченко, про те, що остання обумовлює рівень компетентності особи в різних видах діяльності через усвідомлення та реорганізацію особистісного досвіду [177]. Отже, можемо передбачити, що преконвенційний рівень гальмує ефективне виконання діяльності особистості, зосереджуючи її увагу лише на отриманні власної вигоди.

Розподіл студентів відповідно до рівня сформованості морально-етичної відповідальності дає змогу зробити висновок про його максимальне наближення до розподілу студентів на постконвенційному рівні моральної свідомості. Це підтверджує наші попередні висновки про тісний зв'язок між постконвенційним рівнем моральної свідомості та морально-етичною відповідальністю.

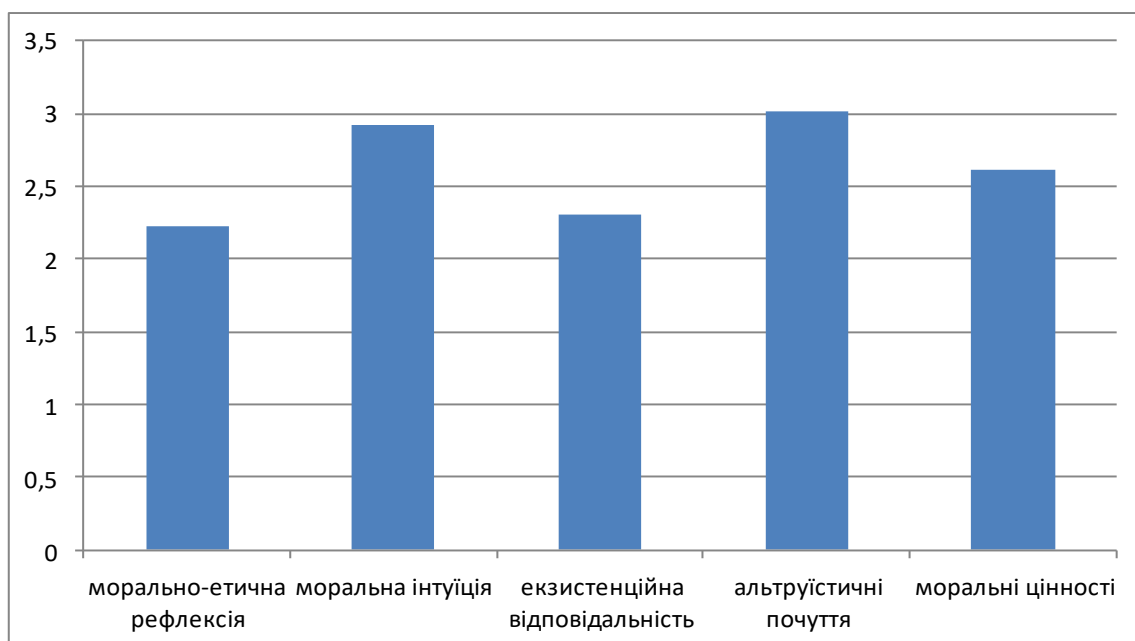
Як зазначає М. Савчин, відповідальність поряд із свободою, також поряд із добром і злом є взаємопов'язаними полюсами морального і духовного простору життя людини. Отже, відповідальність, морально-етична відповідальність зокрема, пронизує усі стадії моральної свідомості студентів, характеризуючи їхню спрямованість на розмежування добра і зла з важливістю задоволення власних потреб, наслідування норм і павил, встановлених суспільством, і зрештою на досягнення вищих цінностей, пов'язаних із духовною сферою особистості. Система моралі, на думку М. Савчина, завжди включає відповідальність: це моральні норми й ідеали, пропоновані суспільством, та духовне, трансцендентне з вічними цінностями любові, віри, надії, мудрості [180].

Нижче подано відсотковий розподіл студентів відповідно до рівнів морально-етичної відповідальності.

Рис. 2.5. Розподіл студентів відповідно до рівнів морально-етичної відповідальності

Отже, переважна більшість студентів мають високий і середній рівні морально-етичної відповідальності, що свідчить про високорозвинену рефлексію та інтуїцію у вирішенні суперечливих життєвих ситуаціях, високу моральність і екзистенційну відповідальність. Для глибшого розуміння природи морально-етичної відповідальності ми здійснили зіставний аналіз вираження її різних шкал (див. рис. 2.6).

Рис. 2.6. Сформованість різних шкал морально-етичної відповідальності

Найбільш вираженими у студентів є шкали альтруїстичних почуттів та моральної інтуїції. Це означає, що студентам притаманні такі почуття, як емпатія, любов, чуйність, гідність, обов'язок, які відображають гуманно-відповідальне ставлення особистості до інших і до світу загалом. Саме ці почуття дають змогу наповнювати сенсом життя. Це узгоджується і з тенденцією досліджуваних нашої вибірки надавати перевагу гуманістичним цінностям перед іншими: антигуманними, аморальними, егоцентричними і прагматичними. Морально-етична інтуїція уможлиблює здійснення вибору студентами на основі морально-етичних цінностей, а також орієнтує їх на дії та вчинки з урахуванням морально-етичної специфіки ситуації.

Таким чином, дана вибірка є відповідною для ґрунтового дослідження особливостей моральної свідомості, її проявів та психосемантичної організації. Оскільки найбільш бажаним і високорозвиненим вважається постконвенційний рівень моральної свідомості, здійснено ґрунтовне емпіричне дослідження його прояву у студентів.

2.3. Факторна структура постконвенційного рівня моральної свідомості студентів

Враховуючи те, що постконвенційний рівень моральної свідомості відображає найвищий рівень розвитку моральності особистості, який ґрунтується на цінностях культурно-історичного періоду, в якому живе людина, цінностях суспільства та розвитку індивідуальної аксіологічної сфери особистості, подальшим етапом емпіричного дослідження було встановлення факторної структури трьох ступенів сформованості постконвенційного рівня моральної свідомості, що, з одного боку, виявляє чинники, важливі для моральної свідомості, а, по-друге, визначає особливості динаміки моральної свідомості. Адже, як зазначає Л. Кольберг, вищі щаблі розвитку моральної свідомості можна досягнути лише за умови проходження попередніх рівнів і стадій.

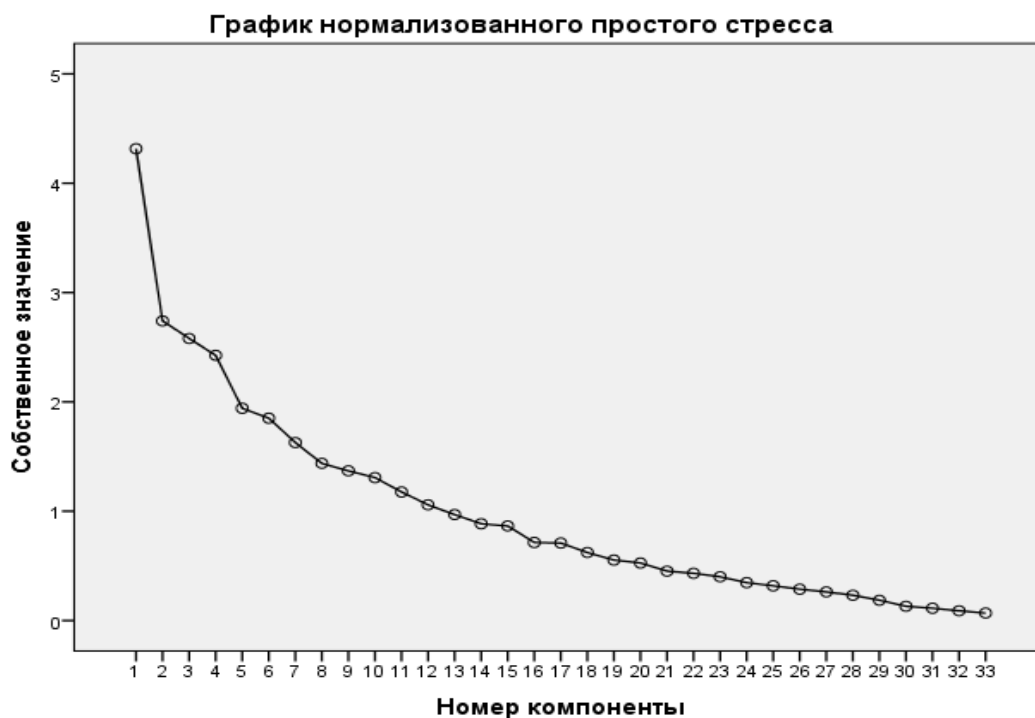

Для виділення чинників, які зумовлюють сформованість постконвенційного рівня моральної свідомості, нами було здійснено факторний аналіз. Факторний аналіз (Factor Analysis) – це метод зменшення розмірності вихідного простору корелюючих між собою ознак, що забезпечує більш економну їх репрезентацію за умови мінімальних втрат вихідної інформації. Результатом факторного аналізу є перехід від множини вихідних змінних до меншої кількості нових змінних – факторів [164]. Потрібно зауважити, що факторний аналіз виконує узагальнення на кількісному, формальному рівні. Трансляція узагальнення на змістовий рівень є складним завданням, що потребує ефективної якісної інтерпретації даних [172].

Відтак, важливим є встановлення факторної структури високого, середнього та низького ступенів сформованості постконвенційного рівня моральної свідомості студентів. До основних змінних, які були піддані факторизації, увійшли показники шкал морально-етичної відповідальності (морально-етична мотивація, морально-етична рефлексія, моральна інтуїція, екзистенціальна відповідальність, альтруїстичні почуття, морально-етичні цінності), структури цінностей (приємне проведення часу, відпочинку; високий матеріальний добробут; пошук і насолода прекрасним; допомога і милосердя до інших людей; любов; пізнання нового у світі, природі, людині; високий соціальний статус і управління людьми; пізнання і повага людей та вплив на оточуючих; соціальна активність для досягнення позитивних змін у суспільстві; спілкування; здоров'я); особистісних рис за методикою Кеттела (замкненість-товариськість, інтелект, емоційна стійкість-нестійкість, підпорядкованість-домінантність, стриманість-експресивність, висока нормативність, нерішучість-сміливість, жорстокість-чутливість, домінування-підпорядкованість, практичність-уява, прямолінійність-дипломатичність, впевненість-тривожність, консерватизм-радикалізм, конформізм-нонконформізм).

Для факторизації було обрано саме ці змінні, оскільки вони узгоджуються із описом рівнів і стадій моральної свідомості в теорії

Л. Кольберга, серед яких особлива увага приділяється цінностям, моральній відповідальності та особистінім властивостям, які сприяють чи навпаки гальмують розвиток моральної свідомості. Для визначення необхідного числа факторів ми здійснили процедуру графічної факторизації, в результаті якої встановлено (5 ± 1) факторів, які охоплюють 70,5% від загальної дисперсії.

Рис. 2.7. Графік нормалізованого факторного простору постконвенційного рівня моральної свідомості високої сформованості

Відповідно до визначеної кількості факторів ми також урахували відсоток дисперсії, яку вони пояснюють, а також здійснили якісну інтерпретацію для визначення змісту цих факторів. Враховуючи відсоткові дані дисперсії, достатнім для опису було залучення п'яти факторів (див. Таблиця 2.6.).

**Факторна структура постконвенційного рівня моральної свідомості
високого ступеня сформованості**

Перемінні	Фактор 1	Фактор 2	Фактор 3	Фактор 4	Фактор 5
Екзистенціальна відповідальність	-	.618	-	-	-
Інтуїція		.700	-		.411
Альтруїстичні почуття	-	.732	-	-	-
Сміливість	.597	-	-	-	.428
Домінантність	.636	-	-	-	-
Довірливість	.436	-	.537	-	-
Експресивність	.677	-	-	-	-
Інтелект	-	-	-	.457	-
Впевненість	-	-	.511	-	-
Висока нормативність	-	-	-	.658	-
Товариськість	-	-	-	.561	-
Дипломатичність	-	-	-	.622	.406
Висока уява	-	-	-	-	.628
Високий самоконтроль	-	-	.539	-	-
Добробут		-	.413		
Здоров'я	.413	-	.416		

Відповідно до змістового наповнення факторних навантажень у першому факторі (24,17% дисперсії), ми назвали його «експресивність». До цього фактора увійшли такі змінні з високими факторними навантаженнями: експресивність (0,677), сміливість (0,597), доміантність (0,636), довірливість (0,436). Таким чином, зміст фактора відображає ціннісні пріоритети відкритих, довірливих, щирих, активних стосунків з іншими людьми.

Другий фактор представлений високими факторними навантаженнями зі змінними екзистенціальної відповідальності (0,618), альтруїстичних емоцій (0,732) та інтуїції (0,700) і становить 16,29% від загальної дисперсії. Відповідно ми назвали другий фактор «екзистенціальна відповідальність». Таким чином, зміст цього фактора відображає цінність свободи як відповідальності за здійснені життєві вибори особистістю.

Третій фактор, що становить 14,92 % від загальної дисперсії, ми назвали «високий самоконтроль»; він представлений такими змінними: високий самоконтроль (0,539), впевненість (0,511), довірливість (0,537), добробут (0,413), здоров'я (0,416). Зміст цього фактора відображає пріоритети у високому контролі над різними обставинами життя та над власними особистісними станами, що також втілюється в контролі над власним добробутом і здоров'ям. При цьому важливо відмітити, що високий контроль над собою та світом не заперечує довірливих стосунків з іншими, адже довірливість має високі факторні навантаження.

Четвертий фактор становить 8,85 % дисперсії і представлений такими змінними: високою нормативністю (0,658), дипломатичністю (0,622), товариськістю (0,561) та інтелектом (0,457). Відповідно ми назвали четвертий фактор як «дипломатичність». На наш погляд, високі факторні навантаження за високою нормативністю наближають зміст цього фактора до конвенційного рівня моральної свідомості. Водночас прагнення слідувати встановленим суспільством нормам не перевищує важливість міжособових стосунків, що, на наш погляд, робить високу нормативність не гальмуючим, а стимулюючим чинником розвитку моральної свідомості.

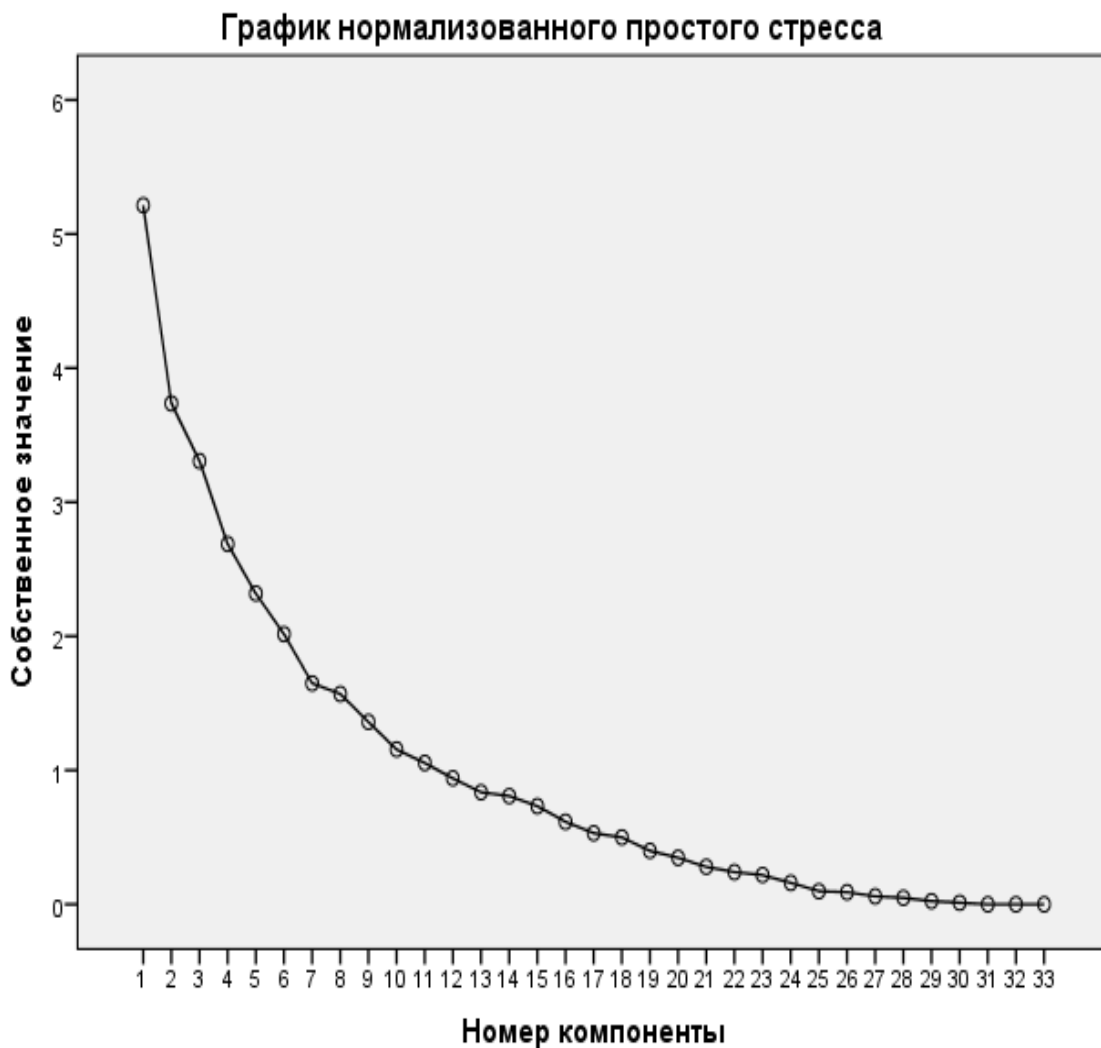
П'ятий фактор становить 6,08% від загальної дисперсії і представлений такими змінними, як висока уява (0,628), сміливість (0,428), інтуїція (0,411) та дипломатичність (0,406). Ми назвали цей фактор як «інтуїтивна творчість», адже високорозвинена уява зіставляється з інтуїтивно-почуттєвим відображенням дійсності, що дає змогу глибше побачити зв'язки

між різними фрагментами світу, у випадках, коли раціонально важко обґрунтувати ці зв'язки.

Таким чином, факторна структура постконвенційного рівня моральної свідомості відображає прагнення людини визначити для себе універсальні моральні цінності, які є автономними від конкретної ситуації та конкретних людей, які в цій ситуації задіяні. Внутрішня система принципів людини зорієнтована на соціальну домовленість, зумовлену офіційно прийнятою суспільною мораллю. Це є суголосним гарному балансу між високою нормативністю як спрямованістю людини слідувати соціальним нормам і правилам, та товариськістю і дипломатичністю як спрямованістю на дотримання домовленості між людьми. Постконвенційна мораль людини, що зумовлюється універсальними етичними принципами справедливості, добра, віри, краси підкріплюється альтруїстичними почуттями, екзистенціальною відповідальністю та сполученням інтелекту й інтуїції як раціонального й інтуїтивно-почуттєвого відображення дійсності.

Для розуміння динаміки моральної свідомості розглянемо факторну структуру постконвенційного рівня середнього ступеня сформованості. Відповідно до графічного представлення факторного простору, встановлено (5 ± 1) факторів, які охоплюють 67,46 % від загальної дисперсії. До факторизації увійшли ті самі змінні, що й до визначення моральної свідомості постконвенційного рівня високого ступеня сформованості.

Результати кількісної та якісної інтерпретації виділених факторів дали змогу надати провідні характеристики у площині структури цінностей, морально-етичної відповідальності та особистісних рис моральній свідомості середнього ступеня сформованості на постконвенційному рівні, а також визначити відмінності у цих характеристиках порівняно з високим ступенем сформованості .

Рис. 2.8. Графік нормалізованого факторного простору постконвенційного рівня моральної свідомості високого ступеня сформованості

Як і на попередньому етапі, відповідно до визначеної кількості факторів ми також урахували відсоток дисперсії, яку вони пояснюють. Враховуючи відсоткові дані дисперсії, достатнім для опису було залучення також п'яти факторів (див. табл. 2.7).

**Факторна структура постконвенційного рівня моральної свідомості
середнього ступеня сформованості**

Перемінні	Фактор 1	Фактор 2	Фактор 3	Фактор 4	Фактор 5
Рефлексія	.547	-	-	-	-
Інтуїція	-	-	-	-	-
Моральність					.438
Розслабленість	.723	-		-	
Консерватизм	.600	-	-	-	.411
Конформізм				.786	
Альтруїстичні почуття	-	-	-	-	.574
Експресивність	-	-	.483	-	-
Впевненість	-	-	-	-	-
Товариськість	-	-	-	.589	-
Дипломатичність	-	.806	-	-	.406
Сміливість				-.725	
Висока уява	-	.668	-	-	.628
Емоційна стійкість		.477	-		
Домінантність		.607	-		
Високий самоконтроль	-	-	-	-	.654
Добробут	-	-	-		
Здоров'я	.413	-	.617		
Любов	.523	-	-		
Повага до інших	.484	-	-		
Насолода			.538		

Прагнення до нового			.805		
Спілкування				.610	
Статус				.402	
Милосердя	.590				

Отже, перший фактор, який становить 25,64% від загальної дисперсії, ми назвали «рефлексивна консервативність». Високі факторні навантаження мають такі змінні: розслабленість як протилежний полюс напруженості (0,723), консервативність (0,600), рефлексія (0,547), що виражає поміркований тип поведінки осіб із середнім рівнем пост-конвенційної стадії. Водночас помічаємо також змінні, які виражають гуманне ставлення цих осіб до світу: милосердя (0,590), любов (0,523), повагу до інших (0,484). Таким чином, помічаємо, що цей фактор містить змінні, що виражають розвинену почуттєву сферу досліджуваних.

Другий фактор, який становить 12,60% від загальної дисперсії, містить високі навантаження за змінними: дипломатичність (0,806), емоційна стійкість (0,425), домінантність (0,607). Таким чином, ми назвали цей фактор як «емоційна стійкість», саме високий контроль над своїми емоціями дає змогу із середнім рівнем пост-конвенційної свідомості зберігати дипломатичність і врівноваженість у стосунках. Третій фактор репрезентує 10,61% від загальної дисперсії і містить такі змінні: експресивність (0,483), прагнення до нового (0,805), здоров'я як цінність (0,617) та насолоду (0,538). Відповідно цей фактор ми назвали «прагнення новизни», він виражає спонукальні чинники активності студентів із середнім рівнем пост-конвенційної свідомості.

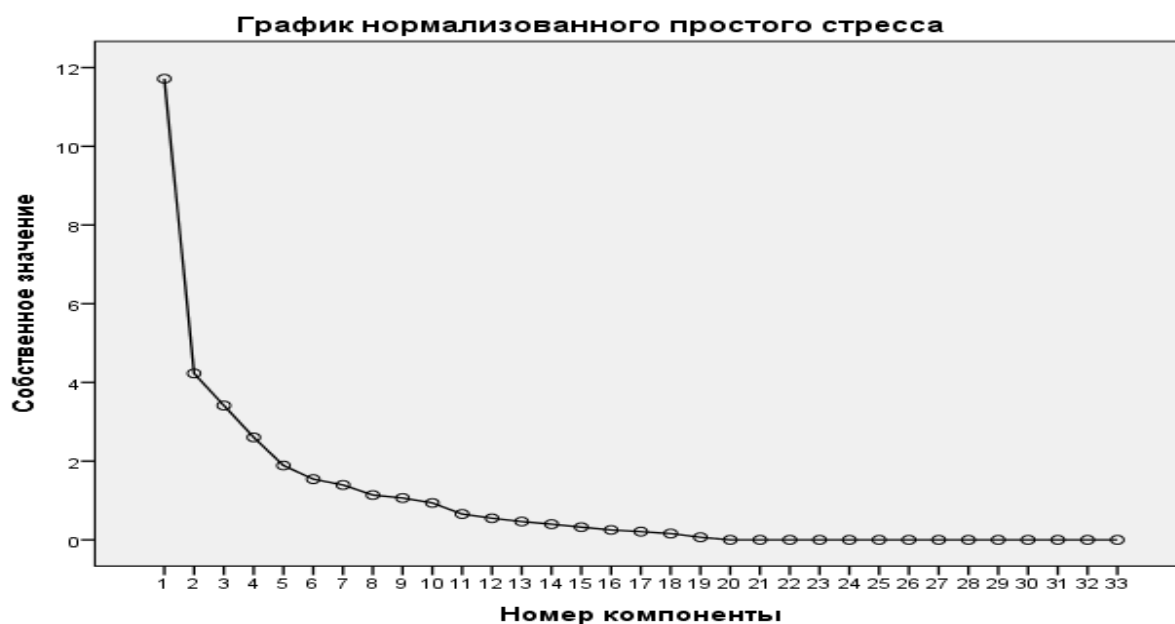
Слід зазначити, що за змістом цей фактор наближає постконвенційний рівень свідомості середньої сформованості із преконвенційним рівнем свідомості, яка ґрунтується на гедоністичному началі та оцінює навколишній світ в категоріях: приємне-неприємне. Можемо припустити, що динаміка

різних рівнів моральної свідомості не передбачає зникнення попередніх стадій, а містить залишкові елементи кожної з них.

Четвертий фактор презентує 9,68% від загальної дисперсії і містить такі змінні, як конформізм (0,786), нерішучість (0,725), цінності спілкування (0,610), статусу (0,402). Відповідно ми назвали цей фактор «конформізм». Зміст цього фактора відображає орієнтацію на інших, а також дотримання норм і традицій спілкування, аби не вирізнитися із групи. За змістом цей фактор подібний до конвенційного рівня моральної свідомості, що також свідчить на користь наявності залишків різних стадій моральної свідомості на постконвенційному рівні.

П'ятий фактор містить 6,93 % від загальної дисперсії і має такі змінні, як високий самоконтроль (0,654), творчу уяву (0,628), альтруїстичні емоції (0,574), дипломатичність (0,406), конформізм (0,401). Відповідно ми назвали цей фактор як «альтруїстичність». Цей фактор відображає опанування власними емоціями упродовж міжособової взаємодії, що забезпечує дипломатичні стосунки і бажання наслідувати інших, аби не порушувати їхні потреби. Це виражається у високих показниках конформізму.

Рис. 2.9. Графік нормалізованого факторного простору постконвенційного рівня моральної свідомості низького ступеня сформованості

Для розуміння динаміки моральної свідомості розглянемо факторну структуру постконвенційного рівня низького ступеня сформованості (див. табл. 2.6). Відповідно до графічного представлення факторного простору, встановлено (5±1) факторів, які охоплюють 64,26 % від загальної дисперсії.

Відповідно до відсоткової дисперсії, достатнім є опис п'яти факторів, як і на попередніх етапах дослідження.

Таблиця 2.8

Факторна структура постконвенційного рівня моральної свідомості низького ступеня сформованості

Перемінні	Фактор 1	Фактор 2	Фактор 3	Фактор 4	Фактор 5
Рефлексія					-.667
Моральність		-	-.601		
Інтуїція	-	-	-		.411
Стриманість	-	-	.416	-	.428
Напруженість					.766
Нерішучість	-	.650	-		
Радикалізм	.721	-	-.493		-
Конформізм		.713			
Домінантність	-	-	-	-	-
Довірливість	-	-	-	-.468	-.503
Експресивність	.516	-	-	-	-
Інтелект	-	-	-	.829	-
Впевненість	-	-	-	-	-.782
Висока нормативність	-.813	-	-	.658	-
Добробут		-	.714		

Соціальна активність		.688			
Спілкування		.422			
Здоров'я	.413	.490	-	.592	
Приємний час				.489	.472

Отже, виходячи з навантажень змінних у першому факторі: радикалізм (0,721), експресивність (0,516), низька нормативність (0,813), ми назвали цей фактор «експресивна комунікативність», адже він містить такі ознаки, як високу енергійність, схильність долати загально прийняті норми і правила, якщо вони суперечать власним потребам, імпульсивність, безпечність і життєрадісність. Емоційна забарвленість і динамічність цього фактора супроводжується цінністю здоров'я (0,413).

Другий фактор «соціальна активність» містить цінності соціальної активності (0,688), спілкування (0,422), здоров'я (0,490), який сполучається з конформізмом (0,713) та нерішучістю (0,650). Відповідно цей фактор відображає високе налаштування на оточення і збереження комфортних соціальних стосунків.

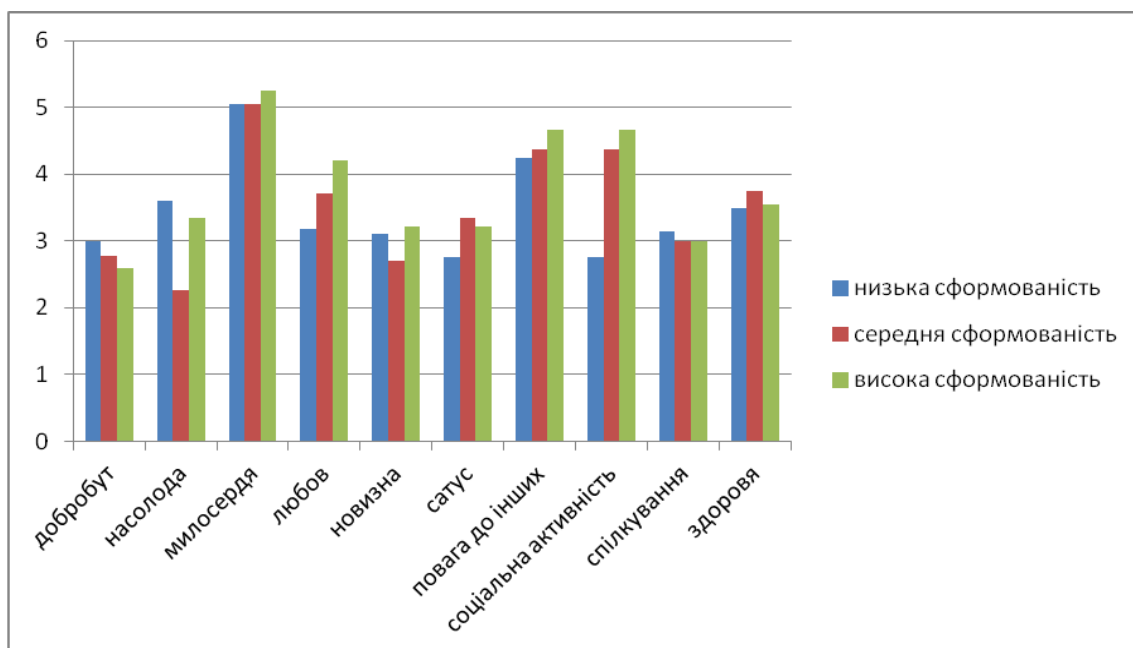
Третій фактор «Гедонзів» містить спрямованість досягнення добробуту як важливої цінності (0,714), навіть за умови прояву аморальних вчинків (0,601), також консерватизму (0,493) та стриманості (0,416) в поведінці, якщо це допомагає досягти власного задоволення.

Четвертий фактор «Інтелектуальність» містить високі навантаження за змінною інтелект (0,829), підозрілість (0,468), висока нормативність (0,658), а також такими цінностями, як здоров'я та приємний час. Можемо також відмітити спрямованість цього фактору на досягнення власного задоволення потреб більшою мірою, ніж на збереження соціальних стосунків. Відповідно можемо спостерігати залишки преконвенційного рівня моральної свідомості.

П'ятий фактор «Тривожність» містить змінні тривожності як результат особистісної невпевненості (0,782), напруженості (0,766), підозрливості (0,503) та спрямованості на досягнення приємного часу (0,472).

Результати аналізу факторної структури низького ступеня сформованості постконвенційного рівня свідомості свідчить про те, що він містить такі характеристики: внутрішню систему принципів людини, зорієнтовану на соціальну домовленість, зумовлену офіційно прийнятою суспільною мораллю, високу соціальну спрямованість, водночас з елементами підозрливості, радикальності, якщо це суперечить власним потребам. Це, на наш погляд, зумовлено більшими проявами преконвенційного рівня моральної свідомості на низькому ступені сформованості постконвенційного рівня свідомості порівняно із середнім і високими ступеня сформованості.

Для визначення психологічних особливостей постконвенційного рівня моральної свідомості з різними ступенями сформованості розглянемо детально структуру цінностей досліджуваних відповідно до кожного ступеня.

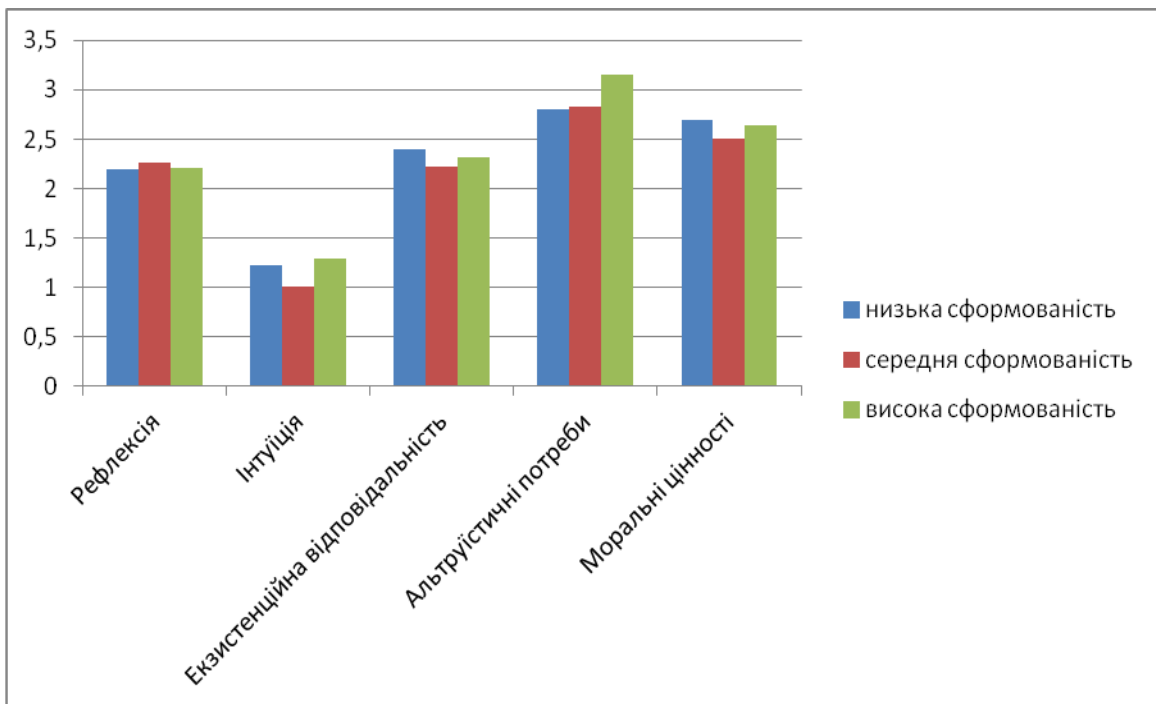
Рис. 2.10. Структура цінностей досліджуваних з різною сформованістю постконвенційного рівня моральної свідомості

Як видно з рисунку, найвищі показники студентів із низькою сформованістю постконвенційної моральної свідомості спостерігаються за такими шкалами, як добробут ($3,0 \pm 1,45$; $2,75 \pm 1,50$; $2,59 \pm 1,13$). Можемо стверджувати, що спрямованість на добробут максимально наближує осіб із низькою сформованістю постконвенційного рівня свідомості до преконвенційного рівня за своїми цінностями. Це узгоджується також із найвищим показником осіб із низькою сформованістю постконвенційного рівня моральної свідомості із прагненням до насолоди ($3,61 \pm 1,67$; $2,70 \pm 1,47$; $3,34 \pm 1,33$).

Єдиними найвищими показниками, якими вирізняються особи із середнім рівнем сформованості постконвенційного рівня є здоров'я (відповідно, $3,74 \pm 1,09$; $3,55 \pm 1,38$; $3,50 \pm 1,18$) та статус (відповідно, $3,35 \pm 1,60$; $2,75 \pm 1,42$; $3,22 \pm 1,45$), адже спрямованість на цю цінність є також відповідною суспільним нормам і правилам, особливо в сучасний період, де здоровий спосіб життя постає своєрідним гаслом у багатьох спільнотах.

Найбільші показники у студентів із високим ступенем сформованості постконвенційного рівня моральної свідомості спостерігаються за такими шкалами, як милосердя (відповідно, $5,16 \pm 1,06$; $5,03 \pm 0,90$; $5,05 \pm 1,52$); любов (відповідно, $4,16 \pm 0,93$; $3,98 \pm 0,99$; $3,90 \pm 1,50$); повага до інших ($4,66 \pm 0,99$; $4,38 \pm 1,01$; $4,25 \pm 1,56$) та соціальна активність (відповідно, $2,93 \pm 1,20$; $2,63 \pm 1,50$; $2,70 \pm 1,60$).

Для визначення особливостей складових морально-етичної відповідальності осіб із різною сформованістю постконвенційного рівня моральної свідомості, нами здійснено порівняльний аналіз різних шкал відповідальності згідно з виділеною сформованістю (див. рис. 2.11).

Рис. 2.11. Показники шкал морально-етичної відповідальності досліджуваних із різною сформованістю постконвенційного рівня моральної свідомості.

Як видно з рисунку 2.11., найбільші відмінності спостерігаються в показниках альтруїстичних потреб, які найбільш виражені у досліджуваних із високою сформованістю постконвенційного рівня моральної свідомості (відповідно, $2,80 \pm 1,20$; $2,83 \pm 1,50$; $3,15 \pm 1,60$). Таким чином, досліджувані із високою сформованістю моральної свідомості з постконвенційним рівнем, вирізняються гуманно-відповідальним значенням, яке вони надають відносинам із навколишнім світом.

Альтруїстичні почуття є внутрішнім ставленням людини до світу, яке надає особливий сенс людському життю, тому саме висока сформованість постконвенційного рівня забезпечує розуміння світу як сукупності універсальних цінностей: краси, любові, які є понад розумінням взаємовигоди та орієнтацією на інших, що притаманна іншим стадіям моральної свідомості.

Результати ґрунтовного емпіричного дослідження структури цінностей, особливостей морально-етичної відповідальності, а також особистісних рис

студентів із різною сформованістю постконвенційного рівня моральної свідомості дають змогу надати характеристики цим студентам.

Студенти з низькою сформованістю постконвенційної моральної свідомості володіють внутрішньою системою принципів, яка спрямована на соціальну домовленість відповідно до офіційно прийнятої суспільної моралі, високою соціальною спрямованістю. Серед особистісних рис можуть виявлятися радикалізм як критичне налаштування на інших, якщо це суперечить власним потребам і цінностям. Серед таких цінностей важливого значення набувають ознаки особистісного комфорту, що виражаються у прагненні до добробуту. Для досягнення власних цілей ці особи можуть використовувати гнучку поведінку та бути соціально активними.

Також досягненню особистісних цілей сприяють наявність інтелектуальних ресурсів та інтересів, аналітичність мислення, прагнення бути завжди поінформованим. Незважаючи на намагання дотримуватися соціальних норм, якщо це суперечить досягненню власних цілей та реалізації цінностей, ці особи можуть вдаватися до експериментування і перевіряти те, що пропонується соціальною нормою.

Такі характеристики студентів із низькою сформованістю постконвенційного рівня моральної свідомості, на наш погляд, наближають його до особливостей преконвенційного рівня моральної свідомості. Таким чином, висловлюючи припущення, що на кожній стадії постконвенційної моральної свідомості залишаються елементи попередніх стадій, можемо спостерігати залишки преконвенційного рівня, які виявляються в налаштуванні на взаємовигідні стосунки з іншими для отримання бажаного результату і досягнення власних цілей.

Водночас динаміка моральної свідомості через конвенційний рівень надала особам із низькою сформованістю постконвенційного рівня моральної свідомості також й інші ознаки, зокрема, прагнення виявити і встановити для себе універсальні моральні цінності, які є правильними незалежно від того, яка група людей підтримує їх, та незалежно від того, які стосунки у людини з

відповідною групою людей. Тому можемо зробити висновок, що певна амбівалентність у поведінці цих досліджуваних: радикалізм і консерватизм, дотримання суспільних норм і експериментування, бажання знайти універсальні істини та власний добробут, соціальна активність та рефлексія й інтелектуалізація того, що відбувається, надає цим особам характеристик, які виражають їхню динаміку в пошуках універсальної істини.

Вони часто потрапляють у ситуації, які вирізняються суперечливими паттернами поведінки, аби встановити для себе сенс буття та гармонійне ставлення до світу. Стимулюючими чинниками розвитку моральної свідомості є моральні цінності: світогляд, установки, інтереси й ідеали суб'єкта, основні з них – цінності добра, справедливості, любові і чесності. Вважаємо, що пошук цих цінностей є мотивами соціальної й інтелектуальної активності цих осіб.

Студенти із середньою сформованістю постконвенційного рівня моральної свідомості вирізняються більш поміркованим стилем поведінки порівняно з особами з низькою сформованістю. Серед домінуючих особистісних рис помічаємо рефлексивність, консерватизм, конформізм та емоційну стійкість. Для цих осіб є надзвичайно важливою суспільна думка, прийняття рішень спільно з іншими особами, соціальне схвалення. При цьому на противагу особам із низькою сформованістю у цих досліджуваних відсутня ініціатива та бажання експериментувати.

Така поведінка супроводжується емоційною стійкістю. Вони витримані, працездатні, емоційно зрілі та реалістично налаштовані. Саме це в сукупності з постійністю інтересів дає можливість гарно наслідувати групові норми і цілі. Вважаємо, що така поведінка також зумовлена важливою цінністю для них – цінністю здоров'я, тобто пошук універсальних істин для цих осіб не вирізняється надзвичайною активністю, яка може призвести до певних ризиків.

Отже, можемо зробити висновок, що особи із середньою сформованістю постконвенційного рівня моральної свідомості є менш

динамічними порівняно із особами із низькою сформованістю, вирізняються більшою постійністю й вираженістю в розвитку моральної свідомості. Пріоритетними в розвитку моральної свідомості на цьому рівні є внутрішня система принципів, яка зорієнтована на соціальну домовленість, зумовлену офіційно прийнятою суспільною мораллю.

Така пріоритетність підсилюється і високо розвиненою цінністю – соціального статусу. Тому за своїми змістовими ознаками особи із середньою сформованістю постконвенційного рівня моральної свідомості максимально наближаються до осіб із конвенційним рівнем моральної свідомості, водночас досягнення постконвенційного рівня надає цьому рівню вже значно вище розвинені цінності: милосердя, любові, поваги до інших порівняно з попереднім рівнем.

Студенти з високою сформованістю постконвенційного рівня моральної свідомості вирізняються такими рисами, як експресивність, високий самоконтроль емоцій, дипломатичність, екзистенційна відповідальність та інтуїтивна творчість. Таким чином, можемо спостерігати гарний баланс між налаштуванням до себе, до інших і до світу. Висока експресивність цих осіб робить їх життєрадісними, відкритими, високо комунікативними.

Поєднання цих рис із дипломатичністю надає їм здатність до компромісних рішень у різних життєвих ситуаціях, що підвищує ефективну взаємодію між людьми. Ці особи вирізняються високо розвиненими цінностями, які притаманні моральній свідомості: милосердям, любов'ю, прагненням новизни, повагою до інших і важливістю спілкування.

Ці досліджувані також уособлюють усі складові морально-етичної відповідальності: морально-етичну рефлексію як здатність до швидкого і глибокого розуміння моральних і аморальних аспектів власних комунікативних інтенцій; рефлексування дії факторів, що перешкоджають прояву відповідальної поведінки, чіткому усвідомленню засобів і можливостей прояву відповідальності. Морально-етична рефлексія також

служує базовим механізмом самосвідомості та соціальної відповідальності особистості, розуміння і прийняття відповідального рішення.

Також студенти із цим рівнем моральної свідомості мають морально-етичну мотивацію як глибинне внутрішнє прагнення особистості створювати етичну атмосферу взаємодії з іншою людиною, бажання встановлювати особливого роду відносини близькості, емпатії, прихильності. Етична мотивація є підставою для формування морально-етичної системи цінностей і світоглядних установок особистості. Отже, ці досліджувані здатні конструктивно аналізувати поведінку та вчинки інших людей, а також створювати етичну атмосферу під час спілкування з іншим. Морально-етична мотивація визначається також у глибинному прийнятті іншої людини, особливому ставленні людини до сенсу свого життя.

Також особи з високою сформованістю постконвенційного рівня моральної свідомості мають високо розвинені альтруїстичні почуття: емпатію, любов, чуйність, гідність, обов'язок, що відображає гуманно-відповідальне значення відносин особистості.

Альтруїстичні почуття є внутрішнім ставленням людини до світу, яке надає особливий сенс людському життю. Володіючи високо розвиненою моральною інтуїцією – компонент, за допомогою якого студенти усвідомлюють і віддають перевагу гуманістичним цінностям на противагу антигуманним, аморальним, егоцентричним і прагматичним. Саме морально-етична інтуїція виражає вибір особистості, виконує оперативну оцінку морально – етичних ситуацій, орієнтує особистість на дії та вчинки, пов'язує свідомість та самосвідомість, самосвідомість та совість, виконує функцію керівництва діями особистості у психологічних конфліктах, сигналізує про морально – етичну специфіку ситуації.

Будучи високо екзистенційно відповідальними з чітким усвідомленням сенсу життя, вони часто здійснюють рефлексію власних смислоутворюючих цінностей. Екзистенціальна відповідальність завжди попереджає втрату сенсу життя. Таким чином, студенти з високою сформованістю постконвенційного

рівня свідомості є соціально-зрілими особами. Володіючи морально-етичними цінностями, студенти реалізують цінності добра, справедливості, любові та чесності.

Отже, результати факторного аналізу постконвенційного рівня моральної свідомості дали змогу встановити особливості її динаміки на різних стадіях. Вважаємо, що найбільш гармонійним є висока сформованість постконвенційного рівня моральної свідомості, який відображає якісно новий рівень свідомості, що виходить з-поза меж взаємовигоди і взаємокорисних стосунків, орієнтації на інших і наслідування суспільних норм на рівень існування універсальних істин любові, милосердя і добра.

Висновки до розділу 2

1. У розділі представлено результати емпіричного дослідження моральної свідомості студентів із преконвенційним, конвенційним і постконвенційним рівнями свідомості, а також визначено провідні теоретичні положення психосемантичного дослідження моральної свідомості. До них належать провідні ідеї та положення щодо організації моральної свідомості (головним компонентом моральної свідомості є переживання, які обумовлюють значення і смисли у структурі свідомості та можуть бути операціоналізовані через асоціативні і конотативні значення); функції моральної свідомості (ектопсихічні та ендопсихічні функції), що виражають обумовленість моральної свідомості соціокультурними і внутрішніми, неусвідомленими чинниками, взаємодія яких забезпечує організацію свідомості й описується в психосемантичних категоріях чуттєвої тканини, значення і смислів); властивостях моральної свідомості (ідеальність, яка вивчається психосемантичними проективними методами), спрямованість (виражається в асоціаціях і конотаціях), активність (забезпечується принципом опосередкованої діяльності).

2. Встановлено, що найбільш сформованим у студентів є конвенційний рівень моральної свідомості, який виражає спрямованість

студентів на відповідність соціальним нормам і правилам. Найбільш збалансованим є постконвенційний рівень розвитку моральної свідомості, оскільки забезпечує оптимальне самовираження особисті відповідно до своїх цінностей та уявлень про світ. Найменш вираженим у студентів є прекоконвенційний рівень розвитку моральної свідомості, який характеризує орієнтацію студентів у поняттях добра і зла, водночас відповідає більшою мірою власним цінностям, а не прийнятим у суспільстві нормам чи гедоністичним потребам.

Встановлено, що кожен із студентів має по-різному виражені усі рівні моральної свідомості. Таким чином, незважаючи на те, що найвищими показниками серед вибірки усіх студентів вирізняється конвенційний рівень розвитку моральної свідомості, усі студенти також володіють попередніми рівнями: прекоконвенційним і постконвенційним.

Результати емпіричного дослідження свідчать про те, що усі проявлені рівні моральної свідомості: прекоконвенційний, конвенційний, постконвенційний мають високу сформованість. Це узгоджується із думкою Л. Кольберга про те, що особа може досягнути вищої стадії лише за умови, якщо вона пройшла попередні рівні.

3. Визначено факторні структури постконвенційного рівня моральної свідомості з високим, середнім і низьким рівнями сформованості та подано характеристики кожному з них. Студенти з високою сформованістю постконвенційного рівня свідомості є соціально-зрілими особами. Володіючи морально-етичними цінностями, вони реалізують цінності добра, справедливості, любові і чесності, які гарно сполучаються з їхніми особистісними рисами: комунікативністю, дипломатичністю, емоційною стійкістю та експресивністю, а також цінностями: милосердям, любов'ю, прагненням новизни, повагою до інших і важливістю спілкування.

Студенти з низькою сформованістю постконвенційного рівня свідомості проявляють амбівалентність у поведінці: радикалізм і консерватизм, дотримання суспільних норм і експериментування, бажання знайти

універсальні істини та власний добробут, соціальну активність і рефлексію й інтелектуалізацію того, що відбувається. Така активність обумовлена пошуком універсальних істин. Водночас активна поведінка цих осіб може зумовлювати суперечливість поведінкових паттернів аби встановити правильні й ефективні для себе сенси буття та гармонійного ставлення до світу. Стимулюючими чинниками розвитку моральної свідомості низької сформованості постконвенційного рівня свідомості є моральні цінності: світогляд, установки, інтереси й ідеали суб'єкта, основні з них – цінності добра, справедливості, любові і чесності. Вважаємо, що пошук саме цих цінностей є мотивами соціальної й інтелектуальної активності цих осіб.

Студенти із середньою сформованістю постконвенційного рівня моральної свідомості є менш динамічними порівняно зі студентами з низькою сформованістю моральної свідомості, вирізняються більшою постійністю і виваженістю в розвитку моральної свідомості. Важливими для студентів у розвитку моральної свідомості на цьому рівні є внутрішня система принципів, яка зорієнтована на соціальну домовленість, зумовлену офіційно прийнятою суспільною мораллю. Така пріоритетність підсилюється й високо розвиненою цінністю: соціальним статусом.

Відповідно до змісту студенти із середньою сформованістю постконвенційного рівня моральної свідомості максимально наближаються до осіб із конвенційним рівнем моральної свідомості, водночас досягнення постконвенційного рівня зумовлює у цих осіб значно вище розвинені цінності: милосердя, любов, повагу до інших порівняно із попереднім рівнем.

РОЗДІЛ 3

ПСИХОСЕМАНТИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ МОРАЛЬНОЇ СВІДОМОСТІ СТУДЕНТІВ

У третьому розділі окреслено функції значення як методологічної основи психосемантичного дослідження; визначено значення як описову одиницю моральної свідомості студентів на рівні чуттєвої тканини, власне значення та смислу; презентовано результати вивчення чуттєвої тканини моральної свідомості студентів із преконвенційним, конвенційним і постконвенційним рівнями моральної свідомості; узагальнено особливості дослідження системно-мовного значення та концептів моральності як референтів особистісного смислу в структурі моральної свідомості студентів.

3.1. Дослідження значення як методології психосемантичного дослідження

Значення як наукова категорія завжди приваблювала дослідників упродовж усієї історії психологічної думки. Вітчизняна дослідниця Л. Засєкіна вважає цю категорію найбільш заплутаною і масштабною в історії різних галузей науки і ґрунтовно досліджує цю категорію в міждисциплінарних студіях [66].

Попри фундаментальність дослідження значення, найбільшого розквіту експериментальних досліджень спостерігаємо у другій половині ХХ століття, де виникає нова галузь – психосемантика. Психосемантика – це галузь знань, яка досліджує значення як акт узагальнення відображення дійсності, що відображає особливості індивідуальної і масової свідомості. Саме тому психосемантичні дослідження набули великого поширення, адже вони надавали доступ до емпіричного вивчення іншої глобальної категорії психології – свідомості. Таким чином, значення не стільки важливо саме по

собі як наукова категорія, як матеріал і спосіб вивчення найвищого рівня психіки людини.

Для визначення методологічних засад нашого дослідження та побудови його логіки розглянемо провідні напрями тлумачення значення в контексті свідомості особистості. Дослідження багатовимірної структури значення започатковано семіотичними теоріями. Л. Заскіна, З. Кіреєва, В. Петренко, О. Лозова, Н. Савелюк та ін. підкреслюють про давні витoki цих досліджень.

Результати теоретичного аналізу показують, що основи семіотики було закладено Д. Локком, хоча пік для дослідження значення припадає на середину ХХ століття. Свідченням тому слугує методика семантичного диференціалу Ч. Осгуда, яка була основою для різновекторних досліджень. Відповідно до ідей В. Потапової, значення повинно враховувати елементи інтуїтивно-почуттєвого відображення дійсності [160].

За О. Леонтьєвим, значення слугує універсальною формою діяльності, яка обумовлює перетворення досвіду в знання, також породжує системну і змістову інтерпретацію світу людиною [115]. Тому можна стверджувати, що значення, слугуючи однією з форм діяльності, відображає зміст цієї діяльності.

Результати теоретичного аналізу літератури дають змогу виокремити такі види значень: логічне (системно-мовне) і психологічне (індивідуальне). Психологічне значення – це за своєю природою суб'єктне значення, у зміст якого входить привласнення особистістю індивідуального і суспільного досвіду.

Фундатором теорії значення у психології є Л. Виготський. За вченим, значення відображає особливості індивідуальної картини світу суб'єкта, тому завжди знаходиться у полі зору вітчизняних психологів. Вчений тлумачить, що значення слова – «це єдність узагальнення та спілкування, комунікації та мислення» [43]. Учений підкреслює, що значення – це психологічний феномен, який репрезентує динамічну ієрархію процесів, за допомогою яких визначається відповідність між системним значенням слова і продуктами

когнітивного та афективного досвіду – індивідуальною картиною світу людини, що актуалізується поточною ситуацією. Найвищою формою значення, на його думку, є поняття, які утворюються на основі істотних властивостей та характеристик предмета.

Подібні думки в дослідженні структури та функцій значення слова викладено у працях О. Лурії [107]. На його думку, будь-яке слово має дві основні складові, які виконують відповідні функції: предметна віднесеність, тобто означення будь-якого предмета реальної дійсності; та значення, яке дає можливість проводити мисленнєві операції аналізу й синтезу над різними предметами, виділяти у них істотні властивості, відносити предмети до певної категорії. Таким чином, здатність аналізувати предмет, виявляти в ньому істотні властивості та в результаті узагальнення спільних ознак відносити його до визначених категорій «і називається значенням слова» [108].

Подальшого розвитку категорія значення отримала у працях О. Леонтєва [114]. Розглядаючи значення як складову людської свідомості, він виділяє такі поняття: чуттєва тканина, значення та особистісний смисл. Особлива функція чуттєвих образів полягає в тому, що вони надають свідомій картині світу суб'єкта відчуття реальності. Завдяки чуттєвим образам суб'єкт усвідомлює, що існує об'єктивний світ і поза межами людської свідомості – як об'єктивне поле та об'єкт його діяльності: «Чуттєве відображення утворює основу та умову будь-якої свідомості. Вона є наче матеріальною тканиною, тим, що утворює багатство, забарвлення свідомого відображення світу. Поряд із цим, це відображення ... і є тим, що безпосередньо створюється перетворенням енергії зовнішнього подразника у факт свідомості. Проте, будучи основою та умовою будь-якої свідомості, ця її складова не виражає нічого специфічного у ній» [115].

Специфічність свідомості у відображенні світу реалізується через значення. Функція значення полягає в культурному структуруванні чуттєвих образів свідомості: суб'єкт здатен засвоювати зафіксовані історичним

досвідом знання – продукти суспільно-історичної практики. «Психологічно значення – це надбання моєї свідомості, узагальнене відображення дійсності, яке вироблене людством і зафіксовано у формі поняття, знання або навіть у формі вміння як узагальненого образу дії, норми поведінки тощо» [46; 65]. Поряд із цим, на думку О. Леонтєва, інтроспективно значення, як правило, відсутнє у свідомості, адже воно проходить крізь призму діяльності суб'єкта та відповідного мотиву цієї діяльності. Проходження значення крізь призму сприймання активного суб'єкта утворює особистісний смисл. Особистісний смисл – це «значення значення», функціонування значення, з одного боку, в системі суспільних відносин, а з іншого боку, – в індивідуальній свідомості окремого індивіда.

Таким чином, категорія значення може слугувати одиницею дослідження свідомості, у нашому випадку моральної свідомості, адже воно охоплює різні аспекти психічного відбиття, узагальнення та перетворення дійсності.

Ми поділяємо ідею про важливість чуттєвої тканини для вивчення свідомості. На думку вчених, саме чуттєва тканина може привідкрити специфіку свідомості, бо саме з неї бере початок породження значення. Л. Засекіна вважає, що не вивчивши механізмів породження значення на рівні чуттєвої тканини, неможна зрозуміти функціонування а ні значення, а ні основного психічного субстрату, яке воно описує – свідомість. Тому услід за вченою, важливим моментом вважаємо виділення значення не лише у вигляді наукового поняття чи надбання індивідуальної свідомості, а й врахування значення на рівні чуттєвої тканини відображення, яка є важливою передумовою та ланкою функціонування свідомості, моральної свідомості зокрема [66].

Значне доповнення та розширення уявлення про чуттєву тканину здійснено у праці Ф. Василюка. Чуттєва тканина може розглядатись із двох позицій; з одного боку, як свідомість, звернена до предметного світу, а з іншого, – як свідомість, звернена до світу ідей, при цьому процес іде зсередини: від внутрішнього відчуття до об'єктивної дійсності. Значення – це одиниця світу культури, слово – світ мови, смисл – це внутрішній світ

особистості, тоді як чуттєва тканина – це одиниця інтегрування зовнішнього світу, світу мови, світу культури та внутрішнього світу людини [37].

Іншим підходом до вивчення значення є розмежування значення та особистісного смислу, котрий знаходить відбиток у дослідженнях суб'єктивної семантики. Так, О. Артем'єва зазначає, що результати експериментальних досліджень свідчать про те, що людина у процесі взаємодії зі світом часто кваліфікує його об'єкти в таких системах класифікацій та категорій, які є не повністю ідентичними для природничонаукової практики. Збіг і відмінність цих структур дають підстави для диференціації логічного та психологічного структурування значення. Особливості та закономірності психологічного структурування ґрунтуються на різних підходах конструювання психологічного значення, які варіюють від індивіда до індивіда внаслідок різного змісту їх концептуальних систем [14].

У вітчизняних та зарубіжних психолінгвістичних теоріях важливого значення набувають дослідження різних компонентів значення слова. Значення містить низку компонентів відповідно до тих способів та шляхів, які беруть участь у його формуванні – способи добору асоціації; визначення ознак та атрибутів об'єкта, вираженого у понятті; фіксація ситуації, у якій трапляється це поняття [65].

На основі цих способів утворення індивідуального значення слова у ньому можна виділити такі компоненти: асоціативний, конотативний та ситуативний [67]. Функціонування цих компонентів забарвлює значення поняття в особисте ставлення людини до певного явища чи події. Тому ми вважаємо, відповідно до ідей Л. Засекіної, що саме асоціативне і конотативне значення представляють чуттєву тканину свідомості і можуть слугувати важливими емпіричними референтами чуттєвої тканини моральної свідомості особистості.

Ґрунтовний опис видів значень пропонується в сучасних психолінгвістичних дослідженнях. Конотативне значення, за Ч. Осгудом, є в

основі ознакового підходу, – це універсальне значення, яке у будь-якій мові може бути описане за такими параметрами: сила, активність, оцінка [219]. Конотативне значення, на противагу денотативному, виражає емоційне ставлення суб'єкта до предметів реальної дійсності, свідчить про прийняття чи неприйняття певної життєвої ситуації та події.

Конотативне значення є первинним, дораціональним і слугує необхідною передумовою для породження логічного значення слова. Основою конотативного значення, яке вважається генетично найбільш ранньою формою значення, є переживання, в якому відображення та емоційне ставлення, особистісний смисл та чуттєва тканина ще дуже мало диференційовані. Аналогічними є дослідження психології суб'єктивної семантики та психосемантики, відповідно до яких структурування значення відбувається внаслідок «ідентифікації об'єкта сприймання чи ситуації зі слідом емоційного стану» [64].

Асоціативне значення є в основі асоціативного підходу до дослідження значення слова, введеного в науковий обіг Дж. Дізом. Згідно з цим підходом важливим компонентом значення є низка асоціативних зв'язків певного поняття. Як зазначає В. Петренко, асоціативна техніка відображає як когнітивні структури, які знаходяться за межами мовних значень, так й індивідуальні особливості досліджуваних та їх особистісні смисли [150].

Результати теоретичного аналізу досліджень категорії значення в історії розвитку психології та на сучасному її етапі дають змогу визначити методологічні основи психосемантичного вивчення моральної свідомості студентів у нашому дослідженні (див. табл. 3.1).

**Методологічні основи психосемантичного дослідження моральної
свідомості студентів**

№ з/п	Рівні методології	Зміст рівнів	Основні категорії і поняття
1	Вищий філософський рівень	Міф як відзеркалення знаків і знакових процесів	Значення як наукова категорія не може бути пояснена лише на основі раціонального, об'єктивно-експериментального підходу, а потребує виходу за межі цієї раціональності у сферу інтуїтивно-почуттєвого відображення дійсності (Локк)
2	Загальнонауковий рівень	Значення як акт узагальнення і комунікації, мислення і мови	Життєві і наукові поняття, чуттєва тканина, значення, смисл
3	Конкретно науковий рівень	Значення як акт психічного відображення, узагальнення і перетворення дійсності, як системно мовне (надбання культури) і суб'єктивне (надбання індивіда)	Асоціативне значення, конотативне значення
4	Конкретні методи і техніки дослідження	Метод семантичного диференціалу, метод вільного асоціативного експерименту	Психосемантичні простори і структури моральної свідомості

Отже, усе розмаїття значень та їх видів дає змогу згрупувати їх у три основні категорії на підставі подібності їх функціональних ознак у психічному відображенні, узагальненні та перетворенні дійсності. Так, на

першому етапі відбувається дораціональне пізнання дійсності, її інтуїтивно-почуттєве відображення. Важливого значення в цьому процесі набуває сплав асоціацій та конотативних значень, які породжують поняття на рівні чуттєвої тканини відображення. Цей етап породження значення тісно переплетений із наочно-образними та функціональними характеристиками об'єкта чи явища.

Поряд із цим, функція чуттєвої тканини в пізнанні є дуже важливою, адже суб'єкт розглядає дійсність за межами своєї свідомості як об'єктивне поле та об'єкт його діяльності. На рівні чуттєвої тканини людина здатна досягнути зв'язки між фрагментами дійсності на основі інтуїтивно-почуттєвого відображення дійсності.

Виходячи з розуміння чуттєвої тканини Ф. Василюка, можна сказати, що саме на цьому рівні породжується будь-який образ, навіть образ, пов'язаний з абстрактною ідеєю, «адже його виконує цілий ансамбль усвідомлених та неусвідомлених тілесних рухів та відчуття» [36].

Беручи за основу класифікацію видів значень для дослідження інтелекту в теорії Л. Засекіної, ми уточнюємо види значень, які є доцільними для визначення моральної свідомості студентів [70].

Завдяки функціонуванню значення на другому етапі суб'єкт відкриває фрагменти узагальнення дійсності, існування суттєвих ознак об'єктів, які фіксуються в цих значеннях. Разом із цим, ці значення функціонують як засіб комунікації з іншими людьми, тобто вирізняють акти не лише узагальнення дійсності, а й акти спілкування.

Функціонування значення на третьому етапі його становлення – це значення у вигляді динамічної смислової системи (Л. Виготський), особистісного смислу (О. Леонтьєв), психологічного структурування значення (О. Артем'єва), концепту (Л. Засекіна). Таке значення є результатом утворення понять попередніх рівнів – чуттєвої тканини та власне значення. Адже вони репрезентують сполучення когнітивних утворень індивіда (знання та елементи життєвого досвіду) із особистісними властивостями людини – її мотиваційною та емоційною сферами.

Чуттєва тканина та власне значення, забарвлені ціннісною сферою особистості, набувають статусу особистісного смислу, який коригує діяльність особистості. Оскільки особистісний смисл – це «значення значення», його можна розглядати як поєднання значень, якими оперує людина зі структурою цінностей особистості.

Емпіричним референтом особистісного смислу ми вважаємо концепт. За Л. Засекіною, О. Кубряковою, Ю. Степановим, концепт існує в ментальному просторі людини не у вигляді чітких понять, а як «пучок» уявлень, знань, асоціацій, переживань, які супроводжують слово: «концепти не лише мисляться, вони переживаються. Вони – предмет бажань, емоцій, симпатій та антипатій, а деколи – зіткнень» [64]. Будь-який концепт – це поєднання позалінгвальних компонентів, які породжуються смисловими утвореннями суб'єкта, та способу вербального вираження цих утворень за допомогою групи понять [66].

Тому у нашому дослідженні особистісний смисл, який описує структуру свідомості на найвищому рівні значень, буде вивчатися через концепти як значення (асоціативні і конотативні), поєднані зі структурою цінностей студентів.

Психосемантичне дослідження моральної свідомості студентів в нашому дослідженні включало такі етапи:

- Дослідження асоціативного і конотативного значення як чуттєвої тканини моральної свідомості студентів із преконвенційним, конвенційним та постконвенційним рівнями моральної свідомості. Асоціативні значення визначалися на слово стимул «моральність» на основі частотності їх використання у студентів окремо із преконвенційним, конвенційним та постконвенційним рівнями моральної свідомості.

- Дослідження власне значення (системно-мовного значення) як культурно-мовної серцевини моральної свідомості. Дослідження здійснювалося на основі процедури вивчення системно-мовного значення із виокремленням остенсивного, релевантного, операціонального і

функціонального значень відповідно до праць Л. Засекіної, В. Петренка [64; 137].

- Вивчення концептів як поєднання асоціативного й конотативного значень із структурою цінностей студентів із преконвенційним, конвенційним та постконвенційним рівнями моральної свідомості. Концепти вивчалися на основі якісної та кількісної інтерпретації даних проективної методики завершення речень (на матеріалі продовження речення: «високоморальна людина – це...»).

3.2. Психосемантичне дослідження чуттєвої тканини моральної свідомості студентів із преконвенційним, конвенційним і постконвенційним рівнями

У дослідженні чуттєвої тканини, зокрема її асоціативного значення, використовувалася процедура вільного асоціативного експерименту. У нашому дослідженні асоціативний експеримент використовувався поряд із методикою незавершених речень для визначення асоціацій на слово стимул «моральність». Досліджуваних просили дати асоціацію, яка спадає їм на думку, при пред'явленні слова стимулу моральність.

Розглянемо психосемантичний простір поняття «моральність» для осіб, які виявили високу сформованість лише одного рівня морального розвитку: преконвенційного, конвенційного чи постконвенційного, а на інших рівнях демонстрували низький чи середній ступінь сформованості, з метою означення психологічних координат моральності цих осіб (див. табл. 3.2). Кількість студентів, які виявили високу сформованість лише одного рівня розвитку моральної свідомості, становила 104 особи, серед них студентів із високою сформованістю преконвенційного рівня – 38 осіб, конвенційного рівня – 26 осіб, постконвенційного рівня – 40 осіб.

Отже, незважаючи на той факт, що найвищі показники сформованості моральної свідомості спостерігаємо на конвенційному рівні моральної

свідомості, найбільша кількість студентів, яка володіє високим ступенем сформованості моральної свідомості виключно на одному рівні, а на інших двох має або низький, або середній ступені сформованості, належать до постконвенційного рівня розвитку моральної свідомості.

Отже, можемо зробити припущення, що досягаючи високого ступеня сформованості постконвенційного рівня моральні свідомості, інші рівні, залишаючи свої елементи в постконвенційній свідомості, не є яскраво вираженими. Також помітно, що із 230 досліджуваних менше половини (104 особи) мають яскраво виражений ступінь сформованості (висока сформованість) конкретного рівня свідомості, тоді як інші є свого роду комбінованими типами, охоплюючи приблизно однакові ступені сформованості розвитку різних рівнів.

Вважаємо, що найбільш інформативними даними в дослідженні психосемантичного простору моральної свідомості будуть показники, отримані при вивченні моральної свідомості студентів із яскраво вираженим ступенем сформованості різних рівнів, оскільки інші студенти демонструють переважно комбіновані типи, які не дають змогу визначити психосемантичну організацію моральної свідомості більш чітко.

Окрім того, як зазначалося вище, хоча й в організації моральної свідомості певного рівня залишаються елементи попередніх рівнів, визначені рівні моральної свідомості дуже відрізняються за своїм змістом. Тому ми припустили відмінність в організації чуттєвої тканини моральної свідомості преконвенційного, конвенційного і постконвенційного рівнів. Цей факт дав змогу об'єднати студентів із яскраво вираженою сформованістю різних рівнів моральної свідомості для вивчення її психосемантичної організації.

Психосемантичний простір поняття «моральність» осіб із високою сформованістю преконвенційного, конвенційного і постконвенційного рівнів моральної свідомості

Найчастотніші асоціації осіб із преконвенційним рівнем	Найчастотніші асоціації осіб із конвенційним рівнем	Найчастотніші асоціації осіб із постконвенційним рівнем
Совість (4), ввічливість (4), взаємодопомога (4), допомога (6), чесність (4), людина (4), партнер (4), друг (4), благополуччя (3)	Совість (16), доброта (6), закон (4), правило (4), правильний (4), чесність (4), справедливість (4), ввічливість (4)	Совість (16), гідність (10), честь (8), чесність (6), чеснота (6), любов (6), краса (6), свобода (6), ввічливість (6), добро (4), правильний (4), зло (4).

Отже, спостерігаємо однакові асоціації із високою частотністю в осіб із різними рівнями моральної свідомості, серед них: *совість, ввічливість, чесність*. Спільні семантичні універсалиї моральності для цих осіб свідчать на користь одночасного вираження різних рівнів моральної свідомості в осіб юнацького віку і можливості прояву цих рівнів відповідно до ситуації. Це є суголосним провідному принципу психосемантичного дослідження – принципу опосередкованої діяльності, який демонструє вияв моральної свідомості у конкретному виді активності відповідно до поточної ситуації.

Такі асоціації узгоджуються з результатами емпіричного дослідження моральної свідомості й визначенні характеристик студентів із різними її рівнями. Як було визначено, стимулюючими чинниками розвитку моральної свідомості є моральні цінності: світогляд, установки, інтереси й ідеали суб'єкта, основні з них – цінності добра, справедливості, любові і чесності. Вважаємо, що пошук цих цінностей є мотивами соціальної й інтелектуальної активності студентів. Саме це пояснює наявність таких асоціацій.

Водночас існують і відмінності, які виражають специфіку кожного з рівнів. Так, на преконвенційному рівні спостерігаємо асоціації: *допомога, людина, друг, благополуччя партнер*, що свідчить про важливість взаємокорисних стосунків між людьми та наявності добробуту і комфорту, які приносять задоволення. В осіб із конвенційним рівнем спостерігаємо асоціації: *закон, правило, справедливість*. Такі асоціації свідчать про налаштованість студентів на суспільні норми, орієнтування на інших. На постконвенційному рівні: *добро, гідність, честь, свобода, любов, краса*, які не зустрічалися на попередніх стадіях. Саме постконвенційний рівень моральної свідомості виражає найбільшу спрямованість студентів на пошук універсальних істин. Змістовий аналіз асоціацій підтверджує якісну інтерпретацію кожного рівня і виражає особливості моральної свідомості студентів.

Для дослідження та побудови семантичного диференціалу моральної свідомості студентів ми обрали класичну шкалу, запропоновану Ч. Осгудом, за факторами оцінка, сила, активність для порівняння конотативних значень як вираження чуттєвої тканини моральної свідомості студентів преконвенційного, конвенційного і постконвенційного рівнів.

Було відібрано асоціацію, яку найчастіше використовували студенти усіх стадій моральної свідомості на слово моральність: *совість*. Студенти шкалювали ці поняття за 7-значними шкалами від -3 до +3. На основі подібності оцінок була побудована матриця відстаней шкал, які піддавалися процедурі факторного аналізу з обертанням.

Рис. 3.1. Конотативне значення поняття «совість» у студентів преконвенційного рівня свідомості

Як видно з рисунку 3.1, у студентів преконвенційного рівня моральної свідомості найбільш вираженим є фактор оцінки цього поняття у категоріях *приємний, гарний і хороший*, а також *сильний, активний, великий і швидкий*. Отже, конотативне значення поняття *совість* розподіляється у двовимірному просторі за факторами, які ми означили як оцінний і динамічно-активний.

Психосемантичний простір моральної свідомості студентів із преконвенційним рівнем на рівні чуттєвої тканини зіставляється з описаними нами вище характеристиками цього рівня свідомості як такого, що орієнтується на прийняті в суспільстві правила і норми, що визначають поняття добра і зла. Однак при цьому орієнтація спостерігається на власні фізичні або гедоністичні (пов'язані із задоволенням або невдоволенням) наслідки виконуваних дій (заохочення, покарання, фаворитизм тощо), а також на авторитет і владу тих, хто встановив ці правила і норми. Людина орієнтується на покарання і підпорядкування (покору), її дії оцінюються як позитивні або негативні залежно від того, заохочено або покарано людину.

Отже, для преконвенційного рівня моральної свідомості морально виправданою вважається дія, яка водночас сприяє задоволенню потреб як індивіда, так і інших людей, розуміння взаємодії людей у правилі «ти – мені, а я – тобі» зіставляється із тлумаченням совісті як найчастотнішої асоціації студентів у вимірі *приємний, хороший, гарний* (як орієнтація на себе) та *активний, сильний, швидкий* (як орієнтація на інших).

Як видно з рисунку 3.2, у психосемантичному просторі поняття совість у студентів конвенційного рівня моральної свідомості найбільш вираженими є *фактор сили*, а також оцінки у категоріях *приємний, гарний і хороший* водночас із негативним полюсом. Таким чином, конотативне значення поняття совість розподіляється у двовимірному просторі за факторами, які ми означили як *амбівалентно-оцінний і сильний*.

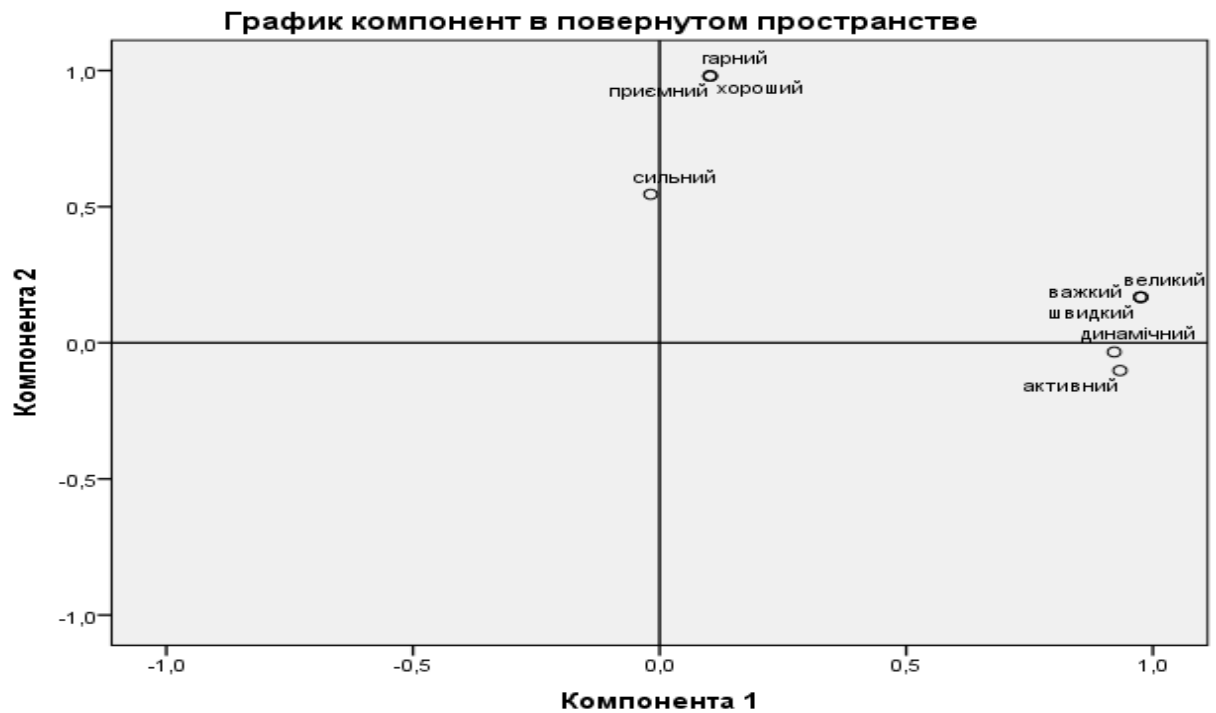
Психосемантичний простір моральної свідомості студентів із конвенційним рівнем на рівні чуттєвої тканини зіставляється із описаними нами вище характеристиками цієї стадії свідомості як такої, що орієнтується на моральні вимоги і прагне відповідати моральним очікуванням групи (сім'ї, трудового колективу, організації, нації тощо). Також для конвенційного рівня моральної свідомості притаманною є орієнтація на слідування ідеалу та дотримання високих стандартів.

Спрямованість на вимоги «закону і порядку» зумовлює поведінку людини в напрямку виконання обов'язків і контроль виконання встановленого порядку задля самого порядку. Можна передбачити, що при такій спрямованості можуть спостерігатися докори сумління за умови невідповідності ідеалу чи дотримання моральних вимог, що зумовлює, на наш погляд, амбівалентність фактору оцінки поняття «совість» у студентів конвенційного рівня моральної свідомості.

Рис. 3.2. Конотативне значення поняття «совість» у студентів конвенційного рівня моральної свідомості

Примітним є наявність оціночної шкали *важкий*, яка є яскраво вираженою у студентів як преконвенційного, так і конвенційного рівнів, при цьому на преконвенційному рівні факторні навантаження за цією змінною є вищими. Позитивний полюс вираження цієї характеристики узгоджується з попередніми нашими висновками про те, що преконвенційний рівень має найбільш виражений динамічний характер і містить спрямованість на пошук універсальних цінностей як стрижня моральної свідомості студентів. Динамічність преконвенційного рівня виражається і високими факторними навантаженнями змінної *активності* у цих студентів, тоді як на конвенційному рівні яскравого вираження набуває змінна *сили*, що робить цю стадію більш статичною порівняно із преконвенційним рівнем.

Рис. 3.3. Конотативне значення поняття «совість» у студентів із постконвенційним рівнем моральної свідомості

Як видно з рисунку, у психосемантичному просторі поняття совість у студентів постконвенційної стадії моральної свідомості найбільш вираженими є фактор оцінки зі змінними *гарний і хороший*, а також сили зі змінною *великий*, відповідно ми назвали ці фактори як позитивно-оцінний та масштабний. Таким чином, конотативне значення поняття «совість» розподіляється у двовимірному просторі за факторами, що означають оцінювання в позитивних категоріях і значний простір совісті у досягненні розуміння моральних істин.

Психосемантичний простір моральної свідомості студентів із постконвенційним рівнем моральної свідомості на рівні чуттєвої тканини зіставляється із описаними нами вище характеристиками цього рівня свідомості як такого, що орієнтується на встановлення для себе універсальних моральних цінностей незалежно від життєвих ситуацій.

Також моральна свідомість на цій стадії ґрунтується на системі принципів щодо дотримання соціальної домовленості офіційно прийнятою суспільною мораллю. Масштабність совісті узгоджується з існуванням

автономної моралі людини, що визначається універсальними етичними принципами справедливості, добра, віри, краси тощо. Це, очевидно, визначає і виключно позитивний полюс оцінного фактора. Примітним є низьке навантаження за змінною *сили*, що не є суттєвим для студентів із постконвенційним рівнем.

Результати психосемантичного дослідження чуттєвої тканини моральної свідомості студентів із преконвенційним, конвенційним і постконвенційним рівнями дали змогу визначити особливості асоціативного і конотативного значень, пов'язаних із моральністю особистості, а також зіставити їх із психосемантичною організацією свідомості на кожному рівні.

3.3. Психосемантичне дослідження системно-мовного значення моральності у структурі моральної свідомості студентів

Для встановлення системно-мовного значення поняття «моральність» ми здійснили аналіз визначення моральної свідомості, яке є загально прийнятим у науковій літературі. Системно-мовне значення розглядалося нами як остенсивне, релевантне, функціональне і операціональне [67]. Остенсивне визначення слова охоплює основні поняття, які входять до його обсягу. У релевантному визначенні основна увага приділяється причинно-наслідковим зв'язкам. В операціональному визначенні основна увага приділяється активності суб'єкта в досягненні моральності. Функціональне визначення передбачає встановлення функцій моральності та її значущості загалом у житті окремої людини та суспільства загалом.

Як зазначає О. Леонт'єв, наявність різноманітних визначень одного й того ж самого поняття навіть у його системно-мовному розумінні, що зафіксовано у словниках, науковій літературі, зумовлено тим, що різні автори роблять акцент на різні визначення: остенсивне, релевантне, операціональне і функціональне [115].

Результати аналізу системно-мовних (термінологічних) визначень поняття моральності дали змогу встановити таку його дефініцію: *внутрішня установка індивіда діяти відповідно до своєї совісті і свободи волі.* Моральність чітко відокремлюється від моралі, яка тлумачиться як зовнішня вимога до поведінки особистості подібно до закону. Також пропонується визначення моральності як *постійного наслідування власних внутрішніх принципів, при цьому ці принципи мають загальний і універсальний характер.*

Розглянемо системно-мовне визначення моральності з перспективи Ostenсивного, релевантного, функціонального та операціонального значень (див. табл. 3.3).

Таблиця 3.3

Види системно-мовного значення у структурі моральної свідомості студентів

№ з/п	Види значень	Зміст і обсяг значення
1	Остенсивне	Внутрішня установка, совість, свобода, воля
2	Релевантне	Причинно-наслідкові відношення: відповідальна дія як результат внутрішньої установки особистості
3	Операціональне	Активність особистості відповідно до свободи волі і совісті
4	Функціональне	Можливість діяти відповідно до норм існуючої моралі та універсальних цінностей

Проведемо зіставний аналіз кожного з видів системно-мовного значення із асоціативним і конотативним значеннями моральності як вираженням чуттєвої тканин у моральній свідомості студентів відповідно до різних рівнів.

Зіставляючи асоціації, запропоновані студентами із преконвенційним, конвенційним і постконвенційним рівнями розвитку моральної свідомості,

можемо здійснити висновок про те, що *совість, ввічливість, чесність* є найбільш частотними для усіх цих асоціаціями. Відтак, лише одна асоціація із системно-мовного остенсивного значення зіставляється із семантичним простором моральної свідомості студентів. Окрім цієї асоціації більше не має однакових вербальних реакцій на преконвенційному і конвенційному рівнях. Водночас спостерігаємо появу асоціації *свобода* на постконвенційному рівні, що наближає психосемантичний простір цих студентів з системно-мовним визначенням моральності як стрижня моральної свідомості особистості.

Результати аналізу остенсивного системно-мовного значення свідчать про те, що у студентів не виникає асоціацій стосовно моральності як внутрішньої установки або прояву волі, що очевидно, говорить про відсутність елементів функціонального системно-мовного значення в психосемантичному просторі моральної свідомості студентів. Адже в наданих ними асоціаціях не підкреслюється важливість моральності як внутрішнього чинника активності людини у суспільстві.

Водночас активність простежується у наданих студентами конотативних значеннях як показниках чуттєвої тканини моральної свідомості студентів (див. рис. 3.2, 3.3, 3.4). Змінна активності простежується у факторних структурах моральної свідомості на усіх стадіях: преконвенційній, конвенційній та постконвенційній. Таким чином, вважаємо, що елементи операціонального системно-мовного значення у структурі моральної свідомості студентів знайшли своє відображення на рівні чуттєвої тканини у вигляді конотативних значень. Окрім того, слід зазначити, що активність узгоджується із провідною властивістю моральної свідомості, визначеною нами у підрозділі 2.1.

Релевантне системно-мовне значення не відображене в асоціаціях студентів, адже ланцюг їхніх асоціацій більшою мірою показує перелік понять (з'єднувальні відношення на протипагу причинно-наслідковим відношенням) особистісних характеристик і цінностей особистості.

Результати психосемантичного дослідження системно-мовного значення у структурі моральної свідомості та зіставлення його елементів із асоціативним і конотативним значеннями у структурі моральної свідомості відображено у таблиці 3.4.

Таблиця 3.4

Види системно-мовного значення у структурі моральної свідомості студентів

№ з/п	Види значень	Зміст і обсяг системно-мовного значення	Зміст і обсяг асоціативного і конотативного значення
1	Остенсивне	Внутрішня установка, совість, свобода, воля	Совість
2	Релевантне	Причинно-наслідкові відношення: відповідальна дія як результат внутрішньої установки особистості	З'єднувальні відношення між особистісними характеристиками
3	Операціональне	Активність особистості відповідно до свободи волі і совісті	Активність особистості відповідно до активності совісті
4	Функціональне	Можливість діяти відповідно до норм існуючої моралі та універсальних цінностей	Можливість діяти відповідно до прояву власної совісті

Таким чином, незважаючи на відмінності у проявах системно-мовного значення та асоціативного й конотативного значень у структурі моральної свідомості студентів, можемо спостерігати значний перетин у запропонованих значеннях. Такі результати зіставляються з отриманими нами даними упродовж емпіричного дослідження про те, що переважна

більшість студентів має високий і середній ступінь сформованості моральної свідомості на постконвенційному рівні.

Важливим висновком також є відсутність відображення функціонального системно-мовного значення, а також неповна сформованість остенсивного і релевантного значень у моральній свідомості студентів. Інакше кажучи, студенти частково знають, що таке моральність (для них це, передусім, совість і свобода), визнають її активний характер, водночас не розглядають моральність як важливу внутрішню настанову, що зумовлює активність людини в суспільстві, яка спрямована на покращення не лише власного життя, а й суспільства, в якому живе людина.

Також враховуючи динамічний характер моральної свідомості на преконвенційному рівні, як було встановлено в емпіричному дослідженні, важливо для студентів знати, що пошук універсальних істин (добро, краса, любов) знаходиться не стільки ззовні, як у внутрішньому світі людини. Вважаємо, що це може слугувати перспективами наших подальших досліджень у розробці комплексної просвітницької роботи щодо організації, функцій і властивостей моральної свідомості в житті особистості та житті суспільства загалом.

3.4. Психосемантичне дослідження концептів як референтів смислу у структурі моральної свідомості студентів

У визначенні методологічних засад дослідження значення, ми детально зупинилися на таких поняттях, як динамічна смислова система (Л. Виготський), образ світу (О. Леонтьєв). Цей етап, за термінологією О. Леонтьєва, являє собою «значення значення» та може описуватися, на думку Л. Засекіної, за допомогою концептів.

У загальній психології мовлення «значення значення» трактується як значення, яким володіє особистість, та яке є описовою одиницею структури

її свідомості: чуттєва тканина та власне значення, пропущене крізь призму структури цінностей особистості.

З метою опису структури моральної свідомості студентів вже не достатньо визначити чуттєву тканину та власне значення для встановлення смислу у структурі моральної свідомості, а необхідно віднайти іншу описову одиницю, яка б, по-перше, зберігала у своїй основі усі параметри попередніх значень, а по-друге, містила позалінгвальний компонент як показник смислових утворень особистості.

Такою описовою одиницею, на думку Л. Засекіної, може слугувати концепт. Вчена тлумачить концепт як поняття або їх сукупність, які доповнюються мотиваційними чинниками, емоційними переживаннями, асоціаціями особистості. Відтак, визначення концептів означає не лише виділення основних типів понять, якими оперують студенти преконвенційного, конвенційного і постконвенційного рівнів, а й виявлення позалінгвального компонента цих концептів, який утворюється структурою цінностей студентів. Адже саме ці цінності, на наш погляд, виражають позалінгвальний компонент концепту.

1. Визначення та розмежування концептів для опису смислу у структурі моральної свідомості студентів ґрунтується на класифікації концептів, представлений у праці Р. Джекендофа [216]. В основі класифікації концептів цієї теорії є виділення тих ключових одиниць, які організують концептуальний простір і слугують основними критеріями для його членування. До них належать: концепти об'єктів, концепти руху та стану, концепти простору та часу, концепти ознак.

Тому аналіз концептів у студентів із преконвенційним, конвенційним і постконвенційним рівнями моральної свідомості ґрунтувався на виділенні основних п'яти концептів – концептів об'єктів, дії, простору, часу, ознак та визначенні питомої ваги кожного виду концептів окремо в кожній групі. Визначення розподілу цих концептів (вербальне ядро) та зіставлення їх зі структурою цінностей досліджуваних (позалінгвальний компонент) та

проявами етично-моральної відповідальності як основи моральності дає змогу визначити особистісний смисл у структурі моральної свідомості студентів. Тому розглянемо відмінності у прояві останніх більш докладно (див. табл. 3.5).

Таблиця 3.5

**Відмінності у прояві етично-моральної відповідальності студентів
преконвенційного, конвенційного та постконвенційного рівнів
моральної свідомості**

Шкали етично-моральної відповідальності	Показники студентів із преко́нвенційним рівнем	Показники студентів із конвенційним рівнем	Показники студентів із постконвенційним рівнем	Критерій Краскала Уоллеса
Рефлексія	53,03	56,88	49,15	1,12, p=0,570
Інтуїція	50,82	60,04	49,20	2,03, p=0,296
Екзистенційні потреби	50,87	47,58	57,25	5,60, p=0,362
Альтруїстичні почуття	47,03	57,70	54,45	4,37, p=0,043
Моральність	50,50	49,50	56,35	1,18, p=0,554

Аналіз результатів порівняння показників за різними шкалами етично-моральної свідомості за допомогою Краскала Уоллеса свідчить про те, що існують значущі відмінності у прояві альтруїстичних почуттів. У студентів із постконвенційним рівнем моральної свідомості вони вище сформовані. Можна вважати, що саме ці почуття є провідним ставленням особистості до світу та інших людей, що зіставляється зі змістовим наповненням постконвенційного рівня моральної свідомості. Саме альтруїстичні почуття

виражають ступінь задоволення студентами потреб допомогати іншим людям, приносити їм радість, співпереживати, надавати іншим допомогу, бути надійним і вірним партнером. Тому альтруїстичні почуття є важливою складовою постконвенційного рівня розвитку моральної свідомості.

Таблиця 3.6

**Відмінності у прояві структури цінностей студентів
преконвенційного, конвенційного та постконвенційного рівнів
моральної свідомості**

Шкали структури цінностей	Показники студентів із преконвенційним рівнем	Показники студентів із конвенційним рівнем	Показники студентів із постконвенційним рівнем	Критерій Краскала Уоллеса
Приємний час	62,42	44,45	53,70	6,20, p =0,045
Добробут	52,66	46,04	56,55	2,05, p=0,359
Насолода	50,61	49,96	55,95	0,90, p =0,637
Милосердя	47,38	56,88	54,70	1,96, p=0,374
Любов	53,18	48,00	58,27	4,03, p =0,023
Ефект новизни	46,03	52,88	58,40	3,49, p=0,174
Статус	49,34	61,50	49,65	3,28, p=0,194
Повага до інших	48,08	63,42	49,60	5,01, p=0,008

продовження табл. 3.6

Соціальна активність	53,18	50,81	52,95	0,944, p=0,111
Спілкування	57,92	48,96	49,65	2,069 p=0,355
Здоров'я	42,39	57,50	58,85	7,2726 p=0,026

Як видно з таблиці 3.6, до значущих відмінностей належать вищі показники цінності проведення приємного часу у студентів із преконвенційним рівнем порівняно зі студентами з конвенційним і постконвенційним рівнями, що зіставляється з важливістю гедоністичних потреб цього рівня моральної свідомості, які вимірюються в параметрах *приємний/неприємний*.

Також помітні значущі відмінності в показниках цінностей любові, які є найвищими у студентів із постконвенційним рівнем, що є суголосним вираженим альтруїстичним почуттям цих студентів. Також у цих студентів спостерігаємо найвищі показники цінності здоров'я. Враховуючи молодий вік наших досліджуваних, вважаємо, що студенти з постконвенційним рівнем моральної свідомості є доволі зрілими в питаннях збереження здоров'я і здорового способу життя.

Повага до інших є найвищою у студентів із конвенційним рівнем. Саме ці студенти спрямовані на взаємовигідну співпрацю і взаєморозуміння між іншими. Отже, результати значущих відмінностей у цінностях та проявах морально-еичної відповідальності свідчать про особливості ціннісної сфери досліджуваних із різними рівнями моральної свідомості, що дасть змогу визначити позалінгвальний компонент запропонованих цими студентами концептів.

Виділення концептів проводилося на основі результатів методики незавершених речень. Студентам надавалася інструкція продовжити речення *високоморальна людина – це .....* Відповіді оброблялись окремо для студентів із преконвенційним, конвенційним і постконвенційним рівнями на основі визначення відсоткового розподілу слів, які позначають вищезгадані концепти. Наприклад, *високоморальна людина – це та, яка вчиняє завжди правильно*. Відповідно до цього речення, ми виділяємо концепт дії (вчиняти), завжди (час), правильно (ознака). Визначаючи кількість концептів, які використовуються у запропонованих реченнях, ми могли встановити відсотковий розподіл концептів у студентів із різними рівнями моральної свідомості.

Таблиця 3.7

**Результати концептуального аналізу незавершених речень
«високоморальна людина – це....» студентів із преконвенційним рівнем
моральної свідомості**

Види концептів	Зміст концептів	Відсотковий розподіл концептів
1.Концепти об'єктів	Совість, ввічливість, допомога, колеги, людина, партнер, гармонія, оточення, пошук, знаходження, сенс, рідні, друзі, людина, творення, добро, сім'я, діти, комфорт, дозвілля	31
2.Концепти руху	Вчиняти, могли, бути, робити, жити, вирішувати, шукати, відпочивати, працювати	39
3.Концепти простору	Світ, країна	3
4.Концепти часу	Завжди, майбутнє, упродовж життя	7

5.Концепти ознак	Правильний, ввічливий, чесний, важливий, коханий, активний	20
Разом		100

Як видно з таблиці, спостерігаємо великий відсоток концептів руху, виражених дієсловами у цієї групи досліджуваних. Серед цих концептів значна частка належить концептам активності, пов'язаним із пошуком. Також це узгоджується з наявністю таких дієслів, як *вчиняти, вирішувати*. Помічаємо також наявність віддієслівних іменників у концептах об'єктів: *знаходження, пошук, допомога*, що також свідчить про активність цих досліджуваних.

Беручи до уваги високу сформованість у цих студентів цінностей комфорту, проведення приємного часу можемо стверджувати, що провідними концептами у цих студентів, що виражають смисли у структурі їхньої моральної свідомості, є концепти активності. Водночас ця активність спрямовується не стільки на пошук власних сенсів чи універсальних істин, як задоволення власних потреб із метою отримання задоволення.

Серед поданих концептів ознак також помічаємо прикметники, що виражають активність цих суб'єктів: *активний, правильний* тощо.

Таблиця 3.8

Результати концептуального аналізу незавершених речень «високоморальна людина –це» студентів із конвенційним рівнем

Види концептів	Зміст концептів	Відсотковий розподіл концептів
---------------------------	------------------------	---

1. Концепти об'єктів	Совість, ввічливість, взаємодопомога, допомога, співпереживання, одногрупник, взаєморозуміння, толерантність, людина, партнер, друг, одногрупники, компроміс, стійкість, емпатія	56% (140)
3. Концепти руху	Допомагати, розуміти, співпереживати, бути, робити, працювати, вдосконалювати, толерувати.	32% (80)
4. Концепти простору	Вдома, на роботі, в університеті	2% (5)
5. Концепти часу	Завжди, зрідка	2% (5)
6. Концепти ознак	Розуміючий, вірний, правильний, справедливий	8% (20)
Разом		100 (250)

У студентів із конвенційним рівнем моральної свідомості найбільш вираженими є *концепти об'єктів*, що зіставляється із отриманими даними в емпіричному дослідженні про відносну статичність цих студентів порівняно із преконвенційним рівнів. Серед концептів об'єктів зустрічаються багато іменників, які означають інших суб'єктів взаємодії: *людина, партнер, друг, одногрупники*.

Також концепти руху відображають важливість гармонійної міжособової взаємодії цих студентів. Тому ми вважаємо, що ці концепти виражають взаєморозуміння. Помітно, що *концепти місця* також означають локалізацію, де таке взаєморозуміння і співпраця можуть бути налагоджені між студентами: *вдома, на роботі, в університеті*. Концепт *часу* означає, що таке взаєморозуміння не часто вдається студентам: *зрідка*. Зіставляючи лінгвальне ядро концептів із позалінгвальним – смисловою сферою

студентів – цінністю, повагою до інших, називаємо ці концепти взаєморозумінням.

Таблиця 3.9

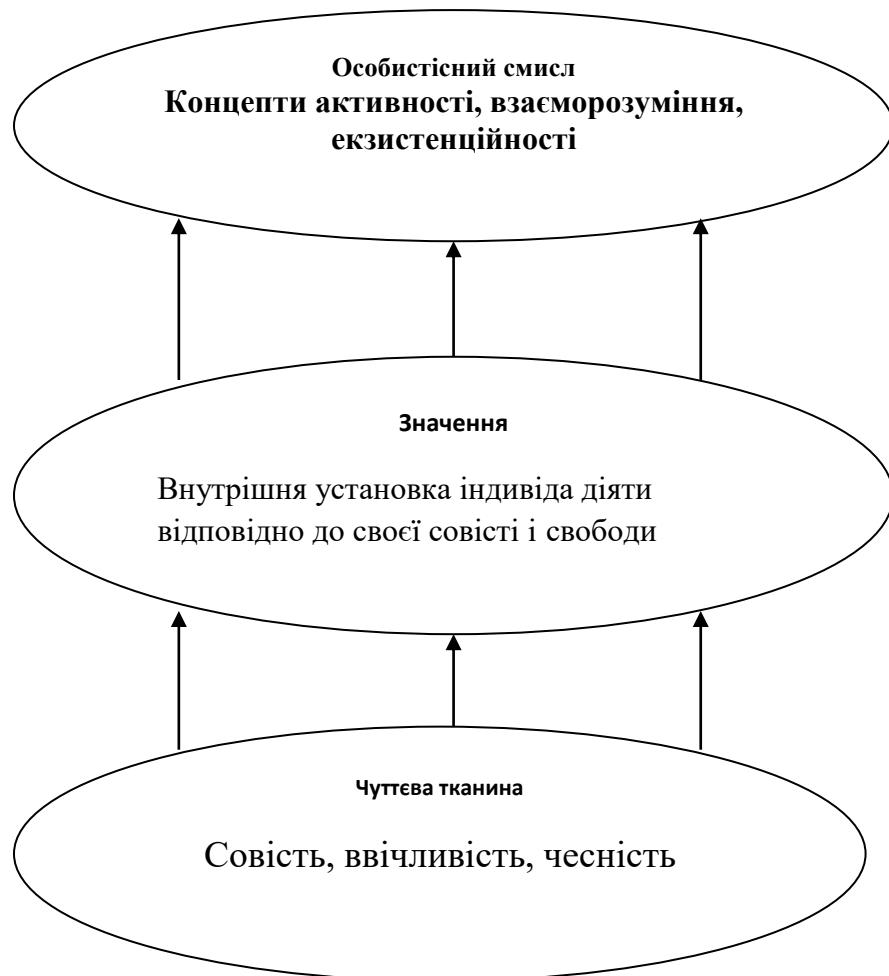
**Результати концептуального аналізу незавершених речень
«високоморальна людина –це» студентів із постконвенційним рівнем
моральної свідомості студентів**

Види концептів	Зміст концептів	Відсотковий розподіл концептів
1. Концепти об'єктів	Совість, ввічливість, гармонія, краса, свобода, відповідальність, любов, правда, друг, ставлення, розвиток, саморозвиток, свідомість, гідність, честь, надія, життя	30,9% (140)
3. Концепти руху	Допомагати, розвивати, рости, плекати, любити, вірити, розуміти, жити, народжуватися, вмирати, бути, існувати, творити.	28,7% (130)
4. Концепти простору	Земля, вдома, світ, країна	11,04% (50)
5. Концепти часу	Завжди, часто, посітньо, сьогодні, майбутнє	10,60% (48)
6. Концепти ознак	Гарний, гармонійний, вірний, надійний, чесний, розумний, добрий	12,14% (55)
Разом		100 (453)

Особливістю розподілу концептів цих студентів є відносно рівномірне використання концептів об'єктів і руху, а також більше використання концептів ознак, часу і простору порівняно зі студентами із преконвенційним і конвенційним рівнями. Можемо припустити, що студенти із високою сформованістю постконвенційного рівня моральної свідомості

рівномірно звертають увагу на різні фрагменти дійсності в сукупності усіх складових життєвих ситуацій. Також помічаємо наявність екзистенційних концептів у цих студентів: *любити, вірити, розуміти, жити, народжуватися, вмирати, бути, існувати, творити*. Враховуючи вищі показники цих студентів у цінності любові, здоров'я та альтруїстичних почуттів, тлумачимо ці концепти як екзистенційні.

Отже, результати аналізу лінгвального і позалінгвального ядра концептів як вираження смислу у структурі моральної свідомості студентів виокремлюємо їх як концепти активності, взаєморозуміння та екзистенційності. Психосемантичний аналіз моральної свідомості студентів у сукупності чуттєвої тканини, значення та смислу дали змогу сконструювати психосемантичний простір моральної свідомості студентів. Узагальнюючи представленість чуттєвої тканини у вигляді однакових асоціацій для студентів із різними стадіями моральної свідомості та конотативного значення поняття совість, системно-мовне значення як власне значення у структурі моральної свідомості та особистісний смисл у вигляді досліджених концептів, можемо представити психосемантичну організацію моральної свідомості студентів у такому вигляді (рис. 3.3).

Рис. 3.3. Психосемантична структура моральної свідомості студентів

Таким чином, результати дослідження дали змогу побудувати психосемантичну організацію моральної свідомості студентів, яка відображає її психосемантичний простір. Психосемантичний простір моральної свідомості студентів тлумачиться нами як індивідуальна система значень та ознак як індивідуального і культурного надбання студентів, що структуровані відповідним чином у чуттєвій тканині, власне значенні та особистісному смислі.

Визначення психосемантичної структури є надійним, адже ми дотримувалися основних принципів і етапів побудови психосемантичного простору. По-перше, визначено семантичні зв'язки досліджуваного об'єкта, у нашому випадку, моральної свідомості студентів у вигляді понять, символів. По-друге, використано відповідний метод для скорочення

вихідного масиву даних, у нашому дослідженні – процедура факторного аналізу. По-третє, здійснено психосемантичну ідентифікацію та якісну інтерпретацію факторних структур низького, середнього й високого ступенів сформованості розвитку моральної свідомості студентів.

Висновки до розділу 3

1. У розділі визначено методологію психосемантичного дослідження моральної свідомості студентів, яка представлена філософією значення, що походить від матеріалу дослідження міфів як відображення знаків та знакових систем. Тому психосемантичний простір моральної свідомості студентів досліджується із урахуванням інтуїтивно-почуттєвого та раціонального відображення дійсності через визначення чуттєвої тканини, представленої сукупністю конотативних й асоціативних значень, власне значень і особистісного смислу.

Емпіричними референтами власне значення є системно-мовне значення в сукупності остенсивного, релевантного, опраціонального і функціонального значень, а особистісний смисл вивчається через концепти об'єктів, руху, ознак, простору і часу в сукупності із структурою цінностей студентів.

2. Встановлено, що у студентів із преконвенційним рівнем моральної свідомості спостерігається великий відсоток концептів руху, виражених дієсловами. Серед цих концептів значна частка належить концептам активності, пов'язаним із пошуком. Беручи до уваги високу сформованість у цих студентів цінностей комфорту, проведення приємного часу можемо стверджувати, що провідними концептами у цих студентів, що виражають смисли у структурі їхньої моральної свідомості, є *концепти активності*. Водночас ця активність спрямовується не стільки на пошук власних сенсів чи універсальних істин, як на задоволення власних потреб із метою досягнення приємних переживань.

У студентів із конвенційним рівнем моральної свідомості найбільш вираженими є концепти об'єктів, що свідчить про відносну статичність цих студентів порівняно зі студентами преконвенційного рівня. Серед концептів об'єктів зустрічається багато іменників, які означають інших суб'єктів взаємодії. Концепти руху в цих досліджуваних відображають важливість гармонійної міжособової взаємодії. Тому ми назвали ці концепти *концептами взаєморозуміння*.

Особливістю в розподілі концептів студентів із постконвенційним рівнем моральної свідомості є відносно рівномірне використання концептів об'єктів і руху, а також більше використання концептів ознак, часу і простору порівняно зі студентами із преконвенційним і конвенційним рівнями. Відтак, студенти з високою сформованістю постконвенційного рівня моральної свідомості рівномірно звертають увагу на різні фрагменти дійсності в сукупності усіх елементів ситуації. Враховуючи вищі показники цих студентів у цінності любові, здоров'я та альтруїстичних почуттів, а також зміст запропонованих концептів, тлумачимо ці концепти як *екзистенційні концепти*.

3. Результати теоретико-емпіричного вивчення проблеми дали змогу визначити психосемантичну організацію моральної свідомості особистості як відображення її психосемантичного простору. Запропоновано авторське визначення психосемантичного простору моральної свідомості студентів. Психосемантичний простір моральної свідомості студентів тлумачиться нами у такий спосіб: індивідуальна система значень та ознак як індивідуального і культурного надбання студентів, що структуровані відповідним чином у чуттєвій тканині у вигляді асоціативних значень моральності і конотативних значень совісті, власне значення моральності як внутрішньої установки індивіда діяти відповідно до своєї совісті і свободи волі, а також особистісного смислу, представленого концептами активності, взаєморозуміння та екзистенційності.

ВИСНОВКИ

1. Моральна свідомість студентів – це особливий конструкт психіки, що забезпечує розуміння і прийняття моральних законів та організацію особистістю відповідно до них власної поведінки. Моральна свідомість характеризується відносною самостійністю розвитку, має свої рівні (емоційно-почуттєвий і раціонально-теоретичний, які взаємодіють і взаємодоповнюють один одного), форми прояву (внутрішні й зовнішні) і структуру, в якій можна виокремити когнітивний, світоглядний, поведінковий, емоційний компоненти, що функціонують як єдине ціле. Специфічною формою моральної свідомості, предметом якої слугує вона сама, а також особистість як її носій, є моральна самосвідомість, представлена трьома формами: пізнавальною, емоційною й вольовою. До пізнавальної форми найчастіше відносять самопізнання, самоаналіз, самооцінку, уявлення про себе тощо; до емоційної – самопочуття, скромність, гордість, почуття власної гідності, тобто те, що людина переживає як наслідок порівняння себе з оточенням або з тим взірцем, якого вона прагне досягти; вольова форма самосвідомості – це прояви витривалості, самовладання, самодисципліни, самоконтролю, в яких виявляється свідоме регулювання власних дій, вчинків, ставлення до інших людей і до себе.

2. Емпірично визначено три рівні моральної свідомості студентів: преконвенційний, конвенційний і постконвенційний з низьким, середнім і високим ступенями її сформованості. Встановлено, що найбільш сформованим у студентів є конвенційний рівень моральної свідомості, який виражає спрямованість студентів на відповідність соціальним нормам і правилам. Найбільш збалансованим є постконвенційний рівень розвитку моральної свідомості, оскільки забезпечує оптимальне самовираження особистості відповідно до своїх цінностей та уявлень про світ. Найменш вираженим у студентів є преконвенційний рівень розвитку моральної

свідомості, який характеризує орієнтацію студентів у поняттях добра і зла, водночас відповідає більшою мірою власним цінностям, а не прийнятим у суспільстві нормам і правилам. Визначено, що усі рівні моральної свідомості різною мірою виражені у досліджуваних і проявляються відповідно до вимог ситуації.

Встановлено високі кореляційні зв'язки між постконвенційним рівнем розвитку моральної свідомості та альтруїстичними почуттями і моральністю у структурі морально-етичної відповідальності студентів.

3. Визначено факторні структури постконвенційного рівня моральної свідомості студентів із високою, середньою і низькою її сформованістю, а також узагальнено їхні характеристики. Студенти із високою сформованістю постконвенційного рівня моральної свідомості є соціально-зрілими особами, яким притаманні морально-етичні цінності добра, справедливості, любові, чесності і милосердя, які поєднуються з особистісними рисами: комунікативністю, дипломатичністю, емоційною стійкістю та експресивністю, а також прагненням новизни, поваги до інших і важливістю спілкування.

Студенти із середньою сформованістю постконвенційного рівня моральної свідомості є менш динамічними порівняно з особами з низькою сформованістю постконвенційного рівня моральної свідомості й вирізняються більшою постійністю і виваженістю. Студенти з низькою сформованістю постконвенційного рівня свідомості проявляють амбівалентність, радикалізм і консерватизм у поведінці; є соціально активними в прагненні віднайти універсальні істини і здатними до рефлексії й інтелектуалізації того, що відбувається; намагаються дотримуватися суспільних норм і дбають про власний добробут. Водночас активність цих осіб може зумовлювати суперечливість поведінкових паттернів, які базуються на прагненні встановити правильні й ефективні для себе сенси буття та гармонійного ставлення до світу.

4. Результати теоретико-емпіричного вивчення проблеми дали змогу представити психосемантичну організацію моральної свідомості як відображення її психосемантичного простору. Психосемантичний простір моральної свідомості особистості студента визначається як індивідуальна система значень та ознак індивідуального й культурного надбання особистості, що структуровані відповідним чином у чуттєвій тканині у вигляді асоціативних значень поняття моральності (найчастотнішими з яких є *совість, ввічливість, чесність*), конотативних значень поняття совісті (оцінній динамічно-активні конотації у студентів із преконвенційним рівнем; амбівалентно-оцінні і сильні конотації у студентів із конвенційним рівнем; позитивно-оцінні й масштабні конотації у студентів із постконвенційним рівнем), власне значення (системно-мовного значення) моральності як внутрішньої установки індивіда діяти відповідно до своєї совісті і свободи волі, а також особистісного смислу, представленого концептами активності, взаєморозуміння та екзистенційності.

Перспективним вважаємо розробку комплексної психологічної програми, спрямованої на моральний розвиток студентів з урахуванням особливостей юнацького віку та змістових особливостей преконвенційного, конвенційного і постконвенційного рівнів моральної свідомості студентів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Абдуллаева М. Профессиональная идентичность личности: психосемантический поход / М. Абдуллаева // Психологический журнал. – 2004. – Т. 25, № 2. – С. 86 – 95.
2. Аболіна Т. Моральнісна культура в контексті соціокультурної динаміки (філософсько-етичний аналіз) : автореф. дис... на здобуття наук. ступеня доктора філософ. наук : спец. 09.00.07 «Етика». – Київ : Київ. нац. ун-т ім. Тарас Шевченка, 1999. – 42 с.
3. Абрамова Г. Возрастная психология: Учебное пособие для студентов вузов / Г. Абрамова. – М: Академический Проект, 2003. – 704 с.
4. Абульханова К., Воловикова М., Елисеев В. Проблемы исследования индивидуального сознания / К. Абульханова, М. Воловикова, В. Елисеев // Психологический журнал. – 1991. – Т. 12, № 4. – С. 27 – 40.
5. Абульханова К. Соотношение индивидуальности и личности в свете субъектного подхода / К. Абульханова // Мир психологии. Научно-методический журнал. – 2011. – № 1. – С. 22 – 31.
6. Абульханова К. Психология и сознание личности (проблемы методологии, теории и исследования реальной личности): Избранные психол. труды / К. Абульханова-Славская / Академия педагогических и социальных наук, Московский психолого-социальный институт. – М.: Воронеж: Модэк, 1999. – 224 с.
7. Алексеєва Ю. Становлення моральної самосвідомості підлітків у процесі психологічного консультування: дис...канд. психол. наук.: спец. 19.00.07 / Ю. Алексеєва. – К., 2006. – 230 с.
8. Аллахвердов В. Поддается ли сознание разгадке? / В. Аллахвердов // Психология сознания / Сост. и общая редакция Л. Куликова. – СПб.: Питер, 2001. – С. 98 – 108.
9. Аллахвердов В. Как сознание выбирает одно значение из многих возможных? / В. Аллахвердов // Петербургский психологический журнал. – 2015. – №13. – С. 1 – 13.

10. Ананьев Б. О проблемах современного человекознания / Б. Ананьев. – Спб.: Питер, 2001. – 272 с.
11. Анцыферова Л. Связь нравственного сознания с нравственным поведением человека (по материалам исследований Лоуренса Кольберга и его школы) / Л. Анцыферова // Психологический журнал. – 1999. – Т. 20. – № 3. – С. 5 – 17.
12. Андерсон Дж. Когнитивная психология / Дж. Андерсон / Пер. с англ. С. Комарова. – 5-е изд. – Спб.: Питер, 2002. – 496 с.
13. Артемьева Е. Основы психологии субъективной семантики / Е. Артемьева / Под ред. И. Ханиной. – М.: Наука; Смысл, 1999. – 350 с.
14. Артемьева Е. Семантические измерения как модели / Е. Артемьева // Вест. Моск. ун-та. Сер.14. Психология. – 1991. – № 1. – С. 61 – 73.
15. Архипкина О. Реконструкция субъективного семантического пространства, означающего эмоциональные состояния / О. Архипкина // Вест. Моск. ун-та. Сер.14. Психология. – 1981. – № 2. – С. 40 – 46.
16. Бакштановский В., Согомонов Ю. Введение в теорию управления нравственно-воспитательной деятельностью / В. Бакштановский, Ю. Согомонов. – Томск : Изд-во Том. ун-та, 1986. – 466 с.
17. Балл Г. Категорії значення і смислу в аналізі соціальної поведінки/ Г. Балл // Соціально-психологічний вимір демократичних перетворень в Україні: Науково-практична конференція / За ред. С. Максименка, В. Циби та ін. – К., 2003. – С. 61– 67.
18. Барт Р. Воображение знака / Пер. с фр. Н. Безменовой // Р. Барт Избранные работы: Семиотика. Поэтика / Сост., общ. ред. и вступ. ст. Г. К. Косикова. – Москва: Прогресс, 1989. – 616 с.
19. Бассин Ф. К развитию проблемы значения и смысла / Ф. Бассин // Вопросы психологии. – 1973. – № 6. – С. 13 – 24.

20. Беспалько И. О некоторых неясных вопросах психологической интерпретации факторов в факторном анализе / И. Беспалько // Психологический журнал. – 1987. – Т. 8, № 3. – С. 137 – 144.
21. Бех І. Виховання особистості: сходження до духовності: наук. видання / І. Бех. – К. : Либідь, 2006. – 272 с.
22. Бех І. Виховання особистості : [підруч.] / І. Бех. – К. : Либідь, 2008. – 848 с.
23. Бех І. Особистість виховується в сім'ї / І. Бех // Початкова школа. – 1994. – №2. – С. 6 – 10.
24. Бех І. Ядро особистості у фокусі виховання / І. Бех // Психологія на перетині тисячоліть: зб. наук. праць П'ятих Костюківських читань: в 3 т. – К. Гнозис, 1998. – Т.1. – С. 135 – 144.
25. Блинникова И., Сафуанова О. Психосемантика и процессы семантической обработки / И. Блинникова, О. Сафуанова // Современная психология: справочное руководство. – М.: ИНФРА, 1999. – С. 218 – 240.
26. Бондаревская Е. Формирование нравственного сознания старшеклассников / Е. Бондаревская // Советская педагогика. – 1980. – №1. – С. 42 – 49.
27. Бондаренко О. Психологічні особливості сучасної студентської молоді / О. Бондаренко // Практична психологія та соціальна робота. – 2003. – № 4. – С. 8 – 11.
28. Боришевський М. Дорога до себе: Від основ суб'єктності до вершин духовності: монографія / М. Боришевський. – К.: Академвидав, 2010. – 416 с.
29. Боришевський М. Духовні цінності як детермінанта громадянського виховання особистості / М. Боришевський // Цінності освіти і виховання: Наук.-метод. збірник / За ред. О. Сухомлинської. – К.: АПН України; Центр інформ. та докум. ради Європи в Україні, 1997. – С. 21 – 25.
30. Бородулькіна Т. Метафора в процесі професійної підготовки майбутніх психологів / Т. Бородулькіна // Науковий часопис НПУ імені

Н. П. Драгоманова. Серія № 12. Психологічні науки: Зб. наук. праць. – К., 2012. – № 37(61). – С. 81 – 86.

31. Братусь Б. К проблеме нравственного сознания в культуре уходящего века / Б. Братусь // Вопросы психологи. – 1993. – №1. – С. 6 – 13.

32. Брушлинский А. Субъектно-деятельностная концепция и теория функциональных систем / А. Брушлинский // Вопросы психологии. – 1999. – № 5. – С. 110-121.

33. Бубнова С. Ценностные ориентации личности как многомерная нелинейная система / С. Бубнова // Психологический журнал. – 1999. – Т. 20, № 5. – С. 38 – 44.

34. Булах І. Психологічні основи особистісного зростання підлітків: дис. ..док. психол. наук: спец. 19.00.07 / І. Булах. – К., 2004. – 466 с.

35. Варій М. Психологія особистості: Навч. пос. / М. Варій. – К. : Центр учбової літератури, 2008. – 592 с.

36. Василюк Ф. Структура образа (К 90 летию со дня рождения А. Леонтьева) / Ф. Василюк // Вопросы психологии. – 1993. – № 5. – С. 5 – 19.

37. Василюк Ф. Психология переживания. / Ф. Василюк. – М.: МГУ, 1984. – 200 с.

38. Васютинський В. Категорія «колективний суб'єкт» у феноменологічному дискурсі інтерсуб'єктної взаємодії / В. Васютинський // Наукові студії із соціальної та політичної психології: зб. статей / АПН України, Ін-т соціальної та політичної психології; Редкол.: С. Максименко, М. Слюсаревський та ін. – К.: Міленіум, 2005. – Вип. 12(15). – С. 23 – 38.

39. Вірна Ж. Життєво-стильова концепція особистості: професійна методологія і практика / Ж. Вірна // Професійна психологія: методологія, методи та практика: зб. наук. пр. / Волин. нац. ун-т ім. Лесі Українки. – Луцьк, 2008. – С. 5 – 24.

40. Виноградова Г. Субъективное благополучие личности студента в условиях социально-экономического кризиса / Г. Виноградова // Поволжский педагогический вестник. – 2015. – № 3(8). – С. 18 – 20.

41. Власова О. Педагогічна психологія: навч. посіб. / О. Власова. – К.: Либідь, 2005. – 400 с.
42. Вишневський О. Сучасне українське виховання: Педагогічні нариси / О. Вишневський. – Львів: Львівський обласний науково-методичний інститут освіти; Львівське обласне педагогічне товариство ім. Г. Ващенка, 1996. – 238 с.
43. Выготский Л. Мышление и речь / Л. Выготский / Под ред. В. Колбановского. – М., Л.: Государственное соц.-эконом. изд-во, 1934. – 324 с.
44. Галунов В., Манеров В. Вопросы применения метода семантического дифференциала (семантически противоположных пар) при исследовании восприятия речи / В. Галунов, В. Манеров // Психологические методы исследования личности в клинике: Сб. статей. – Л.: НИИ психоневрологии, 1978. – С. 92 – 98.
45. Гегель Г. Феноменология духа / Г. Гегель; [пер. с нем. Г. Шпета]. – М.: Изд-во социально-экономической литературы, 1959. – 440 с.
46. Гласс Дж., Стэнли Дж. Статистические методы в педагогике и психологии / Пер. с англ. Л. Хайрусовой – М.: Прогресс, 1976. – 495 с.: ил., табл. – Библиогр.: с. 465 – 475.
47. Горбунова В. Структура психосемантичного дослідження / В. Горбунова // Соціальна психологія. – 2007. – №1. – С. 170 – 178.
48. Горбунова В. Психологічні чинники формування етнічної свідомості у юнацькому віці: Автореф. дисс. ... канд. психол. наук / В. Горбунова / Інститут психології імені Г.С.Костюка АПН України. – К., 2003. – 20 с.
49. Горбунова В. Теоретичне обґрунтування психосемантичного дослідження етнічної свідомості творчо обдарованої особистості / В. Горбунова // Збірник наукових праць Інституту психології ім. Г.С.Костюка АПН України. – К., 2002. – Т. I. – Ч. 5. – С. 17 – 22.

50. Гончаренко С. Український педагогічний словник / С. Гончаренко. – К.: Либідь, 1997. – 376 с.

51. Гошовська Д. Самоакцептивна атрибуція в контексті особистісного самоприйняття / Д. Гошовська, Я. Гошовський // Психологічні перспективи. – 2013. – Вип. 22. – С. 40 – 50. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Ppst_2013_22_7

52. Гошовська Д. Самоакцептація та моральна самооцінка сучасних підлітків / Д. Гошовська // Український науковий журнал «Освіта регіону». Політологія. Психологія. Комунікації. – 2010. – № 1. – С. 188 – 199.

53. Гошовський Я. Специфіка самоідентичності депривованих підлітків: ревіталізаційний ракурс / Я. Гошовський // Причорноморські психологічні студії. – Одеса, 2017. – Випуск 1. – С. 24 – 28.

54. Данилюк І., Курапов А. Особливості впливу психологічних характеристик на вибір стратегії акультурації в юнацькому віці / І. Данилюк, А. Курапов // Актуальні проблеми психології: Психологія особистості. Психологічна допомога особистості. – Том 11. (№12). – 2015. – С. 50 – 61.

55. Дембицька Н. Психосемантичне дослідження політичних уявлень студентів / Н. Дембицька // Збірник наукових праць Інституту психології ім. Г.С.Костюка АПН України / За ред. С.Д. Максименка. – К.: «ГНОЗИС», 2002. – Т. IV. – Ч. 7. – С. 48 – 53.

56. Джеймс У. Многообразие религиозного опыта / У. Джеймс. – М.: Наука, 1993. – 432 с.

57. Драгола Л. Взаємозв'язок метафори з образом, символом та архетипом / Л. Драгола // Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Серія 12: Психологічні науки. – 2013. – Вип. 40. – С. 103 – 107.

58. Дробот О. Психосемантична теорія свідомості у вітчизняній психології як основа психосемантичного дослідження / О. Дробот // Актуальні проблеми психології: Збірник наукових праць Інституту психології ім. Г. С. Костюка НАПН України. – К. : ДП «Інформаційно-

аналітичне агентство», 2013. – Том. X. – Психологія навчання. Генетична психологія. Медична психологія. – Вип. 25. – С. 110 – 120.

59. Дробницкий О. Понятие морали: Историко-критический очерк / О. Дробницкий. – М. : Наука, 1974. – 315 с.

60. Жан Пиаже: теория, эксперименты, дискуссии: Учеб. пособие для студентов психол. специальностей и направлений / Под ред. Л. Обуховой и Г. Бурменской. – М.: Гардарики, 2001. – 624 с.

61. Жигайло Н. Психологія духовного становлення майбутнього фахівця: Монографія / Н. Жигайло. – Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2008. – 336 с.

62. Журавльова Л. Психологія емпатії: Монографія / Л. Журавльова. – Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2007. – 328 с.

63. Загадка человеческого понимания / Под ред. А. Яковлева. – М.: Политиздат, 1991. – 351 с.

64. Залужна А. Моральний імператив І. Канта та моральний потенціал кордоцентричної філософії П. Юркевича / А. Залужна // Гуманітарний часопис. – 2009. – №3. – С. 56 – 62.

65. Засекіна Л. Значення слова як описова категорія індивідуального інтелекту / Л. Засекіна // Практична психологія та соціальна робота. – 2007. – №7. – С. 10 – 13.

66. Засекіна Л. Герменевтико-семантичні аспекти дослідження мотивації / Л. Засекіна // Вісник Прикарпатського університету. Філософські і психологічні науки. – Івано-Франківськ, 2004. – С.190 – 197.

67. Засекіна Л. Психологія значення: відбиття діяльнісного підходу у когнітивній парадигмі / Л. Засекіна // Наукові записки [Національного університету «Острозька академія»]. Серія: Психологія і педагогіка. – 2009. – Вип. 12. – С. 62 – 72.

68. Засекіна Л. Тенденції розвитку вітчизняної психолінгвістики: методологічний огляд проблем та окреслення шляхів їх вирішення / Л. Засекіна // Гуманітарний вісник Переяслав-Хмельницького державного

педагогічного ун-ту ім. Г. С. Сковороди. – Переяслав-Хмельницький, 2007. – Вип. 12. – С. 144 – 148.

69. Засекіна Л. , Засекіна Д. Вплив вимірів культури на психічне здоров'я дітей і підлітків: досвід Ізраїлю і можливості його застосування в Україні / Л. Засекіна, Д. Засекіна // «Особистість і суспільство: методологія і практика сучасної психології» Матеріали IV міжнар. наук.-практ. інтернет-конф. 15 травня 2018 року. – С. 92 – 95.

70. Засекіна Л. Структурно-функціональна організація інтелекту: Монографія. – Острог: Вид-во Нац. ун-ту «Острозька академія», 2005. – 370 с.

71. Зеличенко А., Степанова Г. Психосемантика и изучение профессионального сознания психологов / А. Зеличенко, Г. Степанова // Вест. Моск. ун-та. Сер.14. Психология. – 1989. – № 3. – С. 20 – 32.

72. Зимянський А. Психологічні умови розвитку моральної самосвідомості підлітків : дис. ... канд. психол. наук : 19.00.07 / А. Зимянський. – Дрогобич, 2015. – 226 с.

73. Зинченко В. Миры сознания и структура сознания / В. Зинченко // Вопросы психологии. – 1991. – № 2. – С. 15 – 36.

74. Зинченко В. Проблема внешнего и внутреннего и становление образа себя и мира как реализация сознания / В. Зинченко // Мир психологии. – 1999. – № 1. – С.97 – 104.

75. Зязюн І. Краса педагогічної дії / І. Зязюн, Г. Сагач. – К. : Українсько-фінський інститут менеджменту і бізнесу, 1997. – 302 с.

76. Зубрицька-Макота І. Моральна свідомість як морально-психологічний компонент складової системи національної безпеки / І. Зубрицька-Макота // Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. – №2(1). – 2012. – С. 58 – 68.

77. Іванцев Н. Динаміка ціннісних орієнтацій студентської молоді протягом професійної підготовки: Автореф. дис. ... канд. психол. наук / Інститут психології ім. Г. С. Костюка АПН України. – К., 2001. – 20 с.

78. Карпенко Є. Духовність і психотерапія у ціннісному співвідношенні / Є. Карпенко // Психологія і суспільство. – № 1. – 2013. – С. 126 – 131.
79. Карпенко Є. Суб'єктно-ціннісні особливості процесу самоактуалізації особистості / Є. Карпенко // Психологія особистості. – № 1 (3). – 2012. – С. 59 – 68.
80. Казачкова В. Метод незаконченних пропозицій при вивченні відносин особистості / В. Казачкова // Вопросы психологии. – 1989. – № 3. – С. 154 – 157.
81. Калмыкова Е. Исследование индивидуального сознания методом контент-анализа / Е. Калмыкова // Психологический журнал. – 1994. – Т. 15, № 3. – С. 28 – 41.
82. Кальвиньо В. Роль мотивации в актуализации системы значений: Автореф. дисс. ... канд. психол. наук / В. Кальвиньо / Московский Государственный университет им. М. В. Ломоносова. – М., 1981. – 24 с.
83. Кальвиньо В., Столин В. Психосемантические различия личностных смыслов / В. Кальвиньо, В. Столин // Вестн. Моск. ун-та. Сер. 14. Психология. – 1983. – № 3. – С. 13 – 22.
84. Кант М. Основы метафизики нравственности : собр. соч. в 6 т. / И. Кант. – М.: Просвещение, 1965. – Т.4. – 320 с.
85. Квашук О. Моральна свідомість як активне і цілеспрямоване ставлення молодшого школяра до навколишньої дійсності / О. Квашук // Наукові записки. Серія «Психологія і педагогіка». – 2010. – Вип 16. – С. 104 – 112.
86. Келли Дж. Теория личности. Психология личных конструктов / Дж. Келли / Пер. с англ. и науч. ред А. Алексеева. – СПб.: Речь, 2000. – 249 с.
87. Кіреєва З. Психологічні аспекти моделі образу як динамічної системи значення / З. Кіреєва // Соціальна психологія. – 2008. – № 3(29). – С. 68 – 75.

88. Киреева З. Значение и его трансформация в структуре сознания в онтогенезе / З. Киреева // Вісник Чернігівського державного педагогічного університету. Серія: Психологічні науки. Вип. 59. Т. 1. – 2008. – С. 147 – 151.

89. Киреева З. Развитие сознания, детерминированное временем / З. Киреева. – Одеса, 2010. – 380 с.

90. Киреева З. Проблема исследования формирования понятий / З. Киреева // Наука і освіта. – 2008. – № 4-5. – С. 22 – 25.

91. Кириленко Т. Зв'язок психічного стану та емоційних переживань особистості / Т. Кириленко // Актуальні проблеми соціології, психології, педагогіки: зб. наук. праць КНУ імені Тараса Шевченка, 2014. – №2. – С.86 – 92.

92. Кириленко Т. Психологічний аналіз описів розуміння духовності особистості / Т. Кириленко // Актуальні проблеми соціології, психології, педагогіки, 2014. – Вип. 2. – С. 98 – 103. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/apspp_2014_2_16

93. Кириленко Т. Психологічні аспекти духовності особистості: підходи до розуміння та аналіз уявлень / Т. Кириленко // Науковий вісник Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича. Педагогіка і психологія, 2015. – Т. 73. – С. 94 – 99.

94. Кириленко Т., Больман С. Специфіка взаємовпливу почуття сорому та самоствалення особистості / Т. Кириленко, С. Больман // Теоретичні і прикладні проблеми психології, 2017. – Вип. 3. – С. 225 – 235.

95. Климчук В. Факторний аналіз: використання у психологічних дослідженнях / В. Климчук // Практична психологія та соціальна робота. – 2006. – № 8. – С. 43 – 48.

96. Коваленко А. Теоретичний аналіз співвідношення понять «знак» і «значення» / А. Коваленко // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Соціологія. Психологія. Педагогіка. – 2006. – Вип.26. – С.13 – 19.

97. Ковтун Н. Співвідношення морального і вольового у контексті дослідження соціальної активності / Н. Ковтун // Гуманітарний вісник Запорізької державної інженерної академії : зб. наук. пр. / гол. ред. В. Воронкова. – Запоріжжя : Вид-во ЗДІА, 2013. – Вип. № 53.

98. Когнитивная психология: Учебник для вузов / Под ред. В. Н. Дружинина, Д. В. Ушакова. – М.: ПЕР СЭ, 2002. – 480 с.: ил., табл.

99. Козлова И. Личность как система конструкторов: Некоторые вопросы психологической теории Дж. Келли / И. Козлова // Системные исследования: Ежегодник-1975. – М.: Наука, 1976. – С. 128 – 146.

100. Колтунович Т. Етичний кодекс психолога : навч.-метод. посіб. / Т. Колтунович. – Чернівці : Рута, 2007. – 232 с.

101. Кононко О. Психологічні основи особистісного становлення дошкільника : автореф. дис. ... д-р психол. наук : спец. 19.00.07 «Педагогічна та вікова психологія» / О. Кононко. – К., 2001. – 37 с.

102. Костюк Г. Навчально-виховний процес і психічний розвиток особистості / За ред. Л. М. Проколієнко; упор. В. В. Андрієвська, Г. О. Балл, О. Т. Губко, О. В. Проскура. – К.: Рад. Школа, 1989. – 608 с.

103. Котырло В. Детерминация переживаний детей, мотивация совместной деятельности / В. Котырло // Формирование взаимоотношений дошкольников в детском саду и семье / под ред. В. Котырло, Ю. Приходько. – М., 1987. – С. 52 – 70.

104. Кретчак О. До проблеми етичного становлення особистості: психологічний аспект: [Електронний ресурс] / О. Кретчак. – Режим доступу: <http://vuzlib.com/content/view/612/94/>

105. Кубрякова Е. Части речи с когнитивной точки зрения. – М.: ИЯ РАН, ТГУ, 1997. – 331 с.

106. Кузьменко В. Розвиток індивідуальності дитини 3-7 років: Монографія / В. Кузьменко. – К.: НПУ імені М.П. Драгоманова, 2005. – 354 с.

107. Кульчицька О. Розвиток почуттів і емоцій у дітей раннього та дошкільного віку : автореф. дис. д-р. психол. наук : спец. 19.00.07 «Педагогічна та вікова психологія» / О. Кульчицька. – К., 1996. – 49 с.

108. Лазарева О. Психологічні особливості розвитку моральної свідомості дітей дошкільного віку / О. Лазарева // Актуальні проблеми соціології, психології, педагогіки. – 2015. – №2 (27). – С.46 – 55.

109. Лакан Ж. Инстанция буквы, или судьба разума после Фрейда / Пер. с фр. А. Черноглазова, М. Титовой. – М.: «Русское феноменологическое общество», Изд-во «Логос», 1997. – 184 с.

110. Лакофф Дж. Метафоры, которыми мы живем / Дж. Лакофф, М. Джонсон // Пер. с англ; Под ред. и с предисл. А. Баранова. – М.: Едиториал УРСС, 2004. – 256 с.

111. Лебідь Н. Рівень домагань як психологічна детермінанта формування цілеспрямованої активності особистості / Н. Лебідь // Педагогічна освіта: теорія і практика. Педагогіка. Психологія. – 2014. – № 21. – С. 102 – 106.

112. Лебедіна О. Моральна свідомість особистості / О. Лебедіна // Духовність особистості: методологія, теорія і практика: зб. наук. праць. – Вип. 3 (38). – Сєверодонецьк : [СНУ ім. В. Даля], 2010. – С. 128 – 135.

113. Левинас Э. Путь к другому. Сборник статей и переводов, посвященный 100-летию со дня рождения Э. Левинаса. – СПб.: Изд-во С-Петербургского университета, 2006. – 239 с.

114. Леонтьев А. Деятельность, сознание, личность / А. Леонтьев. – М.: Смисл, 2005. – 352 с.

115. Леонтьев А. Избранные психологические произведения / Под общ. ред. В. Давыдова, В. Зинченко и др. – В 2-х томах. – Т.1. – М.: Педагогика, 1983. – 391 с.

116. Леонтьев Д. Неклассический вектор в современной психологии / Д. Леонтьев // Постнеклассическая психология. – 2005. – № 1. – С. 51 – 71.

117. Леонтьев Д. Психология смысла: природа, строение и динамика смысловой реальности / Д. Леонтьев. – 2-е, испр. изд. – М.: Смысл, 2003. – 487с.
118. Леонтьев Д. Субъективная семантика и смыслообразование / Д. Леонтьев // Вестн. Моск. ун-та. Сер. 14. Психология. – 1990. – № 3. – С. 33 – 42.
119. Лурия А. Лекции по общей психологии / А. Лурия. – СПб.: Питер, 2004. – 320 с.
120. Лурия А. Язык и сознание / Под ред. Е. Хомской. – М.: Изд-во МГУ, 1979. – 320 с. – Библиогр.: с. 307 – 319.
121. Липова К. Моральне зростання особистості юнацького віку як психологічна проблема / К. Липова // Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія Психологічні науки. – Випуск 2. Том 1. – 2014. – С. 214 – 220.
122. Лозова О. Психосемантична структура етнічної свідомості: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня доктора психол. наук: спец. 19.00.01 / О. Лозова. – Київ, 2008. – 38 с.
123. Ломов Б. Системность в психологии / Б. Ломов. – М.: Московский психолого-социальный институт, 2011. – 424 с.
124. Лохвицька Л. Аналіз теорії моралі у філософських і психологічних концепціях / Л. Лохвицька // Міжнародний науковий форум: соціологія, психологія, педагогіка, менеджмент. – 2014. – Вип.15. – С.119 – 130.
125. Лохвицька Л. Концепції морального виховання особистості в сучасній американській психологічній науці / Л. Лохвицька // Вісник психології і педагогіки. Педагогічний інститут Київського університету імені Бориса Грінченка, Інститут людини. – Випуск 17. – К., 2015. – С. 126 – 138.
126. Лохвицька Л. Психологічні детермінанти морального виховання дошкільників: теоретичний аспект [електронний ресурс] / Л. Лохвицька. – Режим доступу до журн.: [file:///C:/Users/user/Downloads/Tmpvd_2013_17\(1\)__48%20\(1\).pdf](file:///C:/Users/user/Downloads/Tmpvd_2013_17(1)__48%20(1).pdf)

127. Максименко С. Генеза здійснення особистості: Наукова монографія / С. Максименко. – К.: ТОВ «КММ», 2006. – 240 с.
128. Максименко С. До питання методології когнітивної психології / С. Максименко, І. Пасічник // Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Психологія і педагогіка. – 2013. – Вип. 24. – С. 3 – 6.
129. Малахов В. Етика : навч. посіб. / В. Малахов. – К. : Либідь, 1996. – 304с.
130. Малихін А. Моральна свідомість особистості: сутність та структура [електронний ресурс] / А. Малихін. – Режим доступу до журн.: http://bdpu.org/scientific_published/2005/Pedagogical_studios/9
131. Марьенко И. Основы процесса нравственного воспитания школьников / И. Марьенко. – М.: Просвещение, 1980. – 183 с.
132. Мартинович Г. Опыт комплексного исследования данных ассоциативного эксперимента / Г. Мартинович // Вопросы психологии. – 1990. – № 2. – С. 93 – 99.
133. Матюшіна І. Комуникативна природа смислу: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філософ. наук: спец. 09.00.02 «Діалектика та методологія пізнання» / І. Матюшіна – Одеса, 2007. – 20 с.
134. Митина О. Методы анализа текста: методологические основания и программная реализация / О. Митина, А. Евдокименко // Вестник Южно-Уральского государственного университета. Серия: Психология. – № 40, 2010. – С. 29 – 38.
135. Мойсеюк Н. Педагогіка: навч. посіб / Н. Мойсеюк. – К., 2003. – 615 с.
136. Москалець В. Психологічні основи виховання духовності в українській національній школі: автореф. дис. докт. психол. наук / В. Москалець / Український державний педагогічний університет ім. М. П. Драгоманова. – К., 1996. – 49 с.

137. Наследов А. Математические методы психологического исследования. Анализ и интерпретация данных: учебное пособие / А. Наследов. – СПб.: Речь, 2004. – 392 с.: ил., табл.

138. Непомнящая Н. Целостность или диссоциация личности и рефлексивные уровни самосознания / Н. Непомнящая // Мир психологи, 2003. - №2. – С. 145 – 155.

139. Низовских Н. Человек как автор жизни: Психосемантика жизненных ориентаций / Н. Низовских / Вятский гос. педагогический ун-т. – Киров: Изд-во Вятского ГПУ, 2000. – 116 с. – Библиогр.: с. 64 – 70.

140. Оллпорт Г. Личность в психологии / Пер. с англ. И. Авидон, ред. Л. Шпионский. – М.: «КСП+», 1998. – 345 с.

141. Павелків Р. Розвиток моральної свідомості та самосвідомості в молодшому шкільному віці: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра. психолог. наук: спец. 19.00.07 «Педагогічна та вікова психологія» / Р. Павелків . – К., 2005. – 40 с.

142. Павелків Р. Розвиток моральної свідомості та самосвідомості у дитячому віці: монографія / Р. Павелків. – Рівне: Волинські обереги, 2004. – 247 с.

143. Павелків Р., Корчакова Н. Феноменологія морального розвитку особистості: детермінація, механізми, генезис. Монографія / Р. Павелків, Н. Корчакова. – Рівне: Волинські обереги, 2009. – 368 с.

144. Павелків Р., Потапчук Т. Формування ідентичності в студентському віці / Р. Павелків, Т. Потапчук // Нова педагогічна думка. – Випуск 4. – 2011. – С. 77 – 80.

145. Пенські В. Психологічні особливості становлення моральної свідомості у підлітковому та юнацькому віці (на матеріалах крос-культурного дослідження): дис... канд. психол. наук : спец. 19.00.07 / В. Пенські. – К., 2009. – 274 с.

146. Петренко В. Основы психосемантики / В. Петренко. – 2-е изд., доп. – СПб.: Питер, 2005. – 480 с.

147. Петренко В. Введение в экспериментальную психосемантику: исследование форм репрезентации в обыденном сознании / В. Петренко – М. : МГУ, 1983. – 176 с.

148. Петренко В. Психосемантический подход к исследованию сознания и личности / В. Петренко // Психологическое обозрение. – 1996. – № 2(3). – С.12 – 17.

149. Петренко В. Экспериментальная психосемантика: исследования индивидуального сознания / В. Петренко // Вопросы психологии. – 1982. – № 5. – С. 23 – 35.

150. Петренко В., Митина О. Психосемантический анализ динамики общественного сознания (На материале политического менталитета) / В. Петренко, О. Митина. – Смоленск: Изд-во Смол. гуман. ун-та, 1997. – 214 с.

151. Петровский В. Личность в психологии: парадигма субъектности: Доп. учеб. пособие для студ. вузов / В. Петровский. – Ростов-на-Дону: Феникс, 1993. – 386 с.: ил.

152. Петровский А., Ярошевский М. Психология. – М.: Академия, 2002. – 512 с.

153. Пиаже Ж. Избранные психологические труды / Ж. Пиаже. – М.: Международная педагогическая академия, 1994. – 680 с.

154. Плахтій В. Показники та рівні сформованості моральної свідомості особистості / В. Плахтій // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського. Сер. : Педагогіка і психологія. – Вінниця : РВВДП «Державна картографічна фабрика», 2002. – Вип. 6. – С. 75 – 80.

155. Плахтій В. Теоретичні засади вивчення рівня розвитку моральної свідомості особистості / В. Плахтій // Педагогічний дискурс. – Вип 2. – 2007. – С – 126 – 131.

156. Плахтій В. Формування моральних ідеалів / В. Плахтій // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету

ім. М. Коцюбинського. Сер. : Педагогіка і психологія. – Вінниця : ВАТ «Віноблдрукарня», 2002. – Вип.3. – С. 90 – 93.

157. Польшина О. Психосемантичні особливості сприймання студентами народної орнаментальної символіки: автореф. дис. канд. психол. наук / О. Польшина / Інститут психології ім. Г.С.Костюка АПН України. – К., 2005. – 19 с.

158. Порохняк Д. Вікові особливості морального розвитку молодших школярів // Проблеми сучасної психології. 2014. Вип. 25. – С. 393 – 403.

159. Попович І. Моральна свідомість учнів старшого шкільного віку : [Електронний ресурс] / І. Попович. – Режим доступу: http://osvita.ua/school/lessons_summary/family/38670/

160. Потапова В. Функціональна система психологічних механізмів інтуїтивно-почуттєвого відображення: Монографія / В. Потапова. – Донецьк: ООО «Юго-Восток, Лтд», 2005. – 336 с.

161. Поторій Я. Особливості ціннісно-мотиваційної сфери студентів / Я. Поторій // Практична психологія та соціальна робота. – 2002. – № 2. – С. 36-39.

162. Похилько В. Когнитивная дифференцированность / В. Похилько // Общая психодиагностика / Под ред А. Бодалева, В. Столина. – М.: Изд-во МГУ, 1987. – С. 238 – 240.

163. Похилько В. Индивидуальные системы значений как средство интерпретации результатов субъективного шкалирования в психометрике: Автореф. дис. ... канд. психол. наук / В. Похилько / Институт психологии Академии наук СССР. – М., 1985. – 24 с.

164. Практикум по экспериментальной психосемантике: (Тезаурус личностных черт) / Шмелев А., Похилько В. и др. – М.: Изд-во МГУ, 1988. – 208 с.

165. Практическая психодиагностика: методики и тесты / Под ред. Д. Я. Райгородского. – Самара, 1999. – 668 с.

166. Прохоров А., Прохорова Д. Семантические пространства психических состояний / А. Прохорова, Д. Прохорова // Психологический журнал. – 2001. – Т. 22, № 2. – С. 14 – 26.

167. Психология личности: Словарь-справочник / За ред. П. Горностая, Т. Титаренко. – К.: Рута, 2001. – 320 с.

168. Психологія : підручник / С. Максименко [та ін.] ; ред. І. Прокопенко; худож. Ю. Романіка. – Харків : Фоліо, 2012. – 863 с.

169. Психосемантичні дослідження. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://pro-media.com.ua/uk/services/psihosemantichnidoslidzhennya>

170. Психология XXI века: Учебник для вузов / Под ред. В. Дружинина. – М.: ПЕРСЕ, 2003. – 863 с.

171. Романець В. Історія психології ХХ ст. / В. Романець, І. Маноха. – К.: Либідь, 1998. – 989 с.

172. Руденко В., Руденко Н. Математичні методи в психології: підручник / В. Руденко, Н. Руденко. – К. : Академ-видав, 2009. – 384 с.

173. Савелюк Н. Психосемантичні особливості громадянської свідомості студентської молоді : дис..канд. психол. наук. 19.00.07 / Н. Савелюк. К. – 2008. – 254 с.

174. Савелюк Н. Духовність і релігійність: психологічні аспекти взаємозв'язку / Н. Савелюк // Проблеми загальної та педагогічної психології: зб. наук. праць Інституту психології ім. Г.С.Костюка НАПН України / За ред. С. Максименка. – Т. XIII, част. 4. – К., 2011. – С. 318 – 325.

175. Савелюк Н. Психосемантика понимания молитвенного дискурса / Н.Савелюк// Science and Education A New Dimension. Pedagogy and Psychology. V. (57), Issue: 129. – 2017. – P. 75 – 78.

176. Савченко Л. Вивчення ціннісних орієнтацій сучасної студентської молоді / Л. Савченко // Рідна школа. – 2005. – № 8. – С. 39 – 41.

177. Савченко О. Особистісний досвід як основа розвитку духовності / О. Савченко // Збірник наукових праць : філософія, соціологія, психологія / Ред. кол. : Л. Заграй, О. Ліщинська, В. Ларіонова, Р. Арцишевський та ін. –

Івано-Франківськ : Вид-во ДВНЗ «Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника», 2015. – Вип. 20. – Ч. 2. – С. 156 – 163.

178. Савчин М. Духовний потенціал людини / М. Савчин. – Івано-Франківськ: Вид-во «Плай» Прикарпатського університету, 2001. – 203 с. – Бібліогр.: С. 186 – 193.

179. Савчин М. Духовна парадигма психології: монографія / М. Савчин – К.: Академвидав, 2013. – 252 с.

180. Савчин М. Моральна свідомість та самосвідомість особистості: [монографія] / М. Савчин. – Дрогобич: РВВ ДДПУ імені Івана Франка, 2009. – 288 с.

181. Савчин М., Василенко Л. Вікова психологія: Навчальний посібник / М. Савчин, Л. Василенко. – К.: Академвидав, 2005. – 360 с.: табл.

182. Свідерська Г. Психологія чуйності: монографія / Г. Свідерська. – Тернопіль.: ТНПУ, 2013. – 306 с.

183. Семиченко В. Смыслы и значения / В. Семиченко // Психология личности. – К.: Видавець Ешке О.М., 2001. – С. 25 – 28.

184. Серкин В. Методы психосемантики: Учеб. пособие для студентов вузов / В. Серкин. – М.: Аспект-Пресс, 2004. – 207 с.: ил., табл.

185. Серкин В., Сиротский В. Психосемантика: на пути к моделированию / В. Серкин, В. Сиротский // Вестн. Моск. ун-та. Сер. 14. Психология. – 1990. – № 3. – С. 28 – 33.

186. Сковорода Г. Твори : в 2 т. / Г. Сковорода. – К. : Радянський письменник, 1961. – Т. 1. – С. 16 – 211.

187. Слюзко В. Моральна свідомість як філософське поняття / В. Слюзко // Педагогічний дискурс. – 2014. – Вип.16. – С. 173 – 178.

188. Табачук Ю. Моральна свідомість особистості: психологічні виміри аналізу / Ю. Табачук // Проблеми сучасної психології: Збірник наукових праць Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, Інституту психології ім. Г. С. Костюка НАПН України / За ред.

С. Д. Максименка, Л. А. Онуфрієвої. Вип. 13. – Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2011. – С. 497 – 506.

189. Татенко В. Психология в субъектном измерении: Монография / В. Татенко – К.: Просвіта, 1996. – 404 с. – Библиогр.: с.378 – 401.

190. Тимошук І. Методика дослідження рівня морально-етичної відповідальності майбутнього психолога / І. Тимошук // Неперервна професійна освіта: теорія і практика. – Київ, №4,– 2002.- С.158-163.

191. Титаренко Т. Функции эмоций в нравственном развитии дошкольника : автореф. дисс. канд. психол. наук : спец. 19.00.07 «Педагогическая и возрастная психология» / Т. Титаренко. – К., 1979. – 25 с.

192. Ткачук Т. Психологічні тенденції розвитку моральних цінностей у підлітків: дис. канд. психол. наук : спец. 19.00.07 / Т. Ткачук. – К., 2008. – 239с.

193. Тугай В. Моральне виховання молодших школярів як психолого-педагогічна проблема / В. Тугай // Педагогіка формування творчої особистості у вищій і загальноосвітній школах. – 2015. – Вип. 41 (94). – С. 459 – 464.

194. Улановский А.. Синергетическая метафора сознания // Вестн. Моск. ун-та. Сер. 14. Психология. – 2005. – № 1. – С. 17 – 29.

195. Ушакова Т. Психосемантика: новое продвижение // Психологический журнал. – 1998. – № 3. – С. 180 – 182.

196. Фетискин Н., Козлов В., Мануйлов Г. Социально-психологическая диагностика развития личности и малых групп. – М.: Изд-во Института психотерапии, 2002. – 490 с.: табл.

197. Філософія: Підручник для вищої школи / За загальною редакцією В. Кременя, проф. М. Горлача. – Х.: Прапор, 2004. – 736 с.

198. Філософія : навч. посіб. / [Надольний І. Ф., Андрущенко В. П., Бойченко І. В., Розумний В. П. та ін.]. – К. : Вікар, 1997. – 584 с.

199. Фольваркова В. Показники та рівні розвитку моральної свідомості особистості / В. Фольваркова // Дошкільна освіта. – 2004. – №3 (5). – С. 15 – 19.

200. Фрейджер Р., Фейдимен Д. Личность: теории, эксперименты, упражнения / Пер. с англ. Васильевой М., Будаговой Е., Кучерявкина В., Мурашовой Ю., Муравьева Н., Парсадановой М., Рысева С., Свеницкой Ю., Ордановской Л. – 5-е междунар. изд. – СПб.: прайм-ЕВРОЗНАК, 2002. – 864 с.

201. Фройд З. Вступ до психоаналізу : лекції зі вступу до психоаналізу з новими висновками / З. Фройд ; пер. з нім. Тарашук П. – К. : Основи, 1998. – 709 с.

202. Філософія : навч. посібник для студентів і курсантів вищих навчальних закладів МВС України / за ред. М. Гетьманчука. – Львів: Львівський державний університет внутрішніх справ, 2010. – 344 с.

203. Целикова О. Нравственная целостность личности / О. Целикова. – М.: Наука, 1983. – 158 с.

204. Шахов В. Особливості розвитку моральної свідомості майбутніх психологів / В. Шахов // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: педагогіка і психологія. – Випуск 47. – 2016. – С. 192 – 197.

205. Швалб Ю. Свідомість як відношення людини до світу / Психологія і суспільство / Ю. Швалб. – 2004. – № 4. – С. 154 – 166.

206. Швалб Ю. Целеполагающее сознание (психологические модели и исследования) / Ю. Швалб. – К.: Миллениум, 2003. – 152 с.: ил., табл. – Библиогр.: с. 143 – 151.

207. Шевченко О. Національна ідентифікація у становленні Я-образу особистості: Автореф. дис. канд. психол. наук / О. Шевченко / Інститут психології ім. Г.С.Костюка АПН України. – К., 2005. – 20 с.

208. Шевчук М. Психологічні механізми трансформації ціннісних орієнтацій студентської молоді: Автореф. дис. ... канд. психол. наук /

М.Шевчук / Київський національний університет імені Тараса Шевченка. – К., 2000. – 24с.

209. Шмелев А. Концепция систем значений в экспериментальной психосемантике // Вопросы психологии. – 1983. – № 4. – С. 16 – 28.

210. Шмелев А. Психодіагностика личностных черт / А. Шмелев. – СПб. : Речь, 2002. – 480 с.

211. Шмелев А. Традиционная психометрика и экспериментальная психосемантика: объектная и субъектная парадигмы анализа данных / А. Шмелев // Вопросы психологии. – 1982. – № 5. – С. 36 – 46.

212. Щерба С., Загладна О. Філософія: підручник / С. Щерба, О. Загладна. – [5-е вид.]. – К. : Кондор, 20011. – 548 с.

213. Якобсон С. Психологические механизмы усвоения детьми этических норм / С. Якобсон, В. Щур // Психологические проблемы нравственного воспитания детей. – М., 1977. – С. 59 – 108.

214. Ядов В. Социальная идентификация в кризисном обществе // Психология личности в трудах отечественных психологов / Сост. и общая редакция Л. Куликова. – СПб.: Питер, 2001. – С. 324 – 336.

215. Journal of Moral Philosophy [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.brill.com/journal-moral-philosophy>

216. Jeckendoff, R. What is a concept? // Frames, Fields, and Contrasts. New Essays in Semantics and Lexical Organisation. – 1992. – Hillsdale. – P. 191 – 209.

217. Kohlberg Lawrence; Charles Levine; Alexandra Hewer (1983). Moral stages : a current formulation and a response to critics. Basel, NY: Karger. – 377 p.; Методика оценки уровня развития морального сознания (Дилеммы Л.Колберга) / Диагностика эмоционально-нравственного развития. Ред. и сост. И. Дерманова. – СПб., 2002. С.103 – 112.

218. Fillmore, C.J., Atkins, B.T. Toward a frame-based lexicon: The semantics of RISK and its neighbours // A. Lehrer, E.F. Kittay (Eds.). Frames, Fields, and Contrasts: New Essays in Semantic and Lexical Organization. – Hillsdale: Erlbaum, 1992. – P. 75 – 102.

219. Osgood C.E., Miron M.S., May W.H. Cross-cultural universals of affective meaning. – Urbana: Univ. of Illinois press, 1975. – 486 p.
220. Osgood, Ch. E. Toward an abstract performance grammar // Talking minds: The study of language in cognitive science. – Cambridge, 1984. – P. 147 – 179.
221. The Association for Moral Education [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.amenetwork.org/>
222. Parker I. Discourse Dynamics: Critical Analysis for Social and Individual Psychology / I. Parker – London: Routledge, 1992. – 170 p.
223. Welch P. Moral psychology and the problem of moral criteria // Journal of Moral Education. – December 2011. – Vol. 40, No. 4.
224. Hofstede G. Dimensions do not exist – a reply to Brendan McSweeney // Human Relations, 55, # 1. – 2001. – P. 1355 – 1361.

Додаток А

Таблиця А.1.

Результати описової статистики процентилів рівнів розвитку моральної свідомості

		преконвенційний	конвенційний	постконвенційний
N	Валидные	114	114	114
	Пропущенные	0	0	0
Процентилі	25	9,7500	40,0000	13,0000
	50	13,0000	47,0000	18,0000
	75	17,2500	51,0000	22,0000

Додаток Б

Таблиця Б.1.

Кореляційні зв'язки стадій моральної свідомості та морально-етичної відповідальності

Кореляції

		преконвенційний	конвенційний	постконвенційний	рефлексія	інтуїція	екзистенц	альтруїстичність	моральність	брехня
преконвенційний	Корреляція Пірсона	1	-,038	-,351**	-,132*	-,222**	-,200**	-,121	,010	,082
	Знч.(2-сторон)		,570	,000	,045	,001	,002	,067	,882	,215
	N	230	230	230	230	230	230	230	230	230
конвенційний	Корреляція Пірсона	-,038	1	-,366**	,145*	,113	,133*	,014	-,125	,129
	Знч.(2-сторон)	,570		,000	,028	,086	,043	,827	,058	,051
	N	230	230	230	230	230	230	230	230	230
постконвенційний	Корреляція Пірсона	-,351**	-,366**	1	,074	,128	,113	,149*	,141*	-,092
	Знч.(2-сторон)	,000	,000		,266	,053	,089	,024	,032	,162
	N	230	230	230	230	230	230	230	230	230
рефлексія	Корреляція Пірсона	-,132*	,145*	,074	1	,215**	,066	-,005	,042	-,010
	Знч.(2-сторон)	,045	,028	,266		,001	,321	,939	,525	,884
	N	230	230	230	230	230	230	230	230	230
інтуїція	Корреляція Пірсона	-,222**	,113	,128	,215**	1	,359**	,360**	,351**	-,021
	Знч.(2-сторон)	,001	,086	,053	,001		,000	,000	,000	,755
	N	230	230	230	230	230	230	230	230	230
екзистенц	Корреляція Пірсона	-,200**	,133*	,113	,066	,359**	1	,369**	,319**	,118
	Знч.(2-сторон)	,002	,043	,089	,321	,000		,000	,000	,073
	N	230	230	230	230	230	230	230	230	230
альтруїстичність	Корреляція Пірсона	-,121	,014	,149*	-,005	,360**	,369**	1	,272**	,132*
	Знч.(2-сторон)	,067	,827	,024	,939	,000	,000		,000	,046
	N	230	230	230	230	230	230	230	230	230
моральність	Корреляція Пірсона	,010	-,125	,141*	,042	,351**	,319**	,272**	1	,117
	Знч.(2-сторон)	,882	,058	,032	,525	,000	,000	,000		,076
	N	230	230	230	230	230	230	230	230	230
брехня	Корреляція Пірсона	,082	,129	-,092	-,010	-,021	,118	,132*	,117	1
	Знч.(2-сторон)	,215	,051	,162	,884	,755	,073	,046	,076	
	N	230	230	230	230	230	230	230	230	230

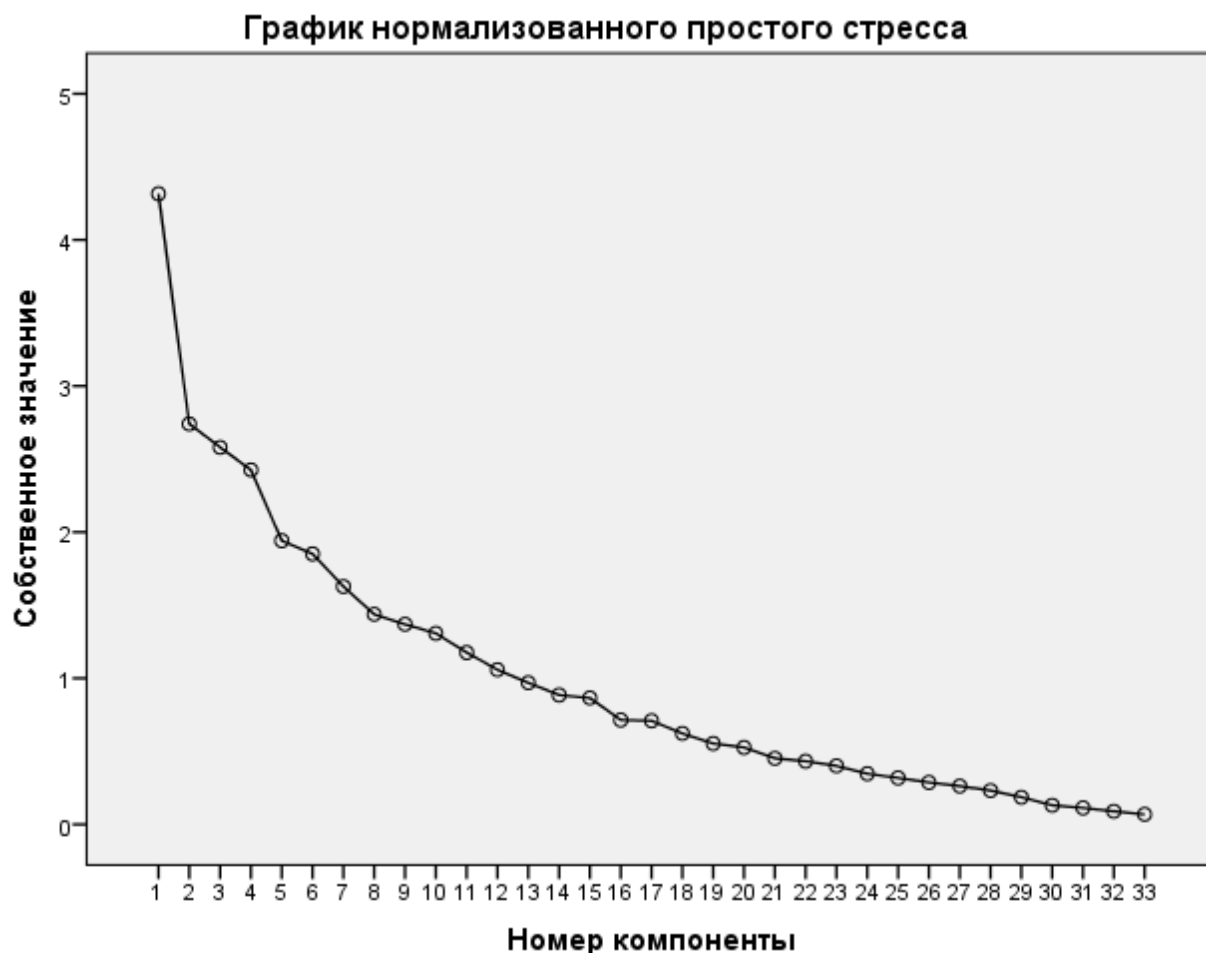
** Корреляція значима на рівне 0.01 (2-сторон).

* Корреляція значима на рівне 0.05 (2-сторон).

Додаток В

Рисунок В.1.

Висока сформованість постконвенційного рівня моральної свідомості

Таблиця В.1.

Факторна структура постконвенційного рівня моральної свідомості високої сформованості

Матриця повернутих компонент^{a,b}

	Компонента				
	1	2	3	4	5
рефлексія	-,141	,284	,199	-,096	,175
інтуїція	,154	,700	-,074	,089	,148
екзистенція	-,089	,618	,062	,153	,038
альтруїстичність	-,010	,689	-,230	,073	-,040
моральність	,071	,732	-,182	-,294	-,067

брехня	,012	,116	-,532	,103	-,095
A	,033	-,029	,039	,561	,406
B	,122	-,011	,132	,457	-,213
C	,542	,160	-,165	,173	,275
E	,636	-,075	,052	-,100	,153
F	,677	,120	,178	-,134	,222
G	-,013	,280	-,034	,658	,045
H	,597	,164	-,230	,059	,428
I	,083	,311	-,067	,308	-,035
L	,436	-,053	,537	-,038	-,226
M	,358	,142	,016	-,061	,628
N	,033	-,050	,013	,622	-,219
O	-,337	,341	,511	,107	-,088
Q1	-,125	-,235	,329	,222	,014
Q2	-,395	,104	,355	-,220	-,291
Q3	,071	,103	-,118	,529	,077
Q4	-,118	,228	,562	,058	-,254
приемний час	-,094	-,144	,132	,063	,736
добробут	,170	-,168	,434	,210	,061
насолада	,330	,282	,203	,193	,063
милосердя	-,040	,166	-,743	,097	-,047
любов	,464	-,007	,024	,219	-,214
нове	,098	,385	,084	,023	,431
статус	,042	-,149	-,014	,501	,443
повага інших	-,224	-,027	,000	,451	,143
Соціальна активність	,102	,170	-,242	-,016	,608
спілкування	,405	-,026	-,084	-,025	-,082
здоров'я	,413	-,040	-,466	,346	-,015

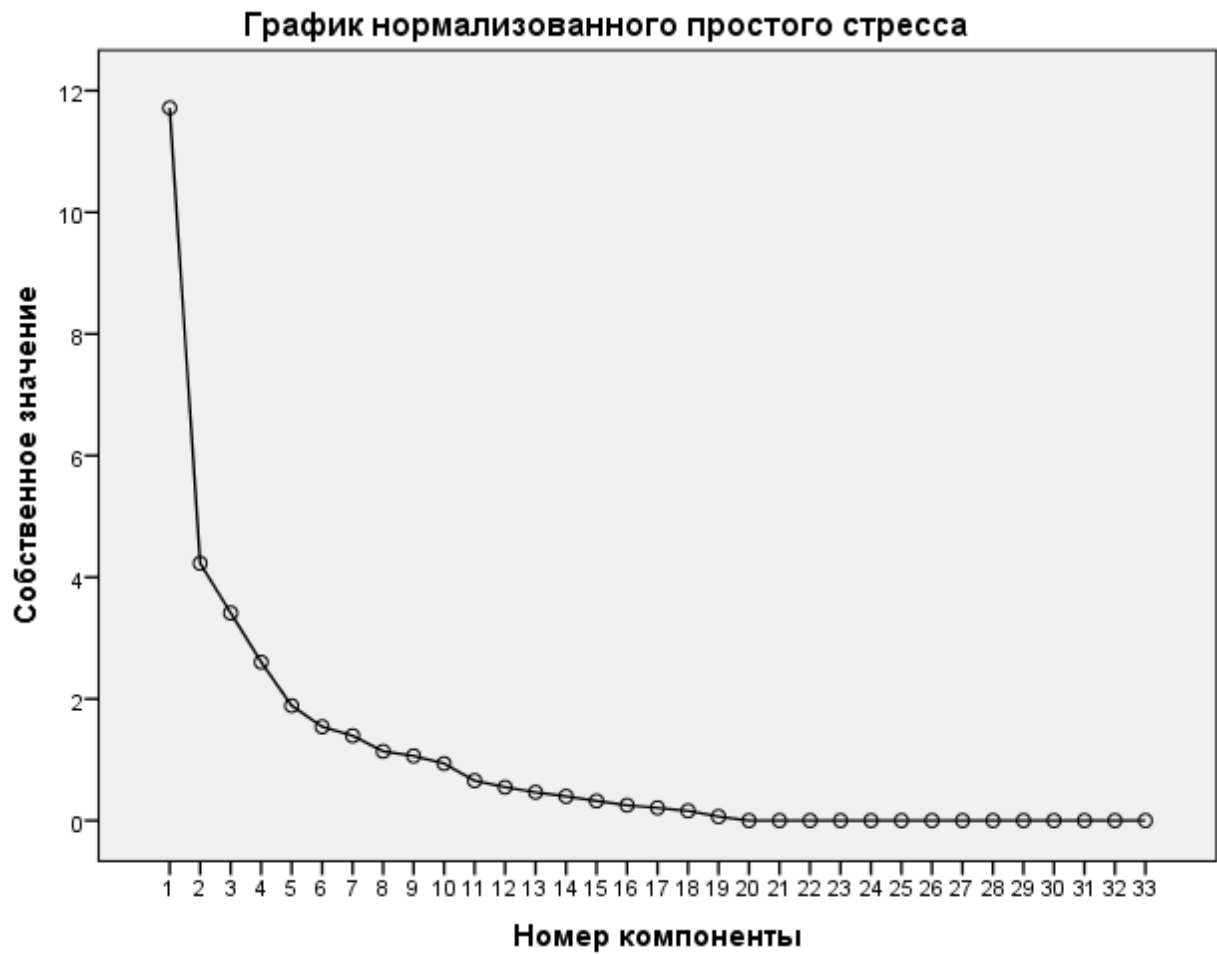
Метод выделения: Анализ методом главных компонент.

Метод вращения: Варимакс с нормализацией Кайзера.

a. Вращение сошлось за 8 итераций.

b. В фазе анализа используются только те наблюдения, для которых VAR00001 = 3 .

Низька сформованість постконвенційного рівня моральної свідомості

Таблиця В.2.

Факторна структура постконвенційного рівня моральної свідомості

низької сформованості

Матриця повернутих компонент^{a,b}

	Компонента				
	1	2	3	4	5
рефлексія	,118	,053	-,390	,246	-,667
інтуїція	,240	-,024	-,865	,113	,135
екзистенція	,109	-,015	-,732	,111	-,121
альтруїстичність	,470	,265	-,389	-,547	-,069
моральність	-,449	,231	-,601	,179	-,268
брехня	,383	,276	,017	-,162	-,613
A	,810	,359	,099	,322	-,038
B	,140	,044	,043	,829	-,063

C	,382	,671	-,105	,328	-,277
E	,257	,545	,123	,524	,270
F	,516	,201	,416	,293	,073
G	,813	,178	,002	,260	,035
H	,391	,650	,107	,090	-,156
I	,584	,323	-,336	,549	,159
L	,386	,309	,014	,468	,503
M	-,005	,778	,064	-,148	,121
N	,253	,453	,297	,054	,362
O	,397	,148	,051	-,049	,782
Q1	,721	,141	,493	-,087	,039
Q2	,264	,713	-,072	,068	,385
Q3	,767	,369	,047	,064	,144
Q4	,257	,051	,105	,298	,766
приемний час	,602	,237	-,047	,489	,472
добробут	,363	,007	,714	,073	,294
насолода	,198	-,144	-,030	,842	,176
милосердя	,639	,434	,310	,160	,213
любов	,322	,413	,524	,220	-,269
нове	,839	,180	-,049	,203	-,028
статус	,087	,169	,700	,203	,113
повага інших	,765	,089	-,011	,107	,310
соціальна активність	,396	,688	,273	-,074	-,235
спілкування	,137	,422	,602	,297	,005
здоров'я	,296	,490	,085	,592	-,083

Метод выделения: Анализ методом главных компонент.

Метод вращения: Варимакс с нормализацией Кайзера.

a. Вращение сошлось за 8 итераций.

b. В фазе анализа используются только те наблюдения, для которых VAR00001 = 1 .

Середня сформованість постконвенційного рівня моральної свідомості

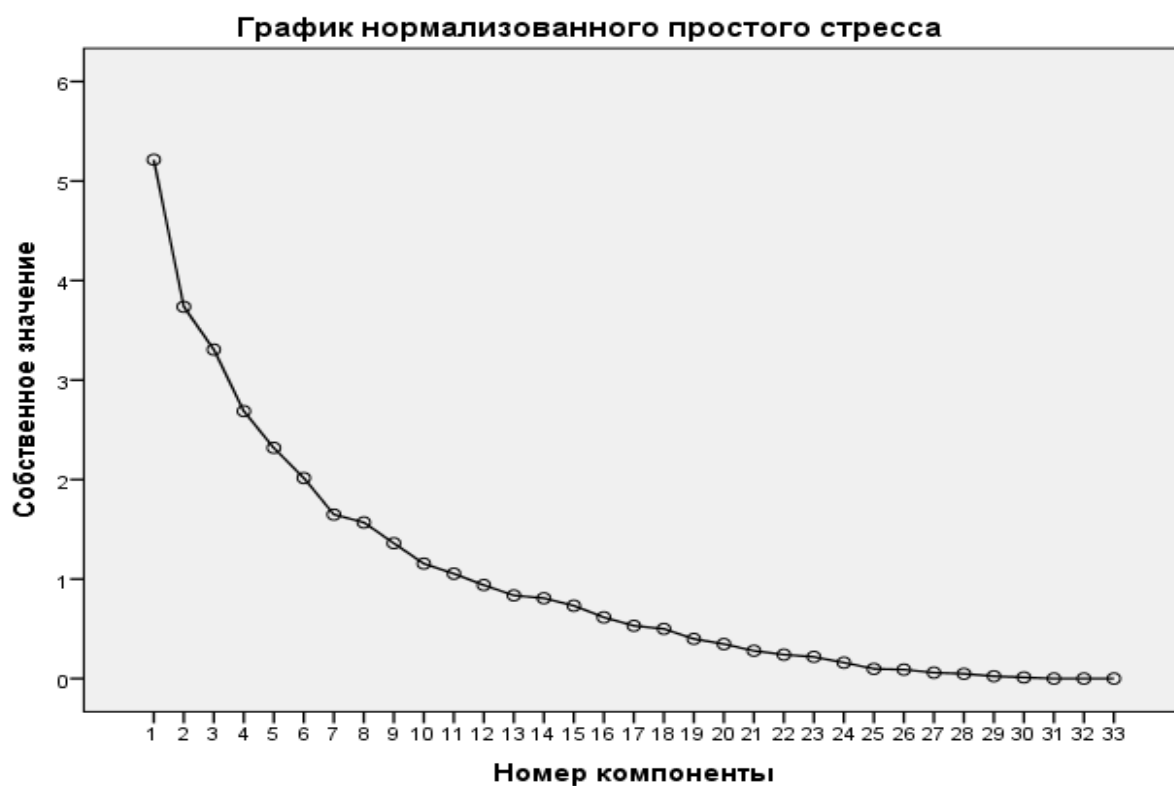

Таблица В.3.

**Факторна структура постконвенційного рівня моральної свідомості
середньої сформованості**

Матрица повернутих компонент^{a,b}

	Компонента				
	1	2	3	4	5
рефлексія	,547	-,205	,323	,347	,051
інтуїція	,367	-,209	,155	,219	-,061
екзистенція	,160	-,072	-,110	-,095	,468
альтруїстичність	,310	,075	,050	-,474	,574
моральність	-,328	-,006	-,069	,061	,438
брехня	-,190	,305	,443	-,243	,131
A	,232	,094	-,064	,589	,327
B	,079	-,236	,120	,012	,337
C	-,305	,664	,425	,028	,043

E	,382	,607	,059	,344	,249
F	,183	,214	,483	,561	,311
G	,299	,477	-,319	,026	,385
H	,048	,382	,122	,725	,033
I	-,208	,107	-,013	,321	,668
L	,575	,472	-,100	,216	-,043
M	,020	,668	,067	,102	-,178
N	-,099	,806	,120	-,093	,258
O	,752	,066	-,154	-,016	,020
Q1	,600	,110	,097	-,108	-,148
Q2	,074	,159	-,146	-,786	,192
Q3	-,063	,414	,025	-,061	,654
Q4	,723	-,112	-,305	,071	-,091
приемний час	,236	,209	,718	-,116	-,060
добробут	,598	-,070	-,087	,170	,258
насолода	,227	,357	,538	,323	-,111
милосердя	,086	,164	,326	-,174	,590
любов	,538	,066	,214	-,087	,120
нове	,028	-,060	,805	,182	-,058
статус	,147	-,308	,282	,402	,228
повага інших	,484	-,190	,419	-,063	,295
соціальна активність	-,164	-,246	,273	,105	,285
спілкування	-,023	,036	-,100	,610	-,159
здоров'я	-,145	-,031	,617	,068	,055

Метод выделения: Анализ методом главных компонент.

Метод вращения: Варимакс с нормализацией Кайзера.

a. Вращение сошлось за 8 итераций.

b. В фазе анализа используются только те наблюдения, для которых VAR00001 = 2 .

**Середньогрупові показники шкал морально-етичної відповідальності
різних ступенів сформованості постконвенційного рівня моральної
свідомості**

Отчет

VAR00001		рефлексія	інтуїція	екзистенц	альтруїстичні сть	моральність
1,00	Среднее	2,2000	2,8500	2,4000	2,8000	2,7000
	N	40	40	40	40	40
	Стд.Отклонение	1,22370	1,40603	1,03280	1,22370	1,06699
2,00	Среднее	2,2258	2,8387	2,2258	2,8387	2,5161
	N	62	62	62	62	62
	Стд.Отклонение	1,01496	1,17618	,98212	1,14796	,98749
3,00	Среднее	2,2188	2,9922	2,3203	3,1563	2,6484
	N	128	128	128	128	128
	Стд.Отклонение	1,29163	1,13287	1,31577	1,14629	1,08381
Итого	Среднее	2,2174	2,9261	2,3087	3,0087	2,6217
	N	230	230	230	230	230
	Стд.Отклонение	1,20612	1,19267	1,18411	1,16721	1,05336

Факторизація СД низька сформованість

Матрица повернутых компонент^{a,b}

	Компонента	
	1	2
хороший	,095	,981
гарний	,137	,932
приємний	,095	,981
сильний	,420	,199
великий	,994	,085
важкий	,994	,085
швидкий	,994	,085
активний	,994	,085
динамічний	,994	,085

Метод выделения: Анализ методом главных компонент.

Метод вращения: Варимакс с нормализацией Кайзера.

a. Вращение сошлось за 3 итераций.

b. В фазе анализа используются только те наблюдения, для которых VAR00001 = 1

**Середньогрупові показники структури цінностей різних ступенів
сформованості постконвенційного рівня моральної свідомості**

Отчет

VAR00001		присмний час	добробут	насопода	милосердя	любов	нове	статус	повага інших	соціальна активність	спілкування	здоров'я
1,00	Среднее	4,1000	2,7500	2,7000	5,0500	3,9000	3,1000	2,7500	4,2500	2,7000	3,1500	3,5000
	N	40	40	40	40	40	40	40	40	40	40	40
	Стд.Отклонение	1,35495	1,49786	1,47109	1,51826	1,49872	1,56566	1,42775	1,56484	1,60448	1,16685	1,37747
2,00	Среднее	4,5161	3,0000	3,6129	5,0323	4,1613	2,7097	3,3548	4,3871	2,9355	3,0000	3,7419
	N	62	62	62	62	62	62	62	62	62	62	62
	Стд.Отклонение	1,05180	1,44857	1,07665	,90477	,92672	1,43020	1,16079	1,01392	1,19933	1,14520	1,08546
3,00	Среднее	4,7813	2,5938	3,3438	5,1641	3,9766	3,0156	3,2266	4,6563	2,6250	2,9922	3,5547
	N	128	128	128	128	128	128	128	128	128	128	128
	Стд.Отклонение	,87788	1,13247	1,34245	1,05575	,99182	1,35730	1,45383	,99160	1,49540	1,04615	1,16246
Итого	Среднее	4,5913	2,7304	3,3043	5,1087	4,0130	2,9478	3,1783	4,5130	2,7217	3,0217	3,5957
	N	230	230	230	230	230	230	230	230	230	230	230
	Стд.Отклонение	1,04815	1,29710	1,32937	1,11026	1,07971	1,41633	1,38566	1,12429	1,44203	1,09163	1,18099

Матрица повернутых компонент^а

	Компонента	
	1	2
хороший	,095	,981
гарний	,137	,932
приємний	,095	,981
сильний	,420	,199
великий	,994	,085
важкий	,994	,085
швидкий	,994	,085
активний	,994	,085
динамічний	,994	,085

Метод выделения: Анализ методом главных компонент.
Метод вращения: Варимакс с нормализацией Кайзера.

- Вращение сошлось за 3 итераций.
- В фазе анализа используются только те наблюдения, для которых VAR00001 = 1 .

Матрица повернутых компонент^а

	Компонента	
	1	2
хороший	-,312	,932
гарний	-,061	,947
приємний	-,312	,932
сильний	,285	,345
великий	,989	-,134
важкий	,989	-,134
швидкий	,989	-,134
активний	,989	-,134
динамічний	,989	-,134

Метод выделения: Анализ методом главных компонент.
Метод вращения: Варимакс с нормализацией Кайзера.

- Вращение сошлось за 3 итераций.
- В фазе анализа используются только те наблюдения, для которых VAR00001 = 2 .

Матрица повернутых компонент^а

	Компонента	
	1	2
хороший	,102	,980
гарний	,102	,980
приємний	,102	,980
сильний	-,018	,546
великий	,975	,168
важкий	,975	,168
швидкий	,975	,168
активний	,933	-,102
динамічний	,922	-,034

Метод выделения: Анализ методом главных компонент.
Метод вращения: Варимакс с нормализацией Кайзера.

- Вращение сошлось за 3 итераций.
- В фазе анализа используются только те наблюдения, для которых VAR00001 = 3 .

**Критерій Краскала Уоллеса між показниками структури цінностей та
шкाल морально-етичної відповідальності у студентів із
преконвенційним, конвенційним і постконвенційним
рівнями моральної свідомості**

Ранги			
	VAR00002	N	Средний ранг
рефлексія	1,00	38	53,03
	2,00	26	56,88
	3,00	40	49,15
	Всього	104	
інтуїція	1,00	38	50,82
	2,00	26	60,04
	3,00	40	49,20
	Всього	104	
екзистенц	1,00	38	50,87
	2,00	26	47,58
	3,00	40	57,25
	Всього	104	
альтруїстичність	1,00	38	47,03
	2,00	26	57,50
	3,00	40	54,45
	Всього	104	
моральність	1,00	38	50,50
	2,00	26	49,50
	3,00	40	56,35
	Всього	104	
брехня	1,00	38	46,08
	2,00	26	54,42
	3,00	40	57,35
	Всього	104	
приємний час	1,00	38	44,45
	2,00	26	62,42
	3,00	40	53,70
	Всього	104	
добробут	1,00	38	52,66
	2,00	26	46,04
	3,00	40	56,55
	Всього	104	
насолада	1,00	38	50,61
	2,00	26	49,96
	3,00	40	55,95
	Всього	104	
милосердя	1,00	38	47,39
	2,00	26	56,58
	3,00	40	54,70
	Всього	104	
любов	1,00	38	53,18
	2,00	26	58,27
	3,00	40	48,10
	Всього	104	
нове	1,00	38	46,03
	2,00	26	52,88
	3,00	40	58,40
	Всього	104	
статус	1,00	38	49,34
	2,00	26	61,50
	3,00	40	49,65
	Всього	104	
повага інших	1,00	38	48,08
	2,00	26	63,42
	3,00	40	49,60
	Всього	104	
соціальна активність	1,00	38	53,18
	2,00	26	50,81
	3,00	40	52,95
	Всього	104	
спілкування	1,00	38	57,92
	2,00	26	48,96
	3,00	40	49,65
	Всього	104	
здоровя	1,00	38	42,39
	2,00	26	57,50
	3,00	40	58,85
	Всього	104	

Статистичні критерії^{а,б}

	рефлексія	інтуїція	екзистенц	альтруїстичні сть	моральність	брежня	присмний час	добробут	насолада	милосердя	любов	нове	статус	повага інших	соціальна акт ивність	спікування	здоровя
Хи-квадрат	1,123	2,434	2,030	2,305	1,181	3,062	6,199	2,053	,900	1,964	2,025	3,499	3,279	5,009	,115	2,069	7,271
ст.св.	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2
Асимпт. знач.	,570	,296	,362	,316	,554	,216	,045	,358	,637	,374	,363	,174	,194	,082	,944	,355	,026

а. Критерій Крассела-Уоллеса

б. Групувальна змінна: VAR00002

Додаток Г

Діагностичний інструментарій

Шановний респонденте!

Просимо Вас взяти участь у нашому науковому дослідженні, результати якого, сподіваємося, дадуть змогу краще пізнати психологічні особливості сучасних українців. Ви можете залишитися цілком анонімним, вказавши лише Ваше ім'я (псевдонім) і деякі інші загальні дані.

Заздалегідь щиро вдячні за Ваші увагу та час!

Ваше ім'я (псевдонім):

Стать:

Вік:

Спеціальність:

Регіон проживання (село/с.м.т./місто, район, область):

Дата:

I. Методика «Завершення речення»: продовжіть, будь ласка, речення:

Високоморальна людина – це.....

II. Діагностика моральної свідомості. Дилеми Лоуренса (Лоренца) Кольберга.

Інструкція.

Уважно прочитайте дев'ять наступних гіпотетичних дилем і дайте відповіді на запропоновані питання. Жодна дилема не містить абсолютно правильного, бездоганного рішення – будь-який варіант має свої плюси і мінуси. Зверніть пильну увагу на обґрунтування переваги вашої відповіді.

Тестовий матеріал.

Дилема I. У одній із країн Європи жінка помирала від особливої форми раку. Були лише одні ліки, які, на думку лікарів, могли б її врятувати. Це була форма радію, недавно відкрита фармацевтом в цьому ж місті. Виготовлення ліків вартувало дуже дорого. Але фармацевт призначив ціну в 10 разів більше. Він заплатив 400 доларів за радій, а призначив ціну 4000

доларів за невелику дозу радію. Чоловік хворої жінки, Хайнц, пішов до всіх своїх знайомих, щоб позичити грошей і використовував всі легальні засоби, але зміг зібрати лише близько 2000 доларів. Він сказав фармацевту, що дружина вмирає і просив його продати дешевше або прийняти плату пізніше. Але фармацевт сказав: «Ні, я відкрив ліки і збираюся добре на них заробити, використавши всі можливі засоби». І Хайнц вирішив викрасти ці ліки.

1. Чи повинен Хайнц викрасти ліки? Чому так чи ні?
2. (Питання поставлене з метою виявити у суб'єкта моральний тип і може розглядатися як необов'язкове). Добре чи погано для нього викрасти ліки?
3. Чи є у Хайнца обов'язок або зобов'язання викрасти ліки? Чому так чи ні?
4. Якби Хайнц не любив свою дружину, чи повинен був він викрасти ліки для неї? (Якщо суб'єкт не схвалює крадіжку, запитати: чи буде відмінність в його вчинках, якщо він любить чи не любить свою дружину?) Чому так чи ні?
5. Припустимо, що вмирає не його дружина, а чужа людина. Чи повинен Хайнц викрасти ліки для чужого? Чому так чи ні?
6. (Якщо суб'єкт схвалює крадіжку ліків для чужого.) Припустимо, що це домашня тварина, яку він любить. Чи повинен Хайнц викрасти ліки, щоб врятувати улюблену тварину? Чому так чи ні?
7. Чи важливо для людей робити все, що вони можуть, щоб врятувати життя іншого? Чому так чи ні?
8. Красти - протизаконно. Погано це і в моральному відношенні? Чому так чи ні?
9. Взагалі, чи повинні люди намагатися робити все, що вони можуть, щоб коритися закону? Чому так чи ні?
10. (Це питання включено, щоб виявити орієнтацію суб'єкта і може бути не обов'язковим.) Осмислюючи знову дилему, що б ви сказали, яка найвідповідальніша річ, яку потрібно зробити в цій ситуації Хайнцу? Чому?

Дилема II. Хайнц викрав ліки з аптеки і дав їх дружині. На наступний день в газетах з'явилося повідомлення про грабіж. Офіцер поліції м-р. Браун, який знав Хайнца, прочитав повідомлення. Він згадав, що бачив, як Хайнц біг від аптеки, і зрозумів, що це зробив він. Поліцейський вагався, чи повинен він повідомити про крадіжку.

1. Чи повинен офіцер Браун повідомити про те, що крадіжку скоїв Хайнц? Чому так чи ні?

2. Припустимо, що офіцер Браун близький друг Хайнца. Чи повинен він тоді подати рапорт про нього? Чому так чи ні?

Продовження: Офіцер Браун повідомив про Хайнца. Хайнц був заарештований і постав перед судом. Були обрані присяжні. Робота присяжних – визначити винна чи ні людина в скоєнні злочину. Присяжні визнають Хайнца винним. Справа судді - винести вирок.

3. Чи повинен суддя дати Хайнцу певне покарання або звільнити його? Чому це є найкращим?
4. З позиції суспільства, чи повинні люди, які порушують закон, бути покарані? Чому так чи ні? Як це застосувати до того, що повинен вирішити суддя?
5. Хайнц зробив те, що підказала йому совість, коли він викрав ліки. Чи повинен порушник закону бути покараний, якщо він діяв не по закону, а по совісті? Чому так чи ні?
6. (Це питання поставлене з тим, щоб виявити орієнтацію суб'єкта і його можна вважати необов'язковим.) Продумайте дилему: що, на вашу думку, є найбільш відповідальною річчю, яку повинен зробити суддя? Чому?

Дилема III. Джо – 14-річний хлопчик, який дуже хотів поїхати в табір. Батько обіцяв йому, що він зможе поїхати, якщо сам заробить для цього гроші. Джо старанно працював і зібрав 40 доларів, необхідних для поїздки в табір, і ще навіть трохи більше. Але якраз перед поїздкою батько змінив своє рішення. Деякі його друзі вирішили поїхати на рибалку, а у батька не вистачало грошей. Він сказав Джо, щоб той дав йому накопичені гроші. Джо не хотів відмовлятися від поїздки в табір і збирався відмовити батькові.

(Питання 1–6 включені, щоб виявити систему етичних поглядів суб'єкта і не повинні розглядатися як обов'язкові.)

1. Чи має батько право умовляти Джо віддати йому гроші? Чому так чи ні?
2. Чи означає віддача грошей, що син хороший? Чому?
3. Чи є важливим в цій ситуації той факт, що Джо сам заробив гроші? Чому?
4. Батько обіцяв Джо, що він зміг би поїхати в табір, якби він сам заробив гроші. Чи є обіцянка батька найважливішою річчю в цій ситуації? Чому?
5. Взагалі, чому обіцянка повинна бути виконана?
6. Чи важливо дотримати обіцянки тому, кого ви добре не знаєте і, ймовірно, не побачите знову? Чому?

7. Що є найважливішим у відносинах батька та сина? Чому це найважливіше?
8. Взагалі, що мало б бути авторитетом для батька по відношенню до сина? Чому?
9. Що є найважливішим у відносинах сина до батька? Чому?
10. (Наступне питання спрямоване на виявлення орієнтації суб'єкта і може бути не обов'язковим.) Що ж, на вашу думку, є найбільш відповідальною річчю, яку повинен зробити Джо у цій ситуації? Чому?

Дилема IV. У однієї жінки була дуже важка форма раку, від якої не було ліків. Лікар Джефферсон знав, що їй залишилося жити 6 місяців. Вона відчувала жахливі болі, була настільки слабка, що достатня доза морфію дозволила б їй померти швидше. Вона навіть марила, але в спокійні періоди попросила лікаря дати їй досить морфію, щоб убити її. Хоча лікар Джефферсон знає, що вбивство з милосердя протизаконно, він думає виконати її прохання.

1. Чи повинен лікар Джефферсон дати їй ліки, від яких би вона померла? Чому?
2. (Це питання спрямоване на виявлення морального типу суб'єкта і не є обов'язковим). Правильно чи погано для нього дати жінці ліки, які дозволили б їй померти? Чому це правильно чи погано?
3. Чи повинна жінка мати право прийняти остаточне рішення? Чому так чи ні?
4. Жінка заміжня. Чи повинен її чоловік втручатися у рішення? Чому? (Наступне питання необов'язкове).
5. Що мав би зробити хороший чоловік в цій ситуації? Чому?
6. Чи має людина обов'язок або зобов'язання жити, коли вона не хоче, а хоче покінчити життя самогубством?
7. (Наступне питання необов'язкове). Чи має л-р. Джефферсон обов'язок або зобов'язання зробити ліки, доступними для жінки? Чому?
8. Коли домашня тварина важко поранена і вмирає, її усипляють, щоб позбавити від болю. Чи можна застосувати те ж саме і тут? Чому?
9. Для лікаря протизаконно дати жінці ліки. Чи є це і морально поганим? Чому?
10. Взагалі, чи повинні люди робити все, що вони можуть, щоб коритися закону? Чому? Як це застосувати до того, що мав би зробити л-р. Джефферсон? (Наступне питання стосується моральної орієнтації, воно не обов'язкове).

11.Обдумуючи дилему, щоб ви сказали про найвідповідальнішу річ, яку зробив би л-р Джефферсон? Чому?

Дилема V. Л-р. Джефферсон зробив милосердне вбивство. В цей час проходив повз л-р. Роджерс. Він знав ситуацію і намагався зупинити Джефферсона, але ліки вже було дано. Лікар Роджерс вагався, чи повинен він був повідомити про лікаря Джефферсона.

1. (Це питання необов'язкове) Повинен був л-р. Роджерс повідомити про Джефферсона? Чому?

Продовження: л-р. Роджерс повідомив про лікаря Джефферсона. Л-р. Джефферсон відданий під суд. Обрано присяжних. Робота присяжних – визначити винна чи невинна людина. Присяжні вважають, що л-р. Джефферсон винен. Суддя повинен винести вирок.

2. Чи повинен суддя покарати л-ря Джефферсона або звільнити? Чому ви вважаєте таку відповідь найкращою?

3. Подумайте в розумінні суспільства, чи повинні люди, які порушують закон, бути покарані? Чому так чи ні? Як це застосувати до рішення судді?

4. Присяжні вважають, що лікар Джефферсон за законом винен у вбивстві. Справедливо чи ні для судді винести йому смертний вирок (за законом можливе покарання)? Чому?

5. Чи правильно завжди виносити смертний вирок? Чому так чи ні? За яких умов смертний вирок повинен бути, на вашу думку, винесений? Чому ці умови важливі?

6. Л-р. Джефферсон зробив те, що підказала йому совість, коли він дав жінці ліки. Чи повинен бути покараний порушник закону, якщо він діє по совісті? Чому так чи ні?

7. (Наступне питання може бути необов'язковим). Знову обдумуючи дилему, що б ви визначили як найвідповідальнішу річ для судді? Чому? (Питання 8-13 виявляють систему етичних поглядів суб'єкта і не є обов'язковими.)

8. Що означає слово «совість» для вас? Якби ви були лікарем Джефферсоном, що підказала б вам совість при прийнятті рішення?

9. Л-р. Джефферсон повинен прийняти моральне рішення. Чи повинно бути воно засноване на почутті або тільки на міркуванні про те, що справедливо і погано?

10. Взагалі, що робить проблему моральною або що означає для вас слово «моральність»?

11. Якщо л-р. Джефферсон розмірковує над тим, що дійсно правильно, чи має бути якась правильна відповідь. Чи є дійсно якась правильне

рішення для моральних проблем, подібних до тих, які є у Джефферсона, або коли думка кожного є однаково правильною? Чому?

12. Як ви можете дізнатися, що прийшли до справедливого морального рішення? Чи є спосіб мислення або метод, шляхом якого можна досягти хорошого або адекватного рішення?

13. Більшість людей вважають, що мислення і міркування в науці можуть призвести до правильної відповіді. Чи вірно те ж саме для моральних рішень, чи є різниця?

Дилема VI. Джуді – 12-річна дівчинка. Мати обіцяла їй, що вона зможе піти на рок-концерт в їхньому місті, якщо зможе зібрати гроші на квиток, працюючи нянею і трохи економлячи на сніданках. Вона збрала 15 доларів на квиток, та ще додатково 5 доларів. Але мати змінила рішення і сказала Джуді, що та повинна витратити гроші на новий одяг для школи. Джуді була розчарована і вирішила за будь-яких обставин піти на концерт. Вона купила квиток, а матері сказала, що заробила всього 5 доларів. У середу вона пішла на концерт, а мамі сказала, що провела день з подругою. Через тиждень Джуді розповіла своїй старшій сестрі, Луїзі, що вона ходила на концерт, а матері збрехала. Луїза роздумувала, чи сказати матері про вчинок Джуді.

- Чи повинна Луїза розповісти матері, що Джуді збрехала про гроші, або промовчати? Чому?
- Вагаючись, розповісти чи ні, Луїза думає про те, що Джуді – її сестра. Чи повинно це впливати на рішення Джуді? Чому так чи ні?
- (Це питання необов'язкове.) Чи має така розповідь зв'язок з позицією хорошої дочки? Чому?
- Чи важливий в цій ситуації той факт, що Джуді сама заробила гроші? Чому?
- Мати обіцяла Джуді, що вона зможе піти на концерт, якщо сама заробить гроші. Чи є обіцянка матері найважливішою в цій ситуації? Чому так чи ні?
- Чому взагалі обіцянку потрібно виконувати?
- Чи важливо дотриматися обіцянки, яку давали людині, котрої добре не знаєте і, ймовірно, не побачите знову? Чому?
- Яка найважливіша річ, про яку повинна піклуватися мати в своїх відносинах з дочкою? Чому це найважливіша річ?
- Взагалі, яким повинен бути авторитет матері для дочки? Чому?
- Про яку найважливішу річ, на вашу думку, повинна піклуватися дочка по відношенню до матері? Чому ця річ важлива? (Наступне питання необов'язкове)

- Осмислюючи знову дилему, що б ви сказали, яка найвідповідальніша річ, яку потрібно зробити в цій ситуації Луїзі? Чому?

Дилема VII. У Корей екіпаж моряків, при зустрічі з переважаючими силами ворогів, відступив. Екіпаж перейшов по мосту через річку, а ворог був ще на іншій стороні. Якби хто-небудь пішов на міст і підірвав його, то інші члени команди, маючи перевагу в часі, ймовірно, могли б втекти. Але людина, яка залишилась би позаду, щоб підірвати міст, не змогла би піти живою. Сам капітан - це людина, яка найкраще знає, як вести відступ. Він викликав добровольців, але їх не виявилось. Якщо він піде сам, то люди, ймовірно, не повернуться благополучно, він - єдиний, хто знає, як вести відступ.

1. Чи повинен був капітан наказати якійсь людині піти на завдання або він повинен був піти сам? Чому?
2. Чи повинен капітан послати котрусь людину на міст (або навіть використовувати жереб), коли це означає послати її на смерть? Чому?
3. Чи повинен був капітан піти сам, коли це означає, що люди, ймовірно, не повернуться назад щасливо? Чому?
4. Чи має капітан право наказати людині, якщо він думає, що це найкращий вихід? Чому?
5. Людина, яка отримала наказ, чи має обов'язок або зобов'язання йти? Чому?
6. Що викликає необхідність врятувати або захистити людське життя? Чому це важливо? Як це застосувати до того, що повинен зробити капітан?
7. (Наступне питання необов'язкове.) Продумуючи знову дилему, що б ви сказали, яка найвідповідальніша річ для капітана? Чому?

Дилема VIII. В одній країні Європи бідна людина на ім'я Вальжан не зміг знайти роботи, не змогли цього ні його сестра, ні брат. Не маючи грошей, він вкрав хліб і необхідні їм ліки. Його спіймали і засудили до 6 років в'язниці. Через два роки він втік і став жити в новому місці під іншим ім'ям. Він зібрав гроші і поступово побудував велику фабрику, платив своїм робітникам найвищу зарплату і велику частину свого прибутку віддавав на лікарню для людей, які не могли отримати хороший медичний догляд. Минуло двадцять років, і один моряк впізнав у власникові фабрики Вальжана – грабіжника, якого поліція шукала в його рідному місті.

- Чи повинен був моряк повідомити про Вальжана в поліцію? Чому?
- Чи є у громадянина обов'язок чи зобов'язання повідомляти владі про злочинця? Чому?

- Припустимо, Вальжан був би близьким другом моряка? Чи повинен він тоді повідомити про нього в поліцію?
  - Якщо про Вальжана повідомили і він постав перед судом, чи повинен був суддя послати його назад на каторгу або звільнити? Чому?
  - Подумайте, з точки зору суспільства, чи повинні люди, які порушують закон, бути покарані? Чому? Як це застосувати до того, що повинен зробити суддя?
  - Вальжан зробив те, що йому підказала совість, коли він вкрав хліб і ліки. Чи повинен порушник закону бути покараний, якщо він діє не по совісті? Чому?
  - (Це питання необов'язкове.) Знову осмислюючи дилему, що б ви сказали про те, яку найбільш відповідальну річ потрібно зробити моряку? Чому?
- (Питання 8-12 стосуються системи етичних поглядів суб'єкта, вони є обов'язковими для визначення моральної стадії.)
- Що означає слово «совість» для вас? Якби ви були Вальжаном, яку участь брала б ваша совість в прийнятті рішення?
  - Вальжан повинен прийняти моральне рішення. Чи повинно бути моральне рішення засновано на відчутті чи розумінні про правильне і неправильне?
  - Чи є проблема Вальжана моральною проблемою? Чому? Взагалі, що робить проблему моральною і що означає слово «моральність» для вас?
  - Якщо Вальжан збирається вирішувати, що потрібно зробити, шляхом міркування про те, що ж насправді справедливо, чи повинна бути якась відповідь, правильне рішення. Чи є дійсно деяке правильне рішення моральних проблем, подібних проблемі Вальжана, або коли люди не погоджуються одні з одними, чи думка кожного однаково справедлива? Чому?
  - Як ви дізнаєтеся, що прийшли до правильного морального рішення? Чи є спосіб мислення або метод, шляхом якого людина може досягти правильного чи адекватного рішення?
  - Більшість людей вважають, що розумові висновки або міркування в науці можуть призвести до правильної відповіді. Чи вірно це і для моральних висновків, чи вони відмінні?

Дилема ІХ. Два молодих чоловіки, брати, потрапили в скрутне становище. Вони таємно покинули місто і потребували грошей. Карл, старший, зламав магазин і викрав тисячу доларів. Боб, молодший, пішов до старшої людини у відставці – було відомо, що вона допомагає людям в

місті. Цій людині він сказав, що дуже хворий і що йому необхідна тисяча доларів, щоб заплатити за операцію. Боб попросив цю людину дати йому гроші і обіцяв, що поверне їх назад, коли видужає. Насправді, Боб взагалі не був хворий і не мав наміру повертати гроші. Хоча чоловік і не знав добре Боба, він дав йому гроші. Так Боб і Карл втекли з міста, кожен з тисячею доларів.

1. Що гірше: вкрасти як Карл або обдурити як Боб? Чому це гірше?
2. Що, на Вашу думку, є найгіршою річчю при обмані старої людини? Чому це найгірше?
3. Взагалі, чому обіцянку потрібно виконувати?
4. Чи важливо дотримати обіцянку, дану людині, яку ви добре не знаєте або ніколи не побачите знову? Чому так чи ні?
5. Чому не можна красти з магазину?
6. Яка цінність або важливість прав власності?
7. Чи повинні люди робити все, що вони можуть, щоб користися законом? Чому так чи ні?
(Наступне питання призначене, щоб виявити орієнтацію досліджуваного і не є обов'язковим)
8. Чи можна вважати старого чоловіка безвідповідальним, коли він позичав Бобу гроші? Чому так чи ні?

III. Опитувальник «Діагностика рівня морально-етичної відповідальності особистості» (І. Г. Тимощук)

Інструкція.

Пропонуємо взяти участь в оцінці особливостей Вашої особистості. Для цього Вам необхідно відповісти на нижче наведені твердження. Якщо Ви згодні з твердженням, то поруч з його номером поставте «+» (так), якщо не згодні – знак «-» (ні), якщо важко відповісти, то 0 (не знаю). Звертаємо Вашу увагу на те, що правильність наших висновків буде повністю залежати від щирості і точності Ваших відповідей.

1. Мені здається, що любов у сучасному світі втратила свою цінність.
2. Я думаю, що інтуїтивно оцінити аморальність людського вчинку не може ніхто.
3. Я думаю, що постійний аналіз своєї поведінки і вчинків річ потрібна, але не необхідна.
4. В житті я більше дотримуюсь принципу: «Мені подобається», а не «Я повинен».

5. Я думаю, що такі поняття як «обов'язок» і «честь» втратили своє першорядне значення.
6. Я ніколи не пропускав цікавих занять у ЗВО (ВНЗ).
7. Мені здається, що безкорисливо допомагати іншим людям – сприяти розвитку у них інфантилізму.
8. Радитися з внутрішнім голосом, вирішуючи етичні проблеми, властиво людям зі слабо розвиненим мисленням і рефлексією.
9. Люди, які постійно займаються самооцінкою, зазвичай невпевнені в собі і погано адаптовані в суспільстві.
10. Мені здається, що тільки сильна особистість здатна відповідати за своє життя і вчинки.
11. Люди, які постійно борються за справедливість, насправді вискочки і заздрісники.
12. Я ніколи нікому не відмовляю у допомозі, навіть якщо це зачіпає мої інтереси.
13. Співчуття і співпереживання іншій людині - це не вирішення проблеми, а відхід від неї.
14. Я думаю, що швидко вибрати правильне рішення в складній етичній ситуації не може ніхто.
15. Аналізуючи мотиви поведінки інших людей, я отримую задоволення.
16. Я думаю, що людина не може повністю відповідати за те, що з нею відбувається в житті.
17. Якщо постійно прислухатися до голосу своєї совісті, можна залишитися «без хліба щоденного».
18. Я розумію, що сперечатися з батьками марно, тому ніколи не роблю цього.
19. Щира радість за успіхи іншої людини є, на мій погляд, зворотною стороною заздрості.
20. Розуміння в оточуючих мене явищах дії сил «добра і зла» здається мені примітивним і застарілим.
21. Якщо постійно замислюватися про правильність життя, то і життя може пройти повз тебе.
22. Я думаю, що людина не зобов'язана відповідати за кризи і конфлікти, що відбулися в її житті.
23. Суспільство диктує людині свої цінності і ідеали, і нікуди від цього не дітися.
24. Я ніколи не оцінюю людей.

25. Зазвичай почуття провини властиво людям з низькою самооцінкою, невпевненим у собі.

26. Люди, які постійно слідують голосу совісті, виглядають смішно і не сучасно.

27. Я думаю, що потрібно робити справу, а не замислюватися над тим, як це відіб'ється на людях.

28. Безвідповідальність, що іноді проявляється людиною, буває йде на користь оточуючим.

29. Я думаю, що в роботі іноді потрібно вдаватися до принципу: «Мета виправдовує засоби».

30. Маніпулювати неетично і я ніколи цього не роблю.

1.	2.	3.	4.	5.	6.
7.	8.	9.	10.	11.	12.
13.	14.	15.	16.	17.	18.
19.	20.	21.	22.	23.	24.
25.	26.	27.	28.	29.	30.

IV. Методика багатофакторного дослідження особистості Р. Кеттела

Інструкція: «Вам пропонується відповісти на низку запитань, мета яких – з'ясувати особливості Вашого характеру, схильностей та інтересів. Не існує питань, на які можна дати «правильні» чи «неправильні» відповіді, оскільки вони відображають лише особливості, притаманні різним людям. Якщо ж Ви хочете правильно відобразити ці особливості в різних ситуаціях, намагайтесь відповідати якомога точніше та правдивіше.

Відповідаючи на кожне запитання, Ви маєте обрати один із трьох запропонованих варіантів відповідей та обвести його колом. Пам'ятайте при цьому:

- питання надто короткі, щоб у них містилися усі необхідні подробиці, уявляйте типові ситуації, не задумуючись над деталями;
- не витрачайте часу на роздуми, давайте першу природню відповідь, яка спадає Вам на думку;

- намагайтеся відповідати на декілька запитань за хвилину, тоді Ви закінчите роботу приблизно за 35 хвилин;
- намагайтеся уникати проміжних, «невизначених» відповідей, крім тих випадків, коли визначено, конкретно відповісти дійсно неможливо;
- не пропускайте нічого, обов'язково відповідайте на всі запитання підряд;
- можливо, деякі запитання Вам буде складно віднести до себе, то спробуйте дати відповідь, що найбільш підходить і є найбільш імовірною загалом. Не намагайтеся створити своїми відповідями сприятливе враження. Вільно виражайте власну думку».

Текст питальника

1. Я добре зрозумів (ла) інструкцію, яку щойно прочитав (ла):

а) так, в) не впевнений (на), с) ні.

2. І готовий (ва) відповідати на кожне запитання так широко, як тільки можливо:

а) так, в) не впевнений (на), с) ні.

3. Я би надав (ла) перевагу інколи жити в будинку, який знаходиться:

а) в людному місті, в) дещо середнє, с) самотньо у глухих лісах.

4. Я відчуваю у собі досить сил, щоб здолати свої труднощі:

а) завжди, в) зазвичай, с) рідко.

5. Я відчуваю певний неспокій при вигляді диких тварин, навіть якщо вони знаходяться у міцних клітках:

а) правильно, в) не впевнений (на), с) не правильно.

6. Я утримуюсь від критики людей та їх висловлювань:

а) так, в) іноді, с) ні.

7. Я роблю саркастичні (в'їдливі) зауваження щодо людей, якщо вони цього, по-моєму, заслуговують:

а) зазвичай, в) іноді, с) ніколи.

8. Мені більше подобається класична, ніж естрадна музика:

а) правильно, в) не впевнений (на), с) не правильно.

9. Якби я побачив (ла) сусідських дітей, котрі б'ються, то я:

а) дав (ла) би їм можливість домовитися самим, в) не впевнений (на), с) розсудив (ла) би їх.

10. При спілкуванні з людьми я:

а) з готовністю вступаю у розмову, в) дещо середнє, с) надаю перевагу спокійно залишатися збоку.

11. По-моєму, цікавіше бути:

а) інженером-будівельником, в) не впевнений (на), с) драматургом.

12. Я зупинився (лася) б на вулиці швидше, щоб подивитися на роботу художника, ніж слухати, як сваряться люди:

а) правильно, в) не впевнений (на), с) не правильно.

13. Зазвичай я можу миритися зі самовпевненими людьми, не дивлячись на те, що вони хвалькуваті або надто багато про себе уявляють:

а) так, в) дещо середнє, с) ні.

14. За обличчям людини завжди можна помітити, що вона нечесна:

а) так, в) не впевнений (на), с) ні.

15. Було би добре, якби відпустка (канікули) була би тривалішою, і кожний був би зобов'язаний її використовувати:

а) згідний (на), в) не впевнений (на), с) не згідний (на).

16. Я надав (ла) би перевагу роботі з ймовірно більшим, але непостійним заробітком, ніж роботі з малим, але постійним окладом:

а) згідний (на), в) не впевнений (на), с) не згідний (на).

17. Я кажу про свої почуття:

а) тільки якщо це необхідно, в) дещо середнє, с) із бажанням, завжди, коли є можливість.

18. Час від часу в мене виникає відчуття невизначеної небезпеки або раптового страху з незрозумілих причин:

а) так, в) дещо середнє, с) ні.

19. Коли мене неправильно критикують за щось, у чому я не винний (на), я:

а) не переживаю почуття вини, в) дещо середнє, с) все ж відчуваю трохи винним (ною).

20. За гроші можна придбати майже все:

а) так, в) не впевнений (на), с) ні.

21. Моїм рішенням керує більше:

а) серце, в) серце і розум рівною мірою, с) розум.

22. Більшість людей були би щасливіші, якби вони були ближче один до одного і чинили так само, як усі:

а) так, в) не впевнений (на), с) ні.

23. Іноді, коли я дивлюся у дзеркало, мені важко розібратися, де в мене права, а де ліва сторона:

а) правильно, в) не впевнений (на), с) не правильно.

24. При розмові я надаю перевагу:

а) висловлювати свої думки так, як вони приходять мені в голову, в) дещо середнє, с) спочатку сформулювати краще свої думки.

25. Після того як мене щось сильно розсердить, я досить швидко заспокоююсь:

а) так, в) дещо середнє, с) ні.

26. За однакового робочого часу та заробітку було би цікавіше працювати:

а) кухарем, в) не впевнений (на), с) офіціантом (кою) у хорошому ресторані.

27. На суспільні (громадські) посади мене обирали:

а) дуже рідко, в) іноді, с) багато разів.

28. «Лопата» відноситься до «копати», як «ніж» – до:

а) «гострий», в) «різати», с) «вказувати».

29. Іноді я не можу заснути тому що яка-небудь думка не виходить з голови:

а) правильно, в) не впевнений (на), с) не правильно.

30. У своєму житті я майже завжди досягаю поставлених цілей:

а) правильно, в) не впевнений (на), с) не правильно.

31. Застарілий закон варто змінити:

а) тільки після глибокого ґрунтового обговорення, в) не впевнений (на), с) якомога швидше.

32. Я почуваюся «не у своїй тарілці», коли мені доводиться працювати над чим-небудь, що вимагає швидких дій, результати яких можуть вплинути на інших людей:

а) правильно, в) дещо середнє, с) не правильно.

33. Більшість знайомих вважають мене цікавим оповідачем (кою):

а) так, в) не впевнений (на), с) ні.

34. Коли я бачу неохайних людей, я:

а) приймаю їх такими, якими вони є, в) дещо середнє, с) відчуваю огиду та обурення.

35. Я почуваюся дещо не по собі, якщо несподівано опиняюся в центрі уваги групи людей:

а) так, в) дещо середнє, с) ні.

36. Я завжди радий (да) опинитися серед людей, наприклад, у гостях, на танцях, колективній зустрічі:

а) так, в) дещо середнє, с) ні.

37. У школі я надавав (ла) перевагу:

а) займатися музикою, співами, в) дещо середнє, с) випилювати та майструвати що-небудь.

38. Якщо мене призначають керівником (кою) чогось, я наполягаю на тому, щоб мої вказівки виконувались, інакше я відмовляюсь від цієї роботи:

а) так, в) іноді, с) ні.

39. Важливіше, щоб батьки:

а) допомагали дітям розвивати свої почуття, в) дещо середнє, с) навчали дітей стримувати свої почуття.

40. Беручи участь у груповій діяльності, я би надав (ла) перевагу:

а) спробувати покращити організацію роботи, в) дещо середнє, с) слідкувати за результатами та дотриманням правил.

41. Час від часу в мене виникає потреба у цікавій фізичній діяльності:

а) так, в) дещо середнє, с) ні.

42. Я надав (ла) би перевагу швидше спілкуватися з ввічливими людьми, ніж із грубуватими та такими, що полюбляють перечити:

а) так, в) дещо середнє, с) ні.

43. Я відчуваюся дуже приниженим (ою), коли мене критикують у присутності групи людей:

а) правильно, в) дещо середнє, с) не правильно.

44. Якщо мене викликає начальство, то я:

а) користуюсь випадком, щоб попросити про щось потрібне мені, в) дещо середнє, с) боюсь, що це пов'язане з яким-небудь недоліком у моїй роботі.

45. В наш час потрібно:

а) більше спокійних, надійних людей, в) не впевнений (на), с) більше «ідеалістів», що планують краще майбутнє.

46. При читанні я одразу помічаю, коли автор твору хоче мене в чомусь переконати:

а) так, в) не впевнений (на), с) ні.

47. В юності я брав (ла) (все ще беру) участь у різних спортивних заходах:

а) рідко, в) досить часто, с) постійно.

48. Я підтримую порядок у моїй кімнаті, всі речі завжди лежать на своїх місцях:

а) так, в) дещо середнє, с) ні.

49. Іноді в мене виникає відчуття напруги та неспокою, коли я згадую, що відбулося упродовж дня:

а) так, в) дещо середнє, с) ні.

50. Іноді я сумніваюся, чи дійсно люди, з якими я розмовляю, цікавляться тим, що я говорю:

а) так, в) не впевнений (на), с) ні.

- 51. Якби довелося обирати, то я надав (ла) би перевагу бути:**
а) фермером, в) не впевнений (на), с) вчителем середньої школи.
- 52. На свята та дні народження я:**
а) люблю робити подарунки, в) не впевнений (на), с) вважаю, що робити подарунки – досить неприємна річ.
- 53. «Втомлений» відноситься до «роботи», як «гордий» – до:**
а) «усмішка», в) «успіх», с) «щасливий»
- 54. Який з наступних предметів по суті відрізняється від двох інших:**
а) свічка, в) місяць, с) електричне світло.
- 55. Друзі мене підводили:**
а) дуже рідко, в) іноді, с) досить часто.
- 56. У мене є якості, за якими я однозначно вищий (а) від більшості людей:**
а) так, в) не впевнений (на), с) ні.
- 57. Коли я засмучений (на), я намагаюся приховати свої почуття від інших:**
а) правильно, в) дещо середнє, с) неправильно.
- 58. Я схильний (на) відвідувати видовищні заходи та розваги:**
а) частіше, ніж раз на тиждень (частіше, ніж більшість), в) приблизно раз на тиждень (тобто як більшість, с) рідше, ніж раз на тиждень (рідше, ніж більшість).
- 59. Я вважаю, що можливість поводитися невимушено важливіша, ніж хороші манери та повага до існуючих правил поведінки:**
а) правильно, в) не впевнений (на), с) неправильно.
- 60. Зазвичай я мовчу в присутності старших за віком, досвідом та становищем:**
а) так, в) дещо середнє, с) ні.
- 61. Мені важко говорити або декламувати перед великою групою людей:**
а) так, в) дещо середнє, с) ні.
- 62. У мене хороше відчуття орієнтування в незнайомому місці (мені легко сказати, де північ – схід – південь – захід):**
а) так, в) дещо середнє, с) ні.
- 63. Якщо хто-небудь розсердиться на мене, то я:**
а) постараюся його заспокоїти, в) дещо середнє, с) дратуюсь.
- 64. Зустрічаючись з несправедливістю, я швидше схильний (на) забути про це, ніж реагувати:**
а) правильно, в) не впевнений (на), с) неправильно.

65. З моєї пам'яті часто випадають несуттєві тривіальні речі, наприклад, назви вулиць, магазинів:

а) так, в) дещо середнє, с) ні.

66. Мені би сподобалось життя ветеринара, лікування та операції на тваринах:

а) так, в) не впевнений (на), с) ні.

67. Я їм зі смаком, але не завжди так акуратно та ретельно, як інші люди:

а) так, в) не впевнений (на), с) ні.

68. Бувають часи, коли в мене немає настрою бачити будь-кого:

а) дуже рідко, в) дещо середнє, с) досить часто.

69. Іноді мене попереджають про те, що в моєму голосі та манерах надто проявляється збудження:

а) так, в) дещо середнє, с) ні.

70. В юності, якщо я розходився (лась, ходжуся) думкою з батьками, то я:

а) залишався (лась) при своїй думці, в) дещо середнє, с) погоджувався (лась) з їх авторитетом.

71. Я надав (ла) би перевагу займатися самостійною роботою, а не спільною з іншими:

а) так, в) не впевнений (на), с) ні.

72. Мені би більше сподобалося спокійне життя в моєму дусі, ніж слава та шумний успіх:

а) правильно, в) не впевнений (на), с) неправильно.

73. В більшості випадків я відчуваюся зрілою людиною:

а) правильно, в) не впевнений (на), с) неправильно.

74. Зауваження на мою адресу, які дозволяють собі деякі люди, мене більше розладнують, ніж допомагають:

а) часто, в) іноді, с) ніколи.

75. Я завжди здатний (на) керувати проявом своїх почуттів:

а) так, в) дещо середнє, с) ні.

76. Починаючи роботу над корисним витвором, я би надав (ла) перевагу:

а) розробляти його в лабораторії, в) дещо середнє, с) займатися його практичною реалізацією.

77. «Подив» відноситься до «дивний», як «страх» – до:

а) «сміливий», в) «тривожний», с) «жахливий».

78. Який із наступних дробів відрізняється від двох інших:

а) $\frac{3}{7}$, в) $\frac{3}{9}$, с) $\frac{3}{11}$.

79. Здається, деякі люди ігнорують та уникають мене, хоча я не знаю, чому:

а) правильно, в) не впевнений (на), с) неправильно.

80. Ставлення до мене людей не відповідає моїм добрим намірам:

а) часто, в) іноді, с) ніколи.

81. Використання нецензурних висловів викликає у мене обурення, навіть якщо не присутні особи іншої статі:

а) так, в) дещо середнє, с) ні.

82. У мене однозначно менше друзів, ніж у більшості людей:

а) так, в) дещо середнє, с) ні.

83. Я би дуже не хотів (ла) перебувати в такому місці, де немає таких людей, з якими можна поговорити:

а) так, в) дещо середнє, с) ні.

84. Люди іноколи вважають мене ненадійним (ою), хоча й думають, що я приємна людина:

а) так, в) не впевнений (на), с) ні.

85. Хвилювання перед виступом у присутності багатьох людей я переживав (ла):

а) досить часто, в) іноді, с) майже ніколи.

86. Коли я перебуваю у великій групі людей, то я надаю перевагу мовчанню і пропоную слово іншим:

а) так, в) дещо середнє, с) ні.

87. Я надаю перевагу читанню:

а) реалістичних описів військових і політичних битв, в) дещо середнє, с) роману, де багато почуттів та уяви.

88. Коли люди намагаються мною керувати, то я чиню якраз навпаки:

а) так, в) дещо середнє, с) ні.

89. Начальник або члени моєї сім'ї критикують мене тільки тоді, коли для цього дійсно є привід:

а) правильно, в) дещо середнє, с) неправильно.

90. На вулицях або в магазинах мені не подобається, коли деякі люди уважно розглядають інших:

а) так, в) дещо середнє, с) ні.

91. Під час тривалої поїздки я би надав (ла) перевагу:

а) читати що-небудь серйозне, але цікаве, в) не знаю, с) провести час, бесідуєчи з кимось із пасажирів.

92. У ситуаціях, які можуть стати небезпечними, я голосно розмовляю, хоча це виглядає неввічливо і порушує спокій:

а) так, в) не впевнений (на), с) ні.

93. Якщо знайомі погано поводяться зі мною і показують свою неприхильність, то:

а) мене це зовсім не зачіпає, б) дещо середнє, с) я засмучуюсь.

94. Я ніяковію, коли мене хвалять або говорять мені компліменти:

а) так, в) дещо середнє, с) ні.

95. Я би надав (ла) перевагу мати роботу:

а) с постійним окладом, в) дещо середнє, с) з великим окладом, який би залежав від моєї здатності показати людям, чого я вартую.

96. Щоб бути поінформованим (ою), я надаю перевагу отримувати відомості:

а) у спілкуванні з людьми, в) дещо середнє, с) з літератури.

97. Мені подобається брати активну участь у суспільній роботі:

а) так, в) дещо середнє, с) ні.

98. При виконанні завдання я задовольняюсь тільки тоді, коли належна увага буде приділена усім дрібницям:

а) правильно, в) не впевнений (на), с) не правильно.

99. Навіть найменші невдачі іноді мене надто дратують:

а) так, в) дещо середнє, с) ні.

100. Сон у мене завжди міцний, я ніколи не ходжу і не розмовляю уві сні:

а) так, в) не впевнений (на), с) ні.

101. Для мене цікавіша робота, при якій:

а) потрібно розмовляти з людьми, в) дещо середнє, с) потрібно займатися підрахунками та записами.

102. «Розмір» так відноситься до «довжини», як «нечесний» – до:

а) «в'язниця», в) «порушення», с) «крадіжка».

103. «АБ» так відноситься до «ГВ», як «СР» – до:

а) «ПО», в) «ОП», с) «ТУ».

104. Коли люди поводяться нерозумно, то я:

а) мовчу, в) не впевнений (на), с) висловлюю свою зневагу.

105. Якщо хто-небудь голосно розмовляє, коли я слухаю музику:

а) можу зосередитися на музиці, не відволікатися, в) дещо середнє, с) відчуваю, що це псує мені задоволення та дратує.

106. Мене краще характеризувати як:

а) ввічливого та спокійного (ну), в) дещо середнє, с) енергійного (ну).

107. У суспільних заходах я беру участь лише тоді, коли це потрібно, а в інших випадках уникаю їх:

а) так, в) не впевнений (на), с) ні.

108. Бути обережним і не чекати хорошого краще, ніж бути оптимістом і завжди очікувати на успіх:

а) правильно, в) не впевнений (на), с) неправильно.

109. Думаючи про труднощі у своїй роботі, я:

а) намагаюся планувати заздалегідь, перш ніж зустріти трудність, в) дещо середнє, с) вважаю, що здолаю труднощі в міру того, як вони виникнуть.

110. Мені легко вступити в контакт з людьми під час різних суспільних заходів:

а) правильно, в) не впевнений (на), с) неправильно.

111. Коли потрібно трохи дипломатії та уміння переконати, щоб спонукати людей щось зробити, зазвичай про це просять мене:

а) правильно, в) не впевнений (на), с) неправильно.

112. Цікаво бути:

а) консультантом, що допомагає молодим людям обирати професію, в) дещо середнє, с) керівником технічного підприємства.

113. Якщо я впевнений (на), що людина несправедлива або поводить егоїстично, я вказую на це, навіть якщо це пов'язано з неприємностями:

а) так, в) дещо середнє, с) ні.

114. Іноді я кажу дурниці заради жарту, щоб здивувати людей та почути, що вони на це скажуть:

а) так, в) не впевнений (на), с) ні.

115. Мені би сподобалося бути газетним критиком у розділі драми, театру, концертів:

а) так, в) не впевнений (на), с) ні.

116. У мене ніколи не буває потреби що-небудь малювати або вертіти в руках, йорзати на місці, коли доводиться довго сидіти на зборах:

а) правильно, в) не впевнений (на), с) неправильно.

117. Якщо хто-небудь говорить мені щось неправильно, то я швидше подумаю:

а) він (вона) – брехун (ка), в) не впевнений (на), с) мабуть, він (вона) погано поінформований (а).

118. Я відчуваю, що мені загрожує якесь покарання, навіть коли я нічого поганого не зробив (ла):

а) часто, в) іноді, с) ніколи.

119. Думка про те, що хвороба так само часто буває від психічних, як і від фізичних факторів, сильно перебільшена:

а) так, в) не впевнений (на), с) ні.

120. Урочистість і велич традиційних церемоній варто зберегти:

а) так, в) не впевнений (на), с) ні.

121. Думка про те, що люди подумують, ніби я поводжуся незвично або дивно, мене турбує:

а) дуже, в) незначно, с) зовсім не непокоїть.

122. Виконуючи яку-небудь справу, я би надав (ла) перевагу працювати:

а) у складі колективу, в) не впевнений (на), с) самостійно.

123. У мене бувають періоди, коли мені важко позбутися почуття жалю до себе:

а) часто, в) іноді, с) ніколи.

124. Часто я надто швидко починаю сердитися на людей:

а) так, в) дещо середнє, с) ні.

125. Я завжди можу без зусиль змінити свої старі звички й не повертатися до попереднього:

а) так, в) не впевнений (на), с) ні.

126. Якби зарплатня була однаковою, то я надав (ла) би перевагу бути:

а) адвокатом, в) не впевнений (на), с) пілотом або капітаном корабля.

127. «Краще» так відноситься до «найгірше», як «повільне» – до:

а) «швидке», в) «краще», с) «найшвидше».

128. Якою з наведених нижче сукупностей варто продовжити літерну низку ROOOORROOORRR...:

а) ORRR, в) OORR, с) ROOO.

129. Коли приходить час здійснити те, що я планував (ла) і на що сподівався (лась), я виявляю, що вже зникло бажання робити це:

а) правильно, в) дещо середнє, с) неправильно.

130. Переважно я можу продовжувати працювати старанно, не звертаючи уваги на шум, що створюється іншими:

а) так, в) дещо середнє, с) ні.

131. Іноді я кажу стороннім речі, що здаються мені важливими, незалежно від того, чи питають вони про це:

а) так, в) дещо середнє, с) ні.

132. Багато вільного часу я проводжу в розмовах із друзями про минулі розваги, від яких я отримував (ла) задоволення:

а) так, в) дещо середнє, с) ні.

133. Мені подобається влаштовувати які-небудь сміливі, ризиковані речі «сміху заради»:

а) так, в) не впевнений (на), с) ні.

134. Вигляд неприбраної кімнати дуже дратує мене:

а) так, в) дещо середнє, с) ні.

135. Я вважаю себе товариською відкритою людиною:

а) так, в) дещо середнє, с) ні.

136. У спілкуванні я:

а) вільно виявляю свої почуття, в) дещо середнє, с) тримаю свої переживання «при собі».

137. Я люблю музику:

а) легку, живу, в) дещо середнє, с) чуттєву.

138. Краса поеми захоплює мене більше, ніж краса добре зробленої зброї:

а) так, в) не впевнений (на), с) ні.

139. Якщо моє вдале зауваження залишається непоміченим навколишніми, то я:

а) змирюся з цим, в) дещо середнє, с) даю людям можливість почути його ще раз.

140. Мені би сподобалося працювати фотокореспондентом:

а) так, в) не впевнений (на), с) ні.

141. Потрібно бути обережним у спілкуванні з незнайомими, оскільки можна, наприклад, заразитися:

а) так, в) не впевнений (на), с) ні.

142. При поїзді за кордон я би надав перевагу бути під керівництвом екскурсовода, ніж самому планувати маршрут:

а) так, в) не впевнений (на), с) ні.

143. Мене справедливо вважають хоч і наполегливою та працелюбною, але не надто успішною людиною:

а) так, в) не впевнений (на), г) ні.

144. Якщо люди користуються моїм хорошим ставленням у своїх інтересах, то я не обурююсь цим і незабаром про це забуваю:

а) правильно, в) дещо середнє, с) не правильно.

145. Якщо при обговоренні якого-небудь питання серед учасників виникає жорстка суперечка, то я надаю перевагу:

а) побачити, хто ж «переміг», в) дещо середнє, с) щоб суперечка вирішилася мирно.

146. Я надаю перевагу планувати щось самотійно, без втручання і пропозицій з боку інших:

а) так, в) дещо середнє, с) ні.

147. Іноді почуття заздрості впливає на мої дії:

а) так, в) не впевнений (на), с) ні.

148. Я твердо вірю, що начальник може бути не завжди правий, але він завжди має право бути начальником:

а) так, в) не впевнений (на), с) ні.

149. Коли я думаю про все, що ще має бути зроблене, в мене виникає відчуття напруженості:

а) так, в) іноді, с) ні.

150. Коли глядачі мені що-небудь кричать під час гри (роботи), мене це не зачіпає:

а) правильно, в) дещо середнє, с) не правильно.

151. Цікавіше бути:

а) художником, в) не впевнений (на), с) організатором культурних розваг.

152. Яке з наступних слів не відноситься до двох інших:

а) «будь-які», в) «деякі», с) «більшість».

153. «Полум'я» так відноситься до «жар», як «роза» – до:

а) «шип», в) «красиві пелюстки», с) «аромат».

154. У мене бувають яскраві сновидіння, що заважають мені спати:

а) часто, в) іноді, с) практично ніколи.

155. Якщо на шляху до успіху стоять серйозні перешкоди, я все-таки надаю перевагу ризикнути:

а) так, в) дещо середнє, с) ні.

156. Коли я перебуваю у групі людей, котрі починають якусь роботу, то само собою виходить, що я опиняюсь на чолі їх:

а) так, в) дещо середнє, с) ні.

157. Мені більше подобається в одязі спокійна коректність, ніж індивідуальність, що впадає у вічі:

а) правильно, в) не впевнений (на), с) не правильно.

158. Мені більше подобається провести вечір за спокійним улюбленим заняттям, ніж у жвавій компанії:

а) правильно, в) не впевнений (на), с) не правильно

159. Я не звертаю уваги на доброзичливі поради інших, навіть коли ці поради могли би бути корисними:

а) часто, в) іноді, с) ніколи.

160. У своїх вчинках я завжди намагаюсь дотримуватися загальноприйнятих правил поведінки:

а) так, в) дещо середнє, с) ні.

161. Мені не дуже подобається, коли дивляться, як я працюю:

а) так, в) дещо середнє, с) ні.

162. Іноді доводиться застосовувати силу, тому що не завжди можливо домогтися результату за допомогою переконання:

а) правильно, в) дещо середнє, с) не правильно.

163. У школі я надавав (ла) перевагу:

а) українській мові та літературі, в) не впевнений (на), с) математиці або арифметиці.

164. Мене іноді засмучувало, що про мене поза очі відгукувались неохвально без будь-яких до того причин:

а) так, в) не впевнений (на), с) ні.

165. Розмова з простими людьми, котрі завжди дотримуються загальноприйнятих правил і традицій:

а) часто цілком цікава та змістовна, в) дещо середнє, с) дратує мене, тому що обмежується дрібницями.

166. Деякі речі настільки дратують мене, що я надаю перевагу взагалі не говорити на ці теми:

а) так, в) дещо середнє, с) ні.

167. У вихованні важливіше:

а) ставитися до дитини з достатньою любов'ю, в) дещо середнє, с) виробити належні звички та ставлення до життя.

168. Люди вважають мене позитивною, спокійною людиною, котру не зачіпають вибрики долі:

а) так, в) дещо середнє, с) ні.

169. Я вважаю, що суспільство повинне керуватися розумом і відкинути старі звички або непотрібні традиції:

а) так, в) не впевнений (на), с) ні.

170. Гадаю, що у сучасному світі важливіше вирішити:

а) питання моралі, в) не впевнений (на), с) незгоди між країнами.

171. Я краще засвоюю матеріал:

а) читаючи добре написану книгу, в) дещо середнє, с) беручи участь в обговоренні питання.

172. Я надаю перевагу йти своїм шляхом замість того, щоб діяти відповідно до прийнятих правил:

а) правильно, в) не впевнений (на), с) не правильно.

173. Перш ніж висувати який-небудь аргумент, я надаю перевагу почекати, доки не буду переконаний (на), що я правий (а):

а) завжди, в) зазвичай, с) тільки якщо це доцільно.

174. Дрібниці інколи нестерпно «діють мені на нерви», хоч я і розумію, що вони несуттєві:

а) так, в) дещо середнє, с) ні.

175. Під впливом моменту я рідко говорю речі, про які потім дуже шкодую:

а) правильно, в) не впевнений (на), с) не правильно.

176. Якби мене попросили брати участь у шефській (волонтерській) діяльності, то я би:

а) погодився, в) не впевнений (на), с) ввічливо сказав (ла), що зайнятий (та).

177. Яке з наступних слів не відноситься до двох інших:

а) «широкий», в) «зигзагоподібний», с) «прямий».

178. «Швидко» так відноситься до «ніколи», як «близько» – до:

а) «ніде», в) «далеко», с) «десь».

179. Якщо я мимоволі порушив (ла) правила поведінки, перебуваючи у суспільстві, то я швидко забуваю про це:

а) так, в) дещо середнє, с) ні.

180. Мене вважають людиною, котрій зазвичай у голову приходять хороші ідеї, коли потрібно вирішити яку-небудь проблему:

а) так, в) не впевнений (на), с) ні.

181. Я здатний (на) краще проявити себе:

а) у важких ситуаціях, коли потрібно зберегти витримку, в) не впевнений (на), с) коли потрібне уміння знаходити спільну мову з людьми.

182. Мене вважають людиною, сповненою ентузіазму:

а) так, в) дещо середнє, с) ні.

183. Мені подобається робота, яка вимагає змін, різноманітності, відряджень, навіть якщо вона пов'язана з певною небезпекою:

а) так, в) дещо середнє, с) ні.

184. Я досить вимоглива людина і завжди наполягаю на тому, щоб все робилося по можливості правильно:

а) правильно, в) дещо середнє, с) не правильно.

185. Мені подобається робота, що вимагає сумлінного ставлення, точних навичок та умінь:

а) так, в) дещо середнє, с) ні.

186. Я належу до типу енергійних людей, котрі завжди зайняті:

а) так, в) не впевнений (на), с) ні.

187. Я впевнений (на) у тому, що не пропустив (ла) жодного питання і на всі відповів (ла) як належить:

а) так, в) не впевнений (на), с) ні.

V. Асоціативний експеримент: дайте, будь ласка, асоціацію яка перша спадає Вам на думку, на стимул «моральність» – .....

VI. Діагностика реальної структури ціннісних орієнтацій особистості (С.С. Бубнова)

Інструкція: відповідайте по можливості швидко, довго не замислюючись над кожним питанням. Пам'ятайте, що поганих або хороших відповідей немає, є тільки ваша власна думка. Відповідати потрібно «так» або «ні». У бланку відповідей це відповідно «+» або «-», які потрібно поставити поруч з номером питання.

Опитувальник

- Чи любите ви лежати на дивані і нічого не робити?
- Чи любите ви самі заробляти гроші і отримувати від цього задоволення?
- Чи часто вас відвідує думка, що хочеться сходити в театр або на виставку?
- Чи часто ви допомагаєте близьким по господарству?
- Чи вважаєте ви, що любов - визначальне почуття в житті?
- Чи любите ви читати книги про щось нове і незвідане для вас?
- Чи хочете ви стати директором (начальником якої-небудь компанії)?
- Чи хочете ви, щоб вас поважали ваші друзі за ваші особисті якості?
- Чи хочете ви самі брати участь в будь-яких громадських заходах (мітингах, страйках) на користь близького вам населення?
- Чи вважаєте ви, що без спілкування з друзями ваше життя буде тьмяним і нерадісним?
- Чи вважаєте ви, що було б здоров'я – а все інше додасьтись?
- Чи часто вам хочеться розслабитися (послухати легку музику, наприклад)?
- Ви обрали свою професію в основному тому, що вона може приносити великий матеріальний заробіток?
- Чи вважаєте ви, що в житті важливо вміти грати на музичних інструментах, малювати і т.п.?
- Якщо хто-небудь із ваших знайомих захворів, чи знайдете ви час, щоб його відвідати?
- Ваш шлюб укладено (буде укладено) по-любіві?
- Чи любите ви читати науково-популярні книги?
- Чи хотіли ви в школі стати будь-яким організатором?
- Якщо ви зробили непорядний вчинок по відношенню до друзів або співробітників, чи будете ви переживати з цього приводу?
- Чи вважаєте ви, що шляхом громадських дій (мітингів, зборів) можна що-небудь змінити в суспільному житті?
- Чи можете ви спокійно обійтися без частого спілкування зі своїми знайомими?

- Чи вважаєте ви, що необхідно будь-яким чином зміцнювати своє здоров'я (плавати, бігати, грати в теніс)?
- Головне для вас – ваш настрій в даний момент, а що буде потім – не важливо?
- Чи вважаєте ви, що головне - це придбати будинок (квартиру), машину та інші матеріальні блага?
- Чи любите ви гуляти по лісі, по парку?
- Як ви вважаєте, потрібно допомагати матеріально тим, хто просить милостиню?
- Любов – це почуття, яке народжується і вмирає?
- Хотіли б ви стати вченим або науковим співробітником?
- Влада – це почесно і значимо?
- Чи хотіли б ви, щоб у вас було більше друзів?
- Чи спадало вам на думку зайнятися перебудовою будь-якого громадського закладу (клубу, консультаційного пункту, інституту)?
- Чи багато вільного часу ви хотіли б приділяти для спілкування?
- Чи часто ви замислюєтеся про своє здоров'я?
- Чи вважаєте ви, що дуже важливо вміти робити собі приємність?
- Якщо все почати спочатку, вибрали б ви зараз більш високооплачувану роботу, ніж теперішня?
- Хотіли б ви зайнятися фотографуванням (фотографією)?
- Чи вважаєте ви, що потрібно обов'язково допомогти людині, яка зневірилась?
- Почуття любові для вас - це першооснова життя чи ні?
- Чи часто ви задаєте питання собі «А чому саме так?»
- Хотіли б ви бути політиком?
- Чи часто ваш внутрішній голос задає вам питання «А чи поважають мене оточуючі?»
- Чи є для вас суспільні явища предметом обговорення на роботі чи вдома?
- Якщо ви три дні проведете на безлюдному острові, помрете ви від самотності?
- Катаєтеся ви на лижах, щоб зміцнити своє здоров'я?
- Чи часто ви довго мрієте, лежачи з закритими очима?
- Головне в житті - це заробляти гроші, створювати власний бізнес?
- Чи часто ви купуєте картини та інші художні вироби або хотіли б їх купити?
- Якщо хтось із ваших близьких надовго захворів, чи будете ви без його обговорень виконувати його обов'язки по господарству?
- Чи любите ви маленьких дітей?
- Хотіли б ви створити якусь свою «теорію» (відносності, таблицю і т.п.)?

- Хотіли б ви бути схожим на яку-небудь відому людину (актора, політика, бізнесмена)?
  - Чи важливо вам, щоб вас поважали колеги за ваші професійні знання?
  - Хотіли б ви в даний час що-небудь самі зробити в політиці?
  - Ви людина рішуча?
  - Чи ходите ви в сауну, басейн, лазню, чи займаєтеся аеробікою для підтримки хорошого фізичного стану?
  - Хороший (приємний) відпочинок – це надзвичайно важливо, чи не так?
  - Чи вважаєте ви, що дуже важливо накопичити матеріальні блага і передати їх дітям?
  - Хотілося б вам коли-небудь самому намалювати картину або написати музику?
  - Коли маленька дитина плаче – це «крик про допомогу»?
  - Для вас важливіше кохати самому, ніж бути коханим?
  - «У всьому хочеться дійти до самої суті» – це про вас?
  - Ви хотіли б, щоб ваші діти стали знаменитими людьми?
  - Хотіли б ви, щоб колеги по роботі зверталися до вас за допомогою в особистому плані як до людини?
  - У суспільному житті нехай залишається все так, як є?
  - Спілкування – це лише марна трата часу?
  - Здоров'я – це не найголовніше в житті, чи не так?
- Номер запитання / відповідь: так (+), ні (-)**

1.	2.	3.	4.	5.	6.	7.	8.	9.	10.	11.
12.	13.	14.	15.	16.	17.	18.	19.	20.	21.	22.
23.	24.	25.	26.	27.	28.	29.	30.	31.	32.	33.
34.	35.	36.	37.	38.	39.	40.	41.	42.	43.	44.
45.	46.	47.	48.	49.	50.	51.	52.	53.	54.	55.
56.	57.	58.	59.	60.	61.	62.	63.	64.	65.	66.
I.	II.	III.	IV.	V.	VI.	VII.	VIII.	IX.	X.	XI.

Можливо, після участі у цьому дослідженні у Вас виникли якісь додаткові питання або міркування, побажання? Були би дуже вдячні, якби Ви їх тут висловили (за Вашим власним бажанням):

Щиро вдячні за Вашу участь у нашому дослідженні!

Додаток Д

Завершення речення: «високоморальна людина – це...»

Відповіді студентів (методика «Завершення речення»).

- Це людина, яка вміє допомагати іншим, завжди підтримає, дасть вірну пораду. Це людина, яка не ставить себе вище інших.
- Це людина, яка має власні моральні принципи, ставиться з повагою до інших, не боїться труднощів і вміє їх долати, досягаючи своєї мети.
- Це людина, яка є носієм усіх моральних якостей – чесність, справедливість, добродієність...
- Це людина, якій властиві такі моральні якості, як: доброта, чесність, щирість, справедливість.
- Це всебічно розвинена, високоосвічена людина, яка розуміє, що таке моральні цінності, морально вихована.
- Людина, яка правильно вихована, володіє найвищими моральними та духовними цінностями.
- Людина, яка має глибокі моральні переконання, цінності, знає та вміє правильно спілкуватися та поводитися з оточуючими її людьми.
- Вихована та ввічлива особистість, яка не має поганих звичок і якій притаманні такі моральні якості, як: доброта, чуйність, справедливість, розуміння людей, позитивне ставлення до всіх верств населення (заможних та бідних).
- Людина, яка має моральні якості, дотримується певних норм та правил.
- Людина, яка поважає інших, толерантна, справедлива, вміє поводити себе у суспільстві.
- Людина яка має високі моральні цінності, матеріальні цінності для неї не відіграють важливої ролі.
- Людина, яка завжди виконує свої обов'язки, яка прийде на допомогу у важкі моменти життя, дасть мудру пораду, не ставить себе вище інших.
- Людина, котра заради виконання свого обов'язку, збереження честі та гідності, здатна перенести будь-які труднощі і страждання.
- Дуже хороша людина
- Не погана людина, з високими моральними цінностями.
- Хороша людина
- Людина, яка добре вихована, етична, ввічлива, володіє усіма моральними якостями.
- Людина, в якій дуже високі норми моралі, вона завжди є лідером.

- Людина, яка поважає інших, вміє тактовно, толерантно себе поводити у складних ситуаціях, ввічлива, чемна, стримана.
- Людина, яка, для того, щоб зберегти свою гідність, своє ім'я, готова подолати всі труднощі на своєму шляху
- Людина, якій властиві всі якості моралі: чесність, доброзичливість, доброта, справедливість, тощо, яка має правильне виховання.
- Людина, яка дуже вихована, стримана, культурна, патріот своєї держави, вона є дуже щирою та привітною до близьких та оточуючих людей. І заради збереження своєї честі та гордості готова подолати будь-які труднощі.
- Людина, яка дотримується законів моралі.
- Людина, яка знає основні правила поведінки, та вміє гідно поводити себе у суспільстві, чесна, стримана, справедлива.
- Дуже правильна людина, котра не порушує жодних правил.
- Людина, яка дотримується моральних норм та правил, завжди чинить правильно.
- Людина, яка володіє добрими якостями, на яку можна покластись. Яка у будь-яку хвилину підтримає тебе.
- Людина, яка дуже вихована, відкрита, щира, привітна і завжди прийде на допомогу.
- Людина, яка дотримується усіх моральних постанов, є справедливою по відношенню до інших людей.
- Дуже добра, справедлива, ввічлива людина, яка знає та вміє правильно поводитись з людьми і в будь-якій ситуації залишається «людиною».
- Це відповідальна людина, яка зберігає свою честь та гідність
- Людина, яка є носієм усіх моральних якостей: доброти, чесності та інших
- Людина, яка відповідає за свої вчинки та слова, ввічлива та толерантна особистість, яка поважає інших людей та все, що її оточує
- Людина високого духовного розвитку.
- Людина, якій притаманні високі моральні якості, почуття обов'язку, тощо.
- Людина, яка володіє культурою поведінки, має сформований світогляд та конкретні цілі в житті і впевнено йде до них.
- Людина з високими моральними принципами, яка поважає та добре ставиться до інших людей.
- Людина, яка заради виконання свого обов'язку, збереження своєї честі долатиме будь-які труднощі.

- Людина, яка заради виконання свого обов'язку, збереження своєї честі та гідності здатна переносити будь-які труднощі і страждання, навіть, якщо їй необхідно буде пожертвувати власним життям.
- Людина гуманна, та яка дотримується усіх загальнолюдських норм.
- Людина з установленими моральними принципами, яка знає, що є правильним, а що неправильним, людина, яка не може собі дозволити зрадити свої переконання.
- Людина, яка буде робити усе по закону, слухати та допомагати іншим.
- Ідеальна людина, яка намагається рухатися вперед, справедлива, прагне до самовдосконалення, має сильний характер.
- Людина, яка розуміє мораль, ставиться до навколишніх належним чином.
- Людина, яка наділена такими моральними якостями, як: чесність, любов до ближнього, дружелюбність, щирість, та бажання творити лише добро, людина яка свідомо діє за цими якостями, та ніколи не піде на «сторону зла».
- Людина, яка ставиться до інших так, як би хотіла, щоб ставились до неї.
- Людина, яка уособлює в собі правду і слово закону. Здатна, заради збереження честі і гідності, виконання свого обов'язку долати будь-які труднощі.
- Людина, яка може пожертвувати собою і володіє такими якостями, як доброта, милосердя, чесність, скромність, доброзичливість, сміливість.
- Людина, яка завищує своє «Я», іде по життю за правилами, не дивлячись на почуття оточуючих.
- Людина, яка «високо себе несе».
- Людина, яка намагається дотримуватися певних правил моральності і у певних складних ситуаціях проявляє вихованість та толерантність.
- Людина, яка завищує своє «Я», не звертає уваги на почуття оточуючих її людей.
- Людина із завищеною самооцінкою, яка вважає себе кращою за інших, можливо розумнішою, кращою, успішнішою.
- Це всебічно розвинена особистість, яка дотримується етичних норм, толерантна.
- Людина, яка має високі життєві цінності, діє за загальними моральними правилами.
- Людина, яка завищує своє «Я», цілком іде по життю за правилами, не дивлячись на почуття оточуючих.

- Це особистість, яка у своїй сфері життєдіяльності дотримується встановлених для неї принципів, норм поведінки
- Це людина, яка робить добро іншим, вміє співчувати та дійсно щиро ставиться до інших.
- Особистість, яка діє за законами моралі та дотримується естетичних норм, ввічлива, толерантна.
- Людина, яка дотримується моральних настанов у суспільстві, і поза ним. Вона відповідальна, розумна, завжди готова прийти на допомогу.
- Людина, яка має власну думку, її відстоює й дотримується всіх моральних правил і норм життя та поведінки
- Людина, яка живе за чіткими правилами честі та моралі
- Людина, яка дотримується моральних норм, не нехтує правилами моралі.
- Яка дотримується моральних цінностей, а саме: чесна, добра, справедлива і т.д.
- Людина, яка дотримується певних моральних цінностей і норм, етичних поглядів.
- Людина, яка своїми вчинками, не лише словами, робить те, що називають «добрі справи», переступаючи свою гордість і це проявляється у ставленні до всього.
- Людина з високими моральними принципами, багатим внутрішнім світом
- Людина, із завищеною самооцінкою, яка бажає, щоб все завжди було так, як вона того хоче
- Освічена людина, яка знає моральні, етичні цінності, залишається віддана своїм принципам, її мораль перевищує будь-які права та обов'язки.
- Людина із сталими цінностями, які не шкодять оточуючим, а навпаки – сприяють благополуччю інших.
- Людина, у якої на першому місці такі моральні якості, як доброта, милосердя, щирість.
- Людина, яка дотримується принципів гуманності, людяності, чесності та слідує за зовом серця (робить так, як підказує совість)
- Людина, яка відноситься до моральних цінностей дуже важливо, як у колі сім'ї, так і у колі друзів, оточуючих людей
- Людина, яка цінує та поважає людей, які поруч; яка мало говорить та багато працює, читає книги, вміє тримати емоції під контролем, допомагає тим, хто просить

- Це людина, яка намагається керуватися у своїх діях почуттям обов'язку й ставить цей свій моральний обов'язок вище навіть хвилинних настроїв і бажань. Така людина заради виконання свого обов'язку, збереження своєї честі та гідності здатна переносити будь-які труднощі
- Людина, яка має високі моральні якості, свою власну та не піддатну оточуючим до обговорення думку, не ображає іншого, тощо.
- Людина, яка має багато позитивних якостей, достатньо інтелектуальна, вміє себе достойно поводити.
- Людина, яка дотримується певних норм, правил етики.
- Людина, яка в певній ситуації знає як себе повести, дотримується певних моральних чеснот, вона справедлива і чесна перед іншими людьми та самою собою.
- Людина, яка володіє моральними якостями, вона чуйна, добра, милосердна
- Людина, яка має свої певні моральні цінності і дотримується їх протягом життя. Портрет такої людини: вихована, принципова, освічена, толерантна.
- Людина, яка володіє усіма моральними якостями
- Людина, яка живе за принципом – стався до інших так, як би ти хотів, щоб ставились до тебе.
- Людина, яка заради своєї честі й гідності здатна переносити будь-які труднощі й страждання і навіть, якщо це стає необхідним, пожертвувати власним життям.
- Людина, яка дотримується правил моральності (добра, чесна, справедлива)
- Людина, з добре розвиненими моральними принципами; гідна, чесна, відповідальна.
- Людина, яка дотримується норм моралі.
- Людина чесна, справедлива й розсудлива, в якій на першому місці честь та гідність, яка керується правильними принципами
- Людина, яка слідує та відповідає за свої слова.
- Особа, яка дотримується моральних цінностей і норм
- Людина, яка володіє собою і в побутових умовах, і в суспільстві
- Людина, яка володіє усіма найкращими рисами, поважає себе та інших.
- Людина, яка дотримується моральних норм сама, та цінує моральні якості інших людей. Це людина, яка відчуває себе відповідальною за

свої вчинки не лише перед собою, а й перед іншими. Їй властиві почуття сорому, честі, гідності, докори сумління.

- Людина, яка дотримується правил поведінки в суспільстві, прийде на допомогу близькому
- Це культурна, вихована людина, яка має певні моральні цінності, виконує свої обов'язки відповідально та справедливо.
- Людина, яка має свої моральні цінності, принципи і дотримується їх протягом життя. Вона толерантна, ввічлива, освічена, вихована, прагне до саморозвитку та самовдосконалення.
- Людина з високими цінностями, неординарна, яка вміє вправно керуватися у своїх діях
- Людина, яка дотримується моральних норм
- Людина, яка наділена всіма хорошими якостями характеру, а саме: чесність, гідність, стриманість, людяність, доброзичливість та інші.
- Людина, яка має багато моральних якостей, таких як: чесність, щедрість, доброзичливість, співчутливість, доброта, повага то інших і т.д., проявляє ці якості у різних ситуаціях та завжди керується ними
- Людина, у якої багато моральних цінностей, вона вихована, принципова, справедлива, ні при яких обставинах не буде ображати та принижувати оточуючих
- Людина, яка вміє правильно поводитись в тій чи іншій ситуації, знає норми поведінки та дотримується їх, завжди тактовна
- Людина, яка думає, що вона найкраща, а інші – погані
- Людина, яка цінує моральні якості, яка заради своєї честі та гідності здатна переносити будь-які труднощі й страждання, і навіть, якщо це необхідно, пожертвувати власним життям
- Людина, яка заради своєї честі та гідності здатна переносити будь-які труднощі й страждання, і навіть, якщо це необхідно, пожертвувати власним життям
- Людина, яка живе за певними правилами, законами, самокритична, а до інших – добра, милосердна, чесна, скромна, доброзичлива.
- Людина, яка має всі моральні якості та все робить по совісті.
- Особистість, яка виконує норми поведінки
- Це вихована, високоосвічена, здатна до емпатії особистість, яка здатна до самооцінки і самовиховання, а також є взірцем для оточуючих
- Людина, яка володіє високими моральними якостями, цінностями, духовними орієнтирами і переконаннями

- Це людина, яка дотримується певних правил, моральних норм, цінностей
- Людина, яка чинить згідно моральних правил
- Людина, яка цінує людські цінності, ненавидить брехню, підлабузництво та лицемірство. Любить свою Батьківщину та цінує суспільство яке її оточує, виконує певні обов'язки перед ним
- Людина, яка дотримується правил моралі, ставиться милостиво, справедливо до інших людей, притаманні такі риси як доброта, повага до інших